AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKI DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
SOSİAL ELMLƏR VƏ PSİXOLOGİYA FAKÜLTƏSİ

Bakı Dövlət Universitetinin
Sosial və pedaqoji psixologiya
kafedrasının yaranmasının 10 illiyinə həsr olunur

DÖVLƏTÇİLİK VƏ ŞƏXSİYYƏT

Ümumrespublika
elmi-praktik konfransının materialları
(3 noyabr 2021-ci il)

Bakı – 2021

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Hikmət Əlizadə	Pedaqogika kafedrasının professoru

Sədr müavini

Kamilə Əliyeva	Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının müdiri

Üzvlər

Rəfael Həsənov	Sosiologiya kafedrasının müdiri
Rəbiyyət Aslanova	Fəlsəfə və mədəniyyətşünaslıq kafedrasının müdiri
Rəna İbrahimbəyova	Gender və tətbiqi psixologiya kafedrasının müdiri
Rəna Qədirova	Psixologiya kafedrasının müdiri
Kəmalə Pənahova	Fəlsəfə kafedrasının müdiri
Ləzifə Qasımova	Pedaqogika kafedrasının müdiri
Üzeyir Şəfiyev	Sosial iş kafedrasının müdiri
Daxil Vəliyev	Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin dekan vəzifəsini icra edən
Qızılgül Abbasova	Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin dekan müavini
Rəşid Cabbarov	Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının dosenti

Proqram komitəsi:

Sədr:

Gülnarə Hüseynova	Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının dosenti

Sədr müavini:

İranə Məmmədli	Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin dekan müavini, Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının dosenti

Üzvlər:

Lalə Cabbarova	Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının dosenti
Elnarə Piriyeva	Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının dosenti
Müşviq Mustafayev	Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının müəllimi
Diyanə İbrahimova	Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının müəllimi

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFINDA DƏYƏRLƏRİN ROLU

Əliyeva Kamilə Ramiz qızı,
Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının müdiri,
psixologiya elmləri doktoru, professor
Cabbarov Rəşid Vəkil oğlu
Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının dosenti,
Psixologiya elmləri doktoru

Davamlı inkişaf şəraitində dünyaya inteqrasiya prosesinin güclənməsi fonunda dəyərlərin transformasiyası prosesi artmaqdadır. Tədqiqatlar (2;4;6) göstərir ki, yeni dəyərlərin cəmiyyətin bütün sferalarına nüfuz etməsi, xüsusilə də təhsildə dominantlıq təşkil etməsi təhsil sistemində şəxsiyyətin dəyərlərinin istiqamətləri ilə bağlı məsələlərə yeni kontekstdən baxmağı diktə edir. Tədqiqatların (5;7;10;13) təhlili göstərir ki, dəyərlər problemi insan və cəmiyyətdə sosial qarşılqlı əlaqələrin öyrənilməsi ilə məşğul olan elmlər sistemində olduqca zəruri problem kimi özünü göstərir. Bunun başlıca səbəbi dəyərlərin şəxsiyyət, sosial qruplar, xalqlar üçün və bütünlüklə insanlıq üçün inteqrativ baza və ya əsas olmasıdır. Faktlar göstərir ki, insanın həyata yolunu, onun həyat strategiyasını dəyərlər istiqamətləndirir. Davamlı inkişafı şəraitində yeni tipli şəxisyyət formalaşdırılması fikrimizcə dəyərlərdən başlamalıdır. Bu baxımdan nəzərə almaq lazımdır ki, dominantlıq təşkil edən dəyərlər sistemi və məcmusu cəmiyyətin tarixi və mədəni xüsusiyyətlərini konsentarsaiya olunmuş şəkildə inikas etdirir.

Tədqiqatların təsviri. Fəlsəfədə, psixologiyada, kulturologiyada aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, dəyər anlayışın birmənalı başa düşülməsinə imkan verən vahid konseptual yanaşma mövcud deyildir. Ancaq müasir sosial-tarixi şəraitdə problemə baxış kontekstindən asılı olmayaraq dəyərlər

cəmiyyətin inkişafının vacib komponenti, ictimai və siyasi şüurun gərəkli elementi, həmçinin yeniyetmə və gənclərin həyat strategiyasının istiqaməti kimi, onların sosial imperativlərinin tənzimləyicisi kimi, sosial qarşılıqlı təsirin göstəricisi, fərdin özünügerçəkləşdirməsinin motivi kimi öyrənilməkdədir. Lakin dəyərlərin şəxsiyyətdən kənrada mövcud olmadığını nəzərə alsaq hesab edirik ki, şəxsiyyətin inkişafı və həyat yolu dəyərlərin inkişaf yoludur. O zaman şəxsiyyətin formalşması dinamikası fonunda dəyərlərə nəzər yetriməliyik.

Tədqiqatçılar (6;8) hesab edirlər ki, şəxsiyyətin formalaşması fərdin xarici mühitə uyğunlaşması zamanı onun təbii xüsusiyyətlərinin ömür boyu dəyişməsi prosesi ilə birbaşa üst-üstə düşməyən bir prosesdir. Təbii bir varlıq olaraq bir şəxs, ontogenetik inkişaf zamanı qismən açılan və qismən sıxışdırılan bu və ya digər fiziki quruluşa, sinir sisteminə, temperamentə, bioloji ehtiyacların dinamik imkanlarına, təsir qabiliyyətinə və bir çox digər xüsusiyyətlərə malik olan bir fərddir. Bir sözlə, şəxsiyyət müxtəlif yollarla dəyişir. Ancaq insanın bu fitri xüsusiyyətlərindəki dəyişikliklər onun şəxsiyyətini ortaya qoymur. Şəxsiyyət, ictimai münasibətlərin yaratdığı xüsusi bir insan formasıdır.

İnkişaf getdikcə daha mürəkkəbləşən insan fəaliyyəti nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Bu müddətdə insan özü üçün yeni münasibətlərə daxil olur, təcrübə toplayır, dünyagörüşü, motivləri, dəyərləri və inanclarını formalaşdırır.Fəaliyyətdən kənar inkişaf yoxdur. Subyektin inkişafı onun daxili aləminin dəyişməsi nəticəsində baş verən prosesdir. Daxili dünya insanın həm obyektiv reallığa, həm də ona münasibətə yönəlmiş şüuru və özünüdərkidir. Burada onun bütün düşüncələri inteqrasiya olunur, insanın təcrübələri ümumiləşdirilir və sistemləşdirilir, davranışları qiymətləndirilir. Yeni şəraitdə və yeni gerçəklikdə yeni tip şəxsiyyətin formalaşması bu mexanizmlər üzrə gedir.

Bununla yanaşı şəxsiyyətin inkişafı xarici və daxili amillərin təsiri altında kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyi prosesi olaraq başa düşülür. Bu, şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin dəyişməsinə, psixoloqların neoplazma (yeni yaranış) adlandırdıqları yeni xüsusiyyətlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

S.L.Rubinshtein (3), determinizm prinsipini xarici şərtlərin daxili şərtlər vasitəsi ilə bir refraksiya olaraq formalaşdırdı və bir şəxsiyyətin inkişafında daxili "məntiqin" olduğunu, yəni yalnız xarici təsirlərə qarşı seçiciliyini deyil, həm də "təcrid olunma" qabiliyyətini sübut etdi.

L. S. Vıqotski (1) tərəfindən irəi sürülmüş mövqeyə görə həqiqətən əldə etdiyi səviyyəyə əsaslanaraq, təlim həmişə ondan qabaqda olmalı, stimullaşdırmalı, rəhbərlik etməlidir. Başqa sözlə desək, biliklərə yiyələnmə, fəaliyyətə yeni elementlər daxil edəcək, yeni əlaqələr quracaq və bununla da inkişafı təmin edəcək şəkildə təşkil edilməlidir. İrəliləyiş dərəcəsi məhdud deyil; bu, beyin quruluşları da daxil olmaqla orqanizmin dıyişməsi ilə yığılmış təcrübənin tərkibi ilə müəyyən edilir. Bu cür təlim inkişaf etdirici adlanır və onun quruluşu ən çox vəzifələri təyin etmək və həll etmək xarakterinə malikdir. Məhz inkişafetdirici təlim əsasında tədris prosesi elə gedir ki, ona daxil olan şəxsin aktiv və məqsədyönlü özünü təkmilləşdirməsi üçün kortəbii daxili şərait yaranır. Dəyərləri dyişməsi nəticəsində yeni tip şəxsiyyətin formalşmasında bu proses önəmli rol oynayır.

Apardığımız eksperimental tədqiqat göstərdi ki, tələbə-gənclərin dəyərləri ilə valideynlərin dəyərləri arasında uyğunsuzluq vardır. Tədqiqat göstərdi ki, özünügerçəkləşdirmə dəyəri digər dəyərlər blokunda aparıcı mövqeyə malikdir və rayonda yaşayanlara nisbətən şəhərdə yaşayanlarda bu amil daha qabarıqdır. Bir faktı nəzərə almaq lzımdır ki, kənd yerlərində yaşayanlarda ictimai nəzarət şəhərdə yaşayanlara nisbətən daha yüksəkdir və buna görə də hər hansı normdan kənara çıxmalar burada müşahidə olunmur.

Kənd yerlərində yaşayanlarda dəyərlərin müqayisəsinin əhəmiyyətlilik dərəcəsi şəhərdə yaşayanlara nisbətən aşağıdır. Aapardığımız tədqiqatın nəticələri bir çox tədqiqatların nəticələri ilə üst-üstə düşürü, bəziləri isə fərqlənir. Şəhərdə yaşayan insanlar ekologiya problemi ilə rastlaşdıqlarından onların təbiəti mühafizə dəyərləri özünün "xarici status" səviyyəsinə gəlib çatır. Ancaq rayonda və kənd yerlərində yaşayanlar üçün ekologiya problemi bir o qədər aktual deyil. Çünki onların yaşadığı mühitdə baş verən dəyişiklikləri onlar dərhal hiss etmirlər. Bu baxımdan kənd yerlərində yaşayan valideynlər üçün bu dəyərləri öz uşaqlarına ötürməsi bir o qədər aktual sayılmır.

Göründüyü kimi belə halda dəyərlərin transformasiyası "vertikal" səciyyə daşıyır. Başqa cür deyilsə, valideynlərdən uşaqlara ötürülür. Tədqiqat göstərdi ki, yeniyetmə-gənclər və valideynlərin dəyərlərinin müqayisəsində daha çox "Yeniliyə açıqlıq" və "Mühafizəkarlıq" blokları üzrə fərqlənir. Bütün bunlarla yanaşı sosial kontekstin və ya demoqrafik amilin mövcud prosesə təsiri yalnız bizim apardığımız tədqiqatda deyil, həm də başqa tədqiqatlarda rast gəlinir. Şəhərdə və kənddə yaşayan ailənin və həmyaşdıların dəyərləri arasında asılılığın əhəmiyyətli olmaması cəmiyyətdə mövcud olan ümumi əhval-ruhiyyənin təsiri ilə izah oluna bilər. Bu fakt aparılmış tədqiqatlarda birmənalı təsdiqlənir. Haqqında danışılan bu effekt şəhərdə yaşayan gənclərdə də müşahidə olunmuşdur. Bütün bunlara əsasən təsdiq etmək olar ki, yaşayışın sosial-psixoloji konteksti dəyərlərin transformasiyasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Tədqiqatın nəticəsindən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, şəhərdə və kənddə yaşayan yeniyetmə-gənclərin və valideynlərin dəyərlərinin uyğunluğu (uyğunsuzluğu) demoqrafik amillərin təsiri nəticəısində dəyişir və onlar arasında əhəmiyyətli fərqlər özünü göstəirir. Sosial-psixoloji kontekst dəyərlərin transformasiyasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Şəhər həyatında dəyərlərin

transformasiyası rayon yerlərinə nisbətən daha sabitdir və bir çox hallarda dəyişilməyə məruz qalmır. Rayonlarda isə əksinə dəyərlərin transformasiyasında bir dinamiklik müşahidə olunur.

Gənclərin dəyərləri valideynlərin dəyərlərindən daha çox öz həmyaşdılarının dəyərləri ilə üst-üstə düşür ki, bu demoqrafik kontekstdə eyniyyət təşkil edir. Dəyərlərin transformasiyası istər şəhər, istərsə də kənddə olsun iki istiqamətdə özünü göstərir: "horizantal" və "vertikal". Hər iki istiqamət üzrə dəyərlərin transformasiyası sosial-psixoloji konteksdən asılı olmayaraq təzahür edir. Ancaq dəyərlərin kənd yerlərində daha çox "vertikal", şəhər yerlərində isə daha çox "horizontal" istiqamətli olduğu aşkarlandı. Bütün bunları nəzərə alıb davaamlı inkişaf şəraitində dəyərlərin transformasiyasının poizitiv istiqamətdə getməsinə zəmin yaratmaq və milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması üçün əlverişli təhsil mühiti formalaşdırılmalıdır.

Ədəbiyyat

1.Гордон О.Становление личности: Избранные труды. М.:Смысл, 2006, 462 с.
2.Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 2001, 720 с.
3.Barni, D. (2009). Trasmettere valori. Tre generazioni familiari a confronto [Transmittig values. A comparison between three family generations]. Milano: Unicopli. (in Italian)
4.Berry, J. W., Poortinga, Y. H., Segall, M. H., & Dasen, P. R. (1992). Cross-cultural psychology: Research and applications. New York: Cambridge University Press.
5.Boehnke, K. (2001). Parent-offspring value transmission in a societal context: Suggestions for a utopian research design with empirical underpinnings. Journal of Cross-Cultural Psychology, 32, 241-255.

ЛИЧНОСТЬ ШАХИДА БЕССМЕРТНА!

Мухтарова Нубар Мухтар гызы
Бакинский Государственный Университет, профессор кафедры педагогика

«В годовщину начала славной борьбы, в результате которой были освобождены Карабах и другие оккупированные земли Азербайджана,– в День памяти – с уважением чту светлую память всех наших шахидов. Карабах – это Азербайджан!»

Президент Турции Реджеп Эрдоган

Личность (от лат. persona — актёрская маска), «личиной» в древнем театре называли маску, которую актер надевал на лицо. Маска указывала на ту роль, которую актер играл в представлении. Сегодня, говоря о человеке как о личности, также имеют в виду его роль, но в более широком значении — роль в нашей неординарной жизни. Личность — это человеческий индивид, являющийся субъектом сознательной деятельности, обладающий совокупностью социально значимых черт, свойств и качеств, которые он реализует не только в личной, но и в общественной жизни.

Существуют различные понятия о личности в философии, в лингвистике, в социальных науках и конкретно в педагогике. Слово «педагогика» в переводе с древнегреческого означает «детовождение». Развитие педагогики неотделимо от истории человечества. Педагогическая мысль зародилась, затем и развилась в древнегреческой, древневосточной и средневековой теологии и философии. В современном понимании, педагогика это многоотраслевая наука, функционирующая и развивающаяся в тесной взаи-

мосвязи с другими науками. Она представляет собой науку о сущности, закономерностях, принципах, методах и формах обучения и воспитания человека как личности; особая сфера деятельности по воспитанию и обучению человека; это наука и, одновременно, отрасль о человеко ведения.

Как в древности, так и сейчас центральной фигурой в педагогике является личность человека на разных возрастных этапах. Рождается человек как биологическое существо, а личностью становится в процессе всей жизни, т.е. личность это приобретенное качество. Однако процесс развития личности может быть положительным или отрицательным. И поэтому для правильного направления развития человека в педагогике существует процесс воспитания.

Наука педагогика, рассматривает процесс воспитания, который происходит только в человеческом социуме с участием других людей, на положительных примерах. Особое внимание мы должны уделять влиянию как преднамеренного, так и непреднамеренного воспитания, влияния общественной среды, «духа времени», его культуры и передовых общественных идеалов. Исходя из этого, несмотря на то, что наш современный мир глубоко и всесторонне развит и изучен, мы до сих пор сталкиваемся с древнейшими социальными пороками. Поэтому педагогике, наряду с другими науками и дисциплинами, изучающими человека, отводят роль положительного влияния на процесс формирующейся личности человека и в его воспитание. Воспитание, являясь одной из основных педагогических категорий, имеет особое положение в процессе формирования личности. Особое место в нравственном и патриотическом воспитании должны занимать и герои-современники.

В педагогике личность — субъект и объект педагогического процесса, творец и участник его целей, задач,

содержания, форм и методов и определяющий его эффективность. Процесс биологического созревания и изменения человека проявляется именно в возрастных этапах его развития и поведения.

Понятие же личность включает в себя только социальные свойства и качества человека. Свойство быть личностью связано не с физическим бытием человека, а с его общественными качествами.

Это позволяет сделать вывод: понятие «личность» характеризует общественную сущность человека и обозначает совокупность его социальных свойств и качеств, которые он воспитывает у себя прижизненно это - разумность, ответственность, свободу, личное достоинство, и индивидуальность, все это можно объединять в категорию патриотизма Воспитание наших Шахидов, в духе высокого патриотизма доказательство этому. Понятие «личность» — подчёркивает сознательно-волевое начало. В личности интересны сами поступки, К сожалению, жизнь показывает, что нравственные основы личности могут быть различными, в зависимости от эпохи, экономического строя, да и просто от времени и места.

В жизни мы встречаемся с героизмом Шахида. Шахид, это человек, погибший в борьбе за Родину, религию, землю, свою семью и справедливость. Насколько гибель Шахидов вызывает у нас боль, печаль, является тяжелой утратой, настолько же она является для нашего народа образцом, примером патриотизма и героизма, нашим нравственным богатством, национальной гордостью. Народ, который не готов умереть за свою свободу, утрачивает её навсегда! Во все времена память о Шахидах жива. Каждый год проводятся встречи, посвященные их светлой памяти, на которых присутствуют также и члены их семьи.
Из выше изложенного мы можем сделать вывод, что только ЛИЧНОСТИ осознавая долг перед своим народом, сво-

ей семьей, в совокупности эти святые категории и есть Родина, именно за неё можно пожертвовать собой, когда это необходимо и, стать ШАХИДАМИ.

Термин «ШАХИД», вначале имел только религиозное значение, употреблялся в смысле «мученик за веру» как в исламе, так и в христианстве. Шахиды сразу попадали в рай… Мученичество за веру, так или иначе, характерно для всех религиозных конфессий. С течением времени понятие приняло более широкое значение и к Шахидам стали относиться все невинные, умершие насильственной смертью: убитые людьми и животными, погибшие во время стихийных бедствий, эпидемий, утонувшие, отравленные, скончавшиеся во время хаджа и т.д. В XXI веке слово «Шахид» получило массовое употребление (в основном в журналистской среде)

В Азербайджане Шахидами считаются люди, погибшие в ходе борьбы за независимость Азербайджана, жертвы событий Чёрного 20 января, а также погибшие в Карабахской войне в начале 90-ых. В центре Баку в память об этих людях создана Аллея Шахидов. Также статус Шахида в Азербайджане официально имеют военнослужащие, погибшие при выполнении боевого задания, погибшие во Второй Карабахской войне, а также гражданские лица, погибшие при ракетных и артиллерийских обстрелах со стороны армянских варваров, жилых населённых пунктов в ходе конфликта, свидетелями этого варварства мы были на протяжении всего этого времени: « НИКТО И НИ ЧЕГО НЕ ЗАБЫТО!»

27 сентября это долгожданный день начала крупномасштабного вооружённого конфликта против армянских оккупантов в Нагорном Карабахе. Именно 27 сентября 2020 года Азербайджан начал освободительную войну с армянскими захватчиками, которая закончилась блестящей Победой за 44 дня. Распоряжением Президента

Азербайджанской Республики Ильхама Алиева от 2 декабря 2020 года в память о погибших в Отечественной войне был учрежден День памяти, который народ Азербайджана и все, кто поддерживал наш народ, отмечали - ДЕНЬ ПАМЯТИ. Чувство гордости и огромной любви к нашим Шахидам можно было увидеть на лицах граждан, а в глазах были слёзы… Мы, живые свидетели ДНЯ ПАМЯТИ, видели, как страна-победитель отметила первую годовщину начала Второй Карабахской, Отечественной войны. День памяти - знак глубокого уважения шахидов 44-дневной Отечественной войны. Во время 44-дневной Отечественной войны 2907 человек стали шахидами, 7 пропали без вести, 94 гражданским лицам, погибшим в результате преступлений армянских варваров и оккупантов, против мирного населения, присвоен статус Шахида!

Граждане Азербайджана будут вечно помнить Шахидов, отдавших свои жизни во имя любви к своему Отечеству, а также благодарны солдатам и офицерам, героически защищавших свою любимую Родину и, особую благодарность Верховному Главнокомандующему, президенту Ильхаму Алиеву – герою-освободителю, мудрому, дальновидному государственному деятелю. Во главе политики нашего Президента Ильхама Алиева всегда находится защита национальных интересов, а за каждым решением - искреннее стремление служения Отечеству... Мы свято чтим память и Шахидов Отечественной войны - героев, отдавших свои жизни во имя Славной Победы. Своим бесстрашием, мужеством, волей и силой духа они сокрушили оккупанта и восстановили территориальную целостность нашей страны. Низкий поклон родителям, воспитавшим таких отважных сынов и дочерей, чьи имена навеки вошли в историю Азербайджана.

27 сентября с.г. – в День памяти в Баку было организовано шествие в память о солдатах и офицерах, погиб-

ших в боях за территориальную целостность Азербайджана, убитых и пропавших без вести мирных гражданах и военных. В 12:00 по местному времени на всей территории нашей страны минутой молчания была почтена память шехидов. С военных кораблей, выстроившихся в прибрежных водах Каспийского моря, был дан непрерывный гудок и открыт залповый огонь.

Президент Азербайджана – Верховный главнокомандующий Ильхам Алиев, первая леди Мехрибан Алиева, молодые курсанты и военнослужащие, шествовали с портретами героев, ставших Шахидами во время Отечественной войны за территориальную целостность Азербайджана. А также пропавших без вести военнослужащих и мирных граждан, убитых в результате совершенных фашисткой Арменией военных преступлений против человечности, конкретно против граждан Азербайджана. Это шествие продемонстрировало всему миру, что единство народов проживающих в Азербайджане вечно и нерушимо. Во главе шествия шел президент Азербайджане, Верховный Главнокомандующий Ильхам Алиев – Герой-освободитель завоеванных исторических земель, блестящий военный стратег и тактик, объединивший всех граждан Азербайджана для блестящей исторической победы над сыновьями, внуками тех, кто 30 лет грабил азербайджанские земли и, ушли как варвары, грабя и сжигая все, что не смогли забрать с собой.

Глава нашего государства Ильхам Алиев нес плакат с портретом шехида Адиля Асам оглу Ибрагимли – офицера воинской части министерства обороны АР, старший лейтенант Адиль Ибрагимли погиб 7 ноября 2020 года в ходе военных операций на территории Ходжавендского района, который проявил героизм при выполнении специальных заданий во время боевых действий в направлении Шуши. Президент Алиев присвоил Адилю Ибрагимли зва-

ние "Героя Отечественной войны", наградил его посмертно медалями "За Отечество", "За освобождение Кельбаджара", "За освобождение Шуши", "За освобождение Ходжавенда".

Первая леди Мехрибан Алиева шла с портретом Шахида Нарин Теймур гызы Халыговой, которая родилась 17 декабря 2019 года в г.Гяндже. Единственный ребенок в семье, Нарин появилась на свет после 5-летнего ожидания. Этот малолетний ребёнок, девочка погибла 17 октября 2020 года вместе с матерью Севиль Аскеровой, а также близкими родственниками Сулиддином Аскеровым, Бахтияром Аскеровым, Нигяр Аскеровой в результате ракетного обстрела армянскими вооруженными силами Гянджи. Постановлением Кабинета министров Нарин Теймур гызы Халыговой был присвоен статус Шахида.

По окончании шествия президент Ильхам Алиев и первая леди Мехрибан Алиева также приняли участие в увековечивании на века героизма и патриотизма не имеющий аналога блестящей победы в 44 дневной войны в церемонии закладки фундамента Мемориального комплекса Отечественной войны и Музея Победы на проспекте 8 Ноября. Распоряжением, подписанным Президентом Ильхамом Алиевым 3 декабря 2020 года, было поручено создать в городе Баку Мемориальный комплекс Отечественной войны и Музей Победы для демонстрации беспримерного героизма, проявленного азербайджанским народом в Отечественной войне, и одержанной им исторической Победы, увековечения светлой памяти наших Шахидов. За минувший период был подготовлен проект Мемориального комплекса Отечественной войны и Музея Победы. В Музейном комплексе будет запечатлено имя каждого из Шахидов Отечественной войны, собранные здесь экспонаты будут еще раз демонстрировать отвагу солдат и офицеров, боровшихся за освобождение наших территорий, реши-

мость народа. Вокруг комплекса будет парк, будут приходить жители столицы и ее гости, с детьми и внуками, чтобы все помнили: Никто и ничего не забыто. И будут желать, чтобы милостью Аллаха души погибших за территориальную целостность и независимость Азербайджана покоились с миром!

В День памяти шахидов во всех религиозных храмах Азербайджана – мечетях, церквях и синагогах была почтена светлая память сынов Родины, отдавших жизни за территориальную целостность страны, и были прочитаны молитвы за упокоение их душ. В вечерние часы на ряде зданий, включая Центр Гейдара Алиева и «Башни пламени», был спроецирован Государственный флаг Азербайджана. Общественное объединение «Региональное развитие» Фонда Гейдара Алиева провели памятные мероприятия. Центральные и местные органы исполнительной власти органозоли мероприятия по всей стране, также бы организованы и за рубежом.

Все, что делает государство, народ и общество для увековечивания героизма Шахидов – это долг перед светлой памятью наших ШАХИДОВ!

Литература

1.Бандуровский К. В., Асмолов А. Г., Леонтьев Д. А. Личность // Новая философская энциклопедия — 2-е изд., испр. и допол. — М.: Мысль, 2010. — ISBN 978-5-244-01115-9.

2.Шагид // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.

3.«Шахид…как много в этом слове» - http://islam.ru/pressclub/analitika/shahid/

4.President.az – официальная страница Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева.

5.https://heydar-aliyev-foundation.org/az - официальная страница фонда имени Гейдара Алиева
6.Список военнослужащих, ставших шехидами - https://mod.gov.az/ru/news/spisok-voennosluzhashih-stavshih-shehidami-v-otechestvennoj-vojne-36784.html
7.Азербайджан оценил потери Армении осенью в Карабахе в 7-8 тыс. человек - https://www.interfax.ru/world/777881

РОЛЬ СЕМЬИ В ФОРМИРОВАНИИ КУЛЬТУРНО-НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

Гусейнова Гульнара Гулы г.
Доцент, Доктор философии по психологии

Известно, что становление личности как социального существа и формирование всех ее психических функций, познавательных способностей, знаний, умений, мировоззрения, системы ценностей происходит не только под влиянием полученного им целенаправленного образования, круга общения, среды обитания, но, в первую очередь, благодаря воспитанию, полученному им в семье. Именно семья является первой ячейкой, в рамках которой человек усваивает навыки общения, получает первые представления о принятых в данном обществе нормах и традициях, которые детерминированы социальными ценностями каждой конкретной культуры. Ясно, что в разных обществах значимыми являются различные ценности: в одних ценится упорство и трудолюбие, в других - скромность и послушание, в третьих – проявление индивидуальности, целеустремленность и амбициозность, а где-то, напротив, считается неприличным «выпячивание» собственной персоны, и предпочтительным является сли-

яние с социумом, солидарность и следование общепринятым правилам поведения.

Очевидно, что социальные ценности в рамках любой культуры со временем меняются. К примеру, всего лишь лет 100 назад в Европе доминировали христианские представления о нравственности, чести и морали. Современным человеком ценности начала прошлого века воспринимаются как дикость, невежество, отсталость. Изменились ценности – соответственно, изменились взгляды, нормы, стереотипы, вкусы во всех сферах жизни общества. Аналогичное наблюдается и в странах Востока. Меняется мир, меняются интересы, приоритеты, предпочтения, вкусы, мировоззрения.

Ясно, что далеко не каждый взрослый человек – представитель той или иной культуры является носителем ценностей того этноса, народа, общества, к которому он относится. Порой индивид чисто внешне соблюдает традиции, обычаи, нормы своей культуры только ради того, чтобы не быть «белой вороной», изолированным, непонятым в своем обществе, при этом в душе он может считать эти нормы отжившими свой век, неуместными и консервативными. Понятно, что такой человек не сочтет нужным как-то защищать эти ценности, сохранять и, тем более, передавать их следующему поколению. Чем больше таких людей в конкретном обществе, тем более разобщенным оно становится, тем больше в нем противоречий, раздора, разлада и тем глубже кризис. А посему очень значимо положительное влияние старшего поколения, в первую очередь, семьи на процесс формирования духовных, культурных ценностей подрастающего поколения.

Выстраивание системы ценностных ориентаций личности является процессом тонким и длительным, который проходит порой через всю её жизнь. Ведь человек не принимает систему ценностей в готовом виде, а создает ее

из того «набора» ценностей, который предлагается ему социумом, перерабатывая его на свой лад, пропуская его через собственное видение и создавая таким образом собственную иерархию.

Следует помнить, что только взрослый, зрелый человек способен вырабатывать собственные ценности, исходя из своего личного опыта, ребенок же, как правило, копирует ценности старших. Именно поэтому так важна роль старшего поколения, семьи в сохранении и трансляции системы культурных норм и ценностей подрастающему поколению. Где, как не в семье, ребенок слышит и усваивает родную речь, слышит родную музыку, приобщается к традициям и обычаям своего народа? От отношения родителей, прародителей, других старших в семье к собственной культуре, истории, литературе и умения довести это до сознания младших домочадцев очень сильно зависит то, как будет относиться к традициям, ценностям своей культуры ребенок, растущий в этой семье. При этом, чем большую любовь, уважение и авторитет смогли завоевать в душе своего воспитанника старшие, тем больше шансов благотворно повлиять на формирование, как личностных качеств, так и системы ценностей ребенка, передать ему уважительное, бережное отношение к ценностям своей культуры. Отсутствие же теплых отношений между представителями разных поколений внутри семьи приводит к разобщенности, отчужденности друг от друга и, как следствие, – невозможности передачи значимых духовных и культурных ценностей молодому поколению. В результате – все более глубокий разрыв между поколениями и все большая потеря духовно-нравственных ценностей своей культуры, что, в конечном счете, грозит самому существованию культуры.

Об этом писала еще в середине прошлого века М. Мид в своих трудах, раскрывая суть концепции конфи-

гурации культур. Об этом пишут и многие современные авторы, касаясь проблемы роли семьи и в целом старшего поколения в передаче культурно-нравственных ценностей подрастающему поколению. К примеру, Е.А.Фильчакова в одной из своих работ, затрагивая данную проблематику, отмечает, что при отсутствии определенной степени преемственности поколений и трансляции культурных ценностей последующему поколению невозможно само существование общества. Под преемственностью поколений автор понимает процесс передачи традиций, обычаев, культурных ценностей последующему поколению. Изменения, происходящие на каждом новом временном отрезке развития любого общества, являются причиной конфликта между новым, пусть даже, передовым, с одной стороны, и преемственностью, традициями – с другой. На каждом этапе развития общества содержание данной проблемы, острота противоречий, формы конфликтных взаимоотношений носят специфичный, конкретно-исторический характер и в рамках межпоколенных отношений вносят свою лепту в формирование социальных норм (3).

Молодежь, как объект исследования, и, особенно, проблема ее формирования, привлекала к себе внимание великих мыслителей всех времен. Ещё такие древнегреческие философы, как Демокрит, Платон, Аристотель в своих трудах не раз обращались к проблеме воспитания подрастающего поколения. Не теряет свою актуальность эта тема и в наши дни, поскольку она всегда была жизненной, особенно в переломные моменты в жизни любого общества. Кроме того, она представляет огромный интерес с позиции сохранения и изучения духовного наследия прошлого.

Извечной является и проблема «отцов и детей» - проблема взаимоотношений старшего и младшего поколения, которая ровно так же волновала ученых всех времен -

философов, социологов, педагогов, психологов, социальных работников и др. Она существовала и будет существовать всегда, а, значит, всегда будет наблюдаться столкновение интересов, расхождение взглядов, предпочтений, ценностей представителей различных возрастов, различных поколений. Следует отметить, что основной функцией межпоколенных отношений вообще и внутрисемейных, в частности, является сохранение и укрепление целостности общины, являющейся особым социальным достоянием. При этом правильно выстроенные родителями взаимоотношения со своими детьми создают почву для взаимопонимания и взаимоуважения, а это, в свою очередь, способствует сохранению связи между поколениями и создает почву для успешной трансляции духовных, культурных ценностей. Исследования ученых показывают, что, несмотря на различия во взглядах, вкусах, интересах между молодым и старшим поколением, наибольшее влияние на принятие жизненно значимых решений подростками и юношами оказывают все же родители (мать – 88,9%, отец – 74,5%, друзья - 61,3%) (4). Такая картина наблюдается, как правило, в семьях, где принято уважительно относиться к мнению интересам детей, где существует традиция совместного времяпрепровождения – родители вместе с детьми часто выезжают отдохнуть, смотрят любимые фильмы, передачи, дети допускаются к обсуждению семейных проблем, дети чувствуют свою ответственность перед семьей и одновременно свою значимость в глазах старших. В таких семьях обычно авторитет родителей высок, и именно родители в этих семьях являются основными агентами передачи духовно-нравственных и культурных ценностей молодому поколению. Исследования также показывают, что родители с более высоким уровнем образования имеют гораздо больше возможностей стимулировать детей, как на познание,

получение хорошего образования, так и привить им любовь к своей истории, культуре, традициям.

Спецификой традиционной азербайджанской семьи, кроме всего прочего, является непосредственное участие в воспитании детей прародителей – бабушек и дедушек. Если прародители живут в одном городе, районе, деревне, а, тем более, в одном доме со своими внуками, то они принимают самое активное участие в жизни последних. Они играют с ними в их детские игры, рассказывают им сказки, поют колыбельные, терпеливо отвечают на их бесконечные вопросы, водят по различным кружкам и спортивным секциям, выслушивают их детские секреты, если есть надобность – дают дельные советы. Ясно, что при таких тесных взаимоотношениях с бабушками и дедушками влияние их на формирование сознания, вкусов, предпочтений, системы ценностей становится весьма значимым. И в данном случае, будучи наиболее авторитетными лицами в глазах своих внуков, именно прародители являются наиболее сильными «трансляторами» духовных и, особенно, культурных ценностей для своих внуков. Соответственно, ответственность за воспитание уважительного отношения и любви к своей истории, культуре, фольклору, традициям и ценностям, помимо родителей, лежит еще и на плечах бабушек и дедушек.И в этом их роль, как и роль родителей неоценима.

В заключение хочется отметить, что каково бы ни было влияние круга общения, СМИ, информации, полученной вне семьи, при благоприятных взаимоотношениях внутри семьи родители остаются наиболее авторитетными лицами для своих детей в принятии наиболее значимых решений, и играют наибольшую роль в формировании жизненных ценностей подрастающего поколения. И именно от них зависит, будут ли их дети хранить и чтить культурные ценности и морально-нравственные нормы,

традиции своего народа. А от этого, как известно, зависит само существование народа.

Литература:

1.Abbasov A.N.Milli əxlaq və ailə etikası. Bakı, Mütərcim: 2015. 320 s.
2.Əlizadə Ə.Ə. Ailə həyatının etika və psixologiyası. Bakı, 1987, 182 s.
3.Фильчакова Е.А. Межпоколенческая преемственность проблема взаимопонимания отцов и детей . Иркутск: 2005, 234 с
4.Горбачева Н.Б. Формирование ценностных ориентаций городской молодежи – 2009.

DAVAMLI İNSAN İNKİŞAFI VƏ MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN

Məmmədov Tohid Dilən oğlu
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Dadaşzadə Əhliman İbrahim oğlu
SDU-nun müəllimi

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev demişdir”Mənim üçün hər şeydən əvvəl doğma xalqımdır, vətənimdir, torpağımdır. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bizim tarixi naliyyətimizdir.Biz çalışmalıyıq ki, Azərbaycan müstəqilliyini aldıqdan sopnra bütün dünyada öz tarixi naliyyətlərini, öz nənələrini nümayiş etdirə bilsin, güman edirəm Azərbaycan xalqının bu barədə, həm tarixi, həm də müasir potensialı olduqca böyükdür. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi 1918-ci ildə yaranmış ilk Azərbaycan Respublikasının ənənələri əsasında müasir tələblərə dünyada gedən proseslərlə bağlı olaraq təmin olunmuşdur”.

Heydər Əliyev - "Təbii sərvətlərin mühavizə edilməsində istər maddi və istərsə də estetik baxımdan birinci növbədə insanı nəzərdə tutmaqlazımdır.Siyasətdə də, ədəbiyyatda da insan həyatı birinci yerdə durmalıdır".

Akademik:Həsən Əliyev - "Biz ancaq və ancaq irəliyə gedəcəliyik,ölkəmizi gücləndirəcəyik. Elə edəcəyik ki, Azərbaycan xalqı xoşbəxtlik və firavanlıq icərisində yaşasın. Bizim müstəqilliyimiz çox konkret və çox sadədir. Azərbaycanın güclənməsi, güclü iqtisadiuyyatın yaradılması, siyasi sistemin möhkəmləndirilməsi və insanların həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması.......

Azərbaycan Resbublikasının Prezidenti İlham Əliyev - Mən bütün islahatları inamla aparıram və gələcək naliyyətlərimdə də bu siyasətə sadiq qalacağam.

Bəşəriyyət sosial tərəqqiyə çatmaq üçün həmişə içtimai inkişafın optimal yollarını axtarmış və müəyyən tarixi dövrlərdə bu istiqamətlərdə müxtəlif inkişaf konsepsiyaları irəli sürmüşdür.

Belə inkişaf kosepsiyalarından biri də 20-ci əsrin sonunda (1990)BMT tərəfindən irəli sürülən İnsan İnkişafı Konsepsioyasıdır. (HUMAN DEVELOPMENT PROJECT) Termonoliji cəhətdən bu kosepsiya 1992-ci il RİO-DE JANERO konfransından sonra "Davamlı İnsan İnkişafı "konsepsiyası kimi formalaşmışdır.

İnsan İnkişafı Konsepsiyası (İİK) cəmiyyətdəki bütün insanlar üçün iqtisadi, sosial və siyasi seçimləri təmin etməklə hər bir ölkənin gələcək inkişaf meyillərini müəyyənləşdirən əsas göstəricilərdən biri olub sosial tərəqqiyə xidmət edir.Digər inkişaf konsepsiyalarından fərqli olaraq Davamlı İnsan İnkişafı Konsepsiyası (DİİK) həyat səviyysi, maddi rifahdan əlavə, həm də insan həyatının geniş sosial aspektlərini əhatə eedir.Çün ki, bəşəriyyət inkişaf etdikcə sosial aspektləri əhatə edən təhsil, sağlamlıq, mədəniyyət, ekologiya, idarəetmədə iştirak, məişət, informasiya insan inkişafında vacib göstəricilə-

rə cevrilir. Bu səbəbdən hazırkı şəraitdə insan inkişafının təhlil edilməsi və onun stratüeji istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi mühüm elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dünyada gedə qloballaşma prosesi elmi biliklər sistemində insan problemlərinin öyrənilməsinə yeni yanaşmanın üzə çıxarılmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, insan təbii elmlər sistemində bioloji təkamül, xüsusi bioloji növ olan şüurlu varlıq kimi tədqiq olunur. Qloballaşma prosesində insan problemlərinin öyrənilməsi həm təbiət, həm də humanitar elmlər üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu ondan irəli gəlir ki, iqtisadi dirçəliş, yeni texnologiyaların istifadəsi, insan- təbiət münasibətlərinin genişlənməsi, təhsil, səhiyyə sosial - təminat sisteminin təkmilləşdirilməsi zərurəti insana aid problemlərin sosioloji asbektdə işlənib hazırlanmasını tələb edir. Bu baxımdan müasir cəmiyyətdə sosial-iqtisadi, hüquqi, mənəvi dəyşiliklər və bütövlükdə svilizasiyanın dasvamlı inkişafının elmi cəhətdən proqnozlaşdırılmqası üçün insan inkişafının strateji istiqamətlərinin tədqiq edilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir [1,14].

Davamlı insan inkişafı (DİI) 21-ci əsrin əsas və aparıcı prioriteti olmaqla, həm də dövlət siyasətinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir.insan təbiətin sürətlə inkişaf etmiş böyük təkamül yolu keçmiş və ən ali süurlu hissəsidir. Müasir dövrdə əhali artımı, elm və texnikanın sürətlə inkişafı ilə əlaqədar insanın da problemləri artır.İnsan inkişafı yeni anlayış olub, insanın firavan həyat sürməsi üçün onun həyat tərzi ilə əlaqədar olan bütün sahələri insanların sağlamlığı və tibbi xidmət, dili, dini, ailə-məişət, gender, qadın və uşaq problemləri, təhsil və mədəniyyət, təhlükəsizlik məsələləri, ərzaq və içməli su problemləri, insanlara dövlət qayğısı, yoxsulluqla beynəlxalq miqyaslı mübarizə, vətənpərvərlik hissi, insan hüquqlarının qorunması, qadın zorakılığı, insan alveri və oğurluğu ilə mübarizə, ətraf mühit və təbii sərvətlərə münasibət, terrorçuluq, etnik münaqişələr və sair kimi mühüm məsələləri əhatə edir. Bütün bunları nəzərə alaraq 1990-cı ildı Birləşmiş

Millətlər Təşkilatı İnkişaf Proqramı (BMTİP) tərəfindən təşkil olunan" İnsan İnkişafı Konfeksiyası "(HUMAN DEVOLOPMENT PROYEKT) İnsan İnkişafının Planlaşdırılması, idarə edilməsi və tədrisini irəli sürmüşdür. BMT və YUNESKO-nun "2005-2014-cü ildə Davamlı İnsan inkişafı sahəsində tədris onilliyi kimi elan etmişdir. İnsan inkişafı Konsepsiyası 1992-ci ildə Brazilitanın RİO-DE-Janero (RİO) şəhərində keçirilən növbəti konfransından sonra terminoloji cəhətdən "Davamlı İnsan İnkişafi" Konsepsiyası kimi formalaşmışdır.

Müasir dövrdə İnkişaf Konsepsiyasının prioritet olması və onun həyata keçirilməsi bütün dünya ölkələrinin və nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların ən öncül və ümdə vəzifəsi sayılır.Bu Konsepsiya 1992-ci ildə Braziliyanın RİO-DE-Janeyro şəhərində BMT-nin Ətraf Mühit və İnkişaf "üzrə konfransında qəbul edilmiş "21-ci əsrin gündəliyi ", "RİO Bəyənnaməsi" və digər sənədlərdə geniş və ətraflı şərh olunmuşdur. Həmin sənəddə ətraf mühitin mühafizəsi ilə bərabər həm də dünyanın müxtəlif sosial və ekoloji inkişaf strategiyasının yerinə - yetirilməsi və sair məsələllər nəzərdə tutulmuşdur. Davamlı inkişaf konsepsiyasında insan təbiət əlaqələrinin hazırkı mövcud vəziyyəti və insan həyatının demək olar ki, bütün sahələri öz real əksini tapmışdır.Bu konsepsiyanın əsas strateji istiqamətləri bugükü nəsillərin təlabatlarını ödəməklə yanaşı, həm də gələcək nəsillərin tələbatlarının təhlükə altında qoyulmamağa yönəldilmişdir.RİO konfransında qəbul edilmiş sonuncu sənədə əsasən "Hökumətlər müvafiq beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq şəraitində Davamlı İnkişafın milli strategiyasını qəbul etmişduir".BMT-nin həmin cağrışı bütün dünya ölkələri üçün Davamlı İnkişafın əsas strateji priorieti, iqtisadi , sosial və ekoloji proqramı kimi təşkil edilmişdir.

Göründüyü kimi, təbiət-cəmiyyət münasibətlərinin kəskinləşməsi artıq BMT-nin və bütün beynəlxalq nümunəvi təşkilatların və dünya ölkələrinin çox ciddi narahatlığına və təşəbbüsünə səbəb olmuşdur.Doğurdan da bu gün təbiətə

göstərilən antropogen təsirlər, ona vurulan ağır zərbələr ekosistemlərin biosverin, ətraf mühitin və onun amillərinin təbii və normal ahəngini ağılasığmaz dərəcədə pozmuş və bəşəriyyətin həyatını təhlükə qarşısında qoymuşdur. İnsanın antropogen fəaliyyətinin biosverə, ekosistemlərə göstərdiyi neüqativ təsirlər, təbiət-cəmiyyət münasibətlərinin müasir vəziyyəti, sosial-iqtisadi məsələlər, cəmiyyətin hazırki problemləri və sair qlobal planetar məsələlərdir [2,10].

Azərbaycan Respublikasında Ümummilli Lider H.Əliyev tərəfindən əsası qoyulmuş və hazırda Prezident İ.Əliyevin həyata keçirdiyi siyasət nəticəsində ölkəmiz sürətlə inkişafdadır.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən uğurlu inkişaf strategiyasının müsbət nəticələri göz qabağındadır. Bu gün Azərbaycan dünya miqyasında ən sürətlə inkişaf edən ölkələr sırasında öncül yerlərdən birini tutur.Ölkənin iqtisadi qüdrəti durmadan artır.Bir tarixi faktı da qeyd etmək yerinə düşərdi BMT-nin təşəbbüsü ilə 2000-ci il sentyabr ayında Amerikanın Nyu-York şəhərində keçirilən "Minilliyin forumunda iştirak edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyev forumdakı çıxışında davamlı inkişafın təmin olunmasında qloballaşmanın rolundan bəhs edərək demişdir:" Dünyanın inkişafının indiki mərhələsinin başlıca meyli qloballaşmadır. Bu mürəkkəb, heç də birmənalı olmayan prosesin prespektivləri bizim hamımızı düşündürtür.Qoballaşma dövlətlərin davamlı inkişafın, bütövlüyünün və idarəetmə sisteminin stabilliyinin təmin olunmasına, iqtisadi münasibətlərdə ayrı-seşkiliyin aradan qaldırılmasına, xalqların rifah halının yüngülləşdirilməsinə kömək etməlidir".

Azərbaycanın milli gücünü artıran başlıca komponentlərdən biri sistemində məhz dinamik iqtisadi inkişaf çıxış edir. Çox önəmlidir ki, məqsədli inkişaf və sabitlik yolunu isə demokratiya və qanunçuluq prinsipləri əsasında müəyyənləşdirən Azərbaycanda bu kəmiyyət artımı ilə müşaiyyət olunur.

Bu isə 21-ci əsrin başlıca poriteti olan davamlı və insan potensialına onun bilik və bacarığına əsaslanan innovativ inkişafın ən vacib göstəricilərindəndir.

BMT tərəfindən hazırlanan hesabatlardan aydın olur ki, ölkənin inkişafında əsas siyasət əsas prioritetdir. Bunu azərbaycanda İnsan İnkişafı əmsalının sürətlə artması da sübut edir. Nəticədə beynəlxalq təşkilatların təsnifastına görə Azərbaycan Respublikası 2010-cu ildən İnsan İnkişafı sahəsində yüksək nəticələr əldə etmiş ölkələr qurupuna daxil edilib.

Biliyə əsaslanan inkişaf bu məqsədlər üçün ən müasir elmi və texnoloji naliyyətlərdən istifadə Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən inkişaf strategiyasının əsas prioritetidir.

Prerzident İ.Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən rasional strateji kursun sonunda əhalinin maddi rifah halının mütamadi olaraq yaxşılaşdırılması, soaial müdafiə və təminat sisteminin daha da gücləndiruilməsi, müxtəlif inkişaf modellərinin tətbiqi, sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafı kimi fundamental göstəricilər ümummilli inkişafın strateji cizgilərini və vəzifələrini təşkil edir.Bütün bunlar isə Azərbaycanı yüksək sürətlə ardıcıl olaraq inkişaf edən ölkəyə çevirməklə yanaşı, mövcud ictimai-siyasi sabitliyin əsaslarının daha da möhkəmləndirilməsini sürətləndirən əhəmiyyətli faktor qismində çıxış edir. Qeyd edilməlidir ki,milli və qlobal problemlərin həllinə sinergetik yanaşmqa, inkişafın planlaşdırılması zamanı hər iki amilin əhəmiyyəti və maraqlarının eyni dərəcədə nəzərə alınması, bunun üçün ən optimal idarəetmə texnologiyalarının tətbiqi ölkənin həyata keçirdiyi siyasətin uyğunlaşdırır.Əldə edilən yüksək naliyyətlər ölkə prezidenti İ.Əliyevin "qara qızılın" insan potensialına çevrilməsinə yönəldilmiş konsepsiyanın və bu istiqamətdə həyata keçirilən ardıcıl uğurlu fəaliyyətin nəticəsidir[3,5].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki,Azərbaycanın müstəqillik qazandıqları (1991-ci il)sonra davamlı insan

inkişafına mane olan bir çox amillərlə üzləşmişdir.Keçmiş Sovet İttifaqı dağılandan və Respublikalar müstəqillik əldə edəndən sonra onların arasındakı iqtisadi əlaqələrin pozulması(sovet dövründə bərqərar olmuş) iqtisadiyyatın inzibati amirlik sistemindən liberal dəyərlərə əsaslanan bazar münasibətlərinə keçməsi ilə uzun zaman sovet dövründə bərqərar olmuş bəzi sosial mənəvi dəyərlərin aradan çıxmasına, onların əvəzinə yenilərinin yasrnmasına şərait yaratmışdır. Respublikamızda inkişafa mane olan digər amilər Ermənistanın Azərbaycana qarşı başladığı işğalçı müharibəsi ilə əlaqədar olmuşdur.Digər tərəfdən 1990-cı ilin əvvəllərindən Azərbaycanda yaranmış hakimiyyət böhranı da cəmiyyətin bütün sahələrində sosial-iqtisadi, mənəvi, psixoloji və s. sahələrinin yüksəldilməsinə şərait yaratmaqla insan inkişafına mənəvi təsir göstərir. Lakin bütün bu çərçivələrə baxmayaraq ölkəmizdə həyata keçirilən hüquqi və iqtisadi islahatların nəticəsində insan inkişafı ilə əlaqədar nəzərə çarpan naliyyətlər əldə edildi.

H.Əliyev siyasi kursunun layiqli davamçısı Prezident İ.Əliyev tərəfindən həyata keçirilə mühüm siyasi xətt Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin daha da güclənməsinə xidmət edir.

H.Əliyevin hakimiyyəti dövründə başlamış siyasi, iqtisadi, sosioal və məhkəmə - hüquqi islahatların Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiya etmə istiqamətində mühüm addımlar atmasını təmin edir.

H.Əliyev siyasi kursunun layiqli davamşısı Prezident İ.Əliyev tərəfindən həyata keçirilən mühüm siyasi xətt Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin daha da qüdrətlənməsinə xidmət edir.

Son 17 ildə Azərbaycanda həyata keçirilən millui demokratik keçidin mahiyyəti məhz iqtisadi firavanlıq müəyyənləşdirir. Azərbaycan xalqının Ümumilli Lideri böyük türk oğlu H.Əliyevin apardığı uzaqgörən daxili və xarici siyasət nəticəsində şoxəsirlik dövlətşilik ənənələruinə malik Azərbaycan daha da inkişaf etdirildi. H.Əliyevin yaratdığı dövlətimizin atri-

butu sayılan Azərbaycan Silahı qüvvələri Azərbaycanın nizami ordusu başda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandani İ.Əliyevin rəhbərliyi altında erməni faşistlərinə qarşı ordumuzun qələbəsi nəticəsində 44 günlük Vətən Müharibəsində doğma qarabağımız düşməndən azad olunmuş, ölkəmizin ərazi bütövlüyü bərpa edilmişdir. Hazırda erməni vandalizmi nəticəsində dağıdılmış şəhər və kəndlərimizin bərpasına start verilmişdir.

Ümummilli Liderimiz H.Əliyevin nəzəri ideyaları, onun layiqli davamçısı İlham Heydər oğlu Əliyev tərəfindən həyata keçirməklə demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət olan Azərbaycan Respublikasında uğurlu islahatlar aparılır. Azərbaycan çiçəklənən Respublikaya çevrilməkdədir.

Ədəbiyyat

1.Sakit Hüseynov. Davamlı İnan İnkişafının istiqamətləri. Bakı: 2003
2.Ələddin Əsgərov, Eldar Hüseynov, Sakit Hüseynov. Davamlı İnsan İnkişafı. Bakı: 2009.
3.Urxan Ələkbərov. Davamlı İnsan İnkişafı və ekoloji svilizasiyanın əsasları. 2013.

Психологические механизмы толерантного поведения

Велиев Дахил Джахангир оглы
Доктор философских наук философии по
Маммедли Ирана Магоммед
Доцент, Доктор философии по психологии

Механизмы формирования толерантности – это те психические процессы и способы действия, которые способствуют преобразованию внешних воздействий, воспринимаемых субъектом через присвоение опыта, во внутреннее содержание, проецирующееся на уже существующий

целостный образ окружающего мира. Универсальным механизмом формирования толерантности, как уже было отмечено, является механизм интериоризации. Но деятельность развертывает не один механизм, а их система. Механизм формирования толерантности включает в себя два основных: освоения и применения. Механизм освоения – это способы действия, способствующие усвоению содержания составляющих ориентировочного компонента толерантности с целью дальнейшего использования в процессе взаимодействия. Механизм применения – это актуализация и использование содержания ориентировочного компонента толерантности в опыте адекватно ситуации взаимодействия.

В исследовании Кавун Л.В. установлено, что одним из центральных механизмов развития личности (помимо интериоризации) является децентрация. Более того, ею доказано, что между способностью человека к децентрации и уровнем его толерантности как личностной характеристики существует прямая связь: чем выше способность к децентрации, тем выше уровень толерантности. В современной психолого-педагогической литературе децентрация понимается как механизм преодоления эгоцентризма личности, суть его заключается в изменении точки зрения, позиции субъекта в результате столкновения, сопоставления и интеграции ее с позициями, отличными от собственной. Непонимание человеком того, что возможно существование других точек зрения, а также уверенность в том, что психологическая организация других людей тождественна его собственной, лежащее в основе эгоцентризма, напрямую связывает эгоцентризм с интолерантностью: чрезмерная сосредоточенность индивида на предмете своих потребностей, на желаниях или влечениях, характерная для эгоцентризма, мешает человеку признать за другими

право иметь взгляды, ценности, обычаи, отличающиеся от его собственных, то есть проявить толерантность.

Эгоцентризм может проявляться и у детей, и у взрослых. Преодоление эгоцентризма требует целенаправленного обучения, а у тех, кто в детстве не прошел необходимый этап децентрации своего восприятия и мышления, эгоцентризм может в той или иной мере сохраниться навсегда (М. Доналдсон, Т. И. Пашукова, А.-Н. Перре-Клермон, Н. Н. Поддьяков, С. С. Степанов, Л. М. Фридман и др.).

У взрослых людей мыслительные операции, как правило, бывают более или менее развитыми, поэтому эгоцентризм у них обусловливается эгоцентрическими потребностями и состояниями, выступая как свойство личности (Т. И. Пашукова, И. В. Романов, Н. А. Славская, В. В. Столин, В. А. Штроо, Э. Эриксон). Причинами проявления и усиления эгоцентрических реакций у взрослых могут быть: несформированность произвольной регуляции поведения, социально-психологические факторы, внутриличностные факторы и др. Кроме того, эгоцентрические состояния – характерная особенность лиц, находящихся в ситуации жизненного кризиса.

Проблема создания необходимых условий для преодоления эгоцентризма и развития способности к децентрации является актуальной не только для детского возраста, но и для других жизненных периодов.

Емельянов Е. Н. в целостном механизме децентрации выделяет когнитивную и личностную составляющие. Когнитивная позволяет человеку в проблемных, кризисных, конфликтных ситуациях, требующих проявления толерантности, перейти границу «свое-чужое» и изменить свою познавательную позицию. Личностная же напрямую связана с установкой воспринимать иные, отличные от собственной точки зрения, учитывать мнения, планы, точ-

ки зрения других людей и координировать их со своими собственными. Именно при наличии такой установки можно иные ценности, взгляды, обычаи сделать равноправными с привычными «своими» ценностями, взглядами и обычаями, вне зависимости от степени согласия с ними, то есть проявить подлинную толерантность.

Источником децентрации выступает непосредственное или интериоризированное общение человека с другими людьми (Ж. Пиаже), в ходе которого происходит столкновение взглядов, мнений, позиций, намерений, то есть того, что побуждает к преобразованию смысла образов, понятий или представлений человека в его собственной когнитивной структуре, задающей ориентировку личности: познавательную перспективу и позицию.

Внешние и внутренние факторы формирования толерантности. На развитие толерантности молодёжи влияют как внутренние, так и внешние факторы. Из внешних факторов, препятствующих процессу её формирования в нашем обществе, в настоящее время отмечают следующие:

• отсутствие в обществе устоявшихся традиций многообразия мнений;

• развившееся у людей в последнее время чувство национального унижения, нарастающей зависимостью от других стран;

• свойственные многим молодым людям эгоцентрические установки сознания. Эгоцентризм – это видение мира через призму только своих интересов, с точки зрения, наивно оцениваемой как исключительно правильная. Многие не могут даже представить себе, что перед ними другая культура со своей собственной, особой логикой мышления и поведения. И зачастую пытаются проецировать на других собственные мысли и качества.

Внутренние факторы, которые сдерживают развитие толерантности, – агрессивность, несдержанность, черты темперамента, негативные формы самоутверждения.

К факторам, способствующим развитию толерантности молодёжи, можно отнести те, которые связаны с процессом образования (рост осмысленности восприятия, формирования мировоззрения, расширение кругозора, развитие самосознания, становление адекватной самооценки) и местом в социальной жизни.

Литература:

1 Абакумова И.В., Ермаков П.Н. О становлении толерантной личности в поликультурном образовании // Вопр. психологии. – 2003. – № 3. – С. 78–82.

2Авксентьев В.А. Конфессиональная идентичность в конфликтном регионе / Авксентьев, В.А. // СОЦИС. - 2006. - № 10.- С.41-47.

3.Акимова О. Б. Великодушие педагога как основа педагогического противодействия ожесточению молодежных нравов / О. Б. Акимова, А. С. Франц // Образование и наука. - 2012. - № 1. - С. 137-145.

4. Безлюева Г.В., Шеламова Г.М. Толерантность: взгляд, поиск, решение. – М.: Вербум-М, 2003. – 168 с.

5. Воспитание толерантности : Сб. статей / Под ред. В.Д.Еремеевой. – Самара: Изд-во «Учебная литература» : Издательский дом «Федоров», 2011. – 144 с.

6. Капустина Н.Г. Подготовка педагогов образовательных учреждений к формированию толерантности у детей // Педагогическое образование и наука. – 2008. - № 7. – С. 86-89.

7. Капустина Н.Г. О психологических механизмах формирования толерантности // Вестник Российской Академии Образования. – 2008. - № 3. – С. 132-137.

C.GERBNERİN NƏZƏRİYYƏSİNDƏ MEDİANIN SOSİAL-PSİXOLOJİ TƏSİR EFFEKTLƏRİ

Cabbarova Lalə Məhəmməd qızı
BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının dosenti

Yaşadığımız zamanda müasir dövrün tələblərinə cavab verən texnologiyaları gözardına alaraq, televiziya, radio, internet, sosial şəbəkələr və digər kütləvi informasiya vasitələrini inkar edərək yaşamaq artıq mümkünsüz olub. İctimai həyata inteqrasiya olunmamız, cəmiyyətdə və dünyada baş verən proseslər, yeniliklər, hadisələr haqqında məlumat əldə etməmiz üçün günü-gündən inkişafda olan texnologiyalar sayəsində təkmilləşən informasiya kanalları və vasitələri bizim üçün geniş imkanlar açır. Məlumat zənginliyi, vaxtında bizə lazım olan informasiyaların əldə olunması və ötürülməsini, cəmiyyətdə mövcud sosial norma və qaydaların mənimsənilməsini, təhsil və maarifləndirmə sahəsində müvafiq biliklərə yiyələnməni məhz müasir media vasitələrinin bizim üçün yaratdığı üstünlüklərdən hesab etmək olar.

Bütün bu cəhətlərə baxmayaraq, hazırda medianın təsiri ilə bağlı fərqli fikirlər mövcuddur ki, bir çox hallarda bunları heç də "üstünlük" adlandırmaq olmaz[7]. Əsasən də, cəmiyyətdə rast gəlinən istənilən neqativ meyllərə medianın təsir effekti kimi baxılması, boşanmalar, zorakılıq, şiddət, intiharlar, cinayətlərin artmasından tutmuş koqnitiv, emosional sferada müşahidə edilən pozuntulara kimi halların səbəblərini media ilə bağlamaq meylləri diqqəti çəkir. Cəmiyyətdə mövcud olan bu cür ikili, fərqli yanaşmaları medianın təsir effektləri ilə bağlı aparılan elmi araşdırmalarda da izləmək olur.

Bu baxımdan, medianın təsir effektlərinin tədqiqində xüsusi bir populyarlıq qazanan və cəmiyyətdə baş verən bir çox hadisələrdə medianın rolunu müəyyən etməyə imkan verən

konsepsiyalardan biri məhz Amerika alimi Corc Gerbnerin kultivasiya nəzəriyyəsi hesab oluna bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, media təsirlə bağlı araşdırmaları ilə məşhur olan Amerika alimi Ceyms Potter 2012-ci ildə nəşr etdirdiyi kitabda müvafiq mövzu ilə bağlı 336 məqalə üzərindən apardığı araşdırmanın nəticələrinə əsaslanaraq kultivasiya nəzəriyyəsini tədqiqatlarda ən çox istinad olunan nəzəriyyə kimi təqdim etmişdir(4; s.73).

Bu nəzəriyyə 1960 –cı illərdə televiziyanın insanlara təsiri üzərində aparılan araşdırmaların nəticəsi kimi Amerikanın Pensilvaniya universitetinin professoru Corc Gerbner tərəfindən irəli sürülmüş, sonradan isə həmin universitetin digər alimi Larri Qross tərəfindən də ətraflı işlənilmişdir.

Adı çəkilən konsepsiyaya görə, televiziya tamaşaçıları "yetişdirdiyinə" və onlarda "sosial reallıq" formalaşdırdığına görə məsuliyyət daşıyır. Yəni, insanlar televiziya qarşısında nə qədər çox vaxt keçirirlərsə, televiziyada "yaşayırlarsa", bir o qədər də onların sosial reallıq haqqındakı təsəvvürü, obrazları televiziyadan yayımlanan obrazlara uyğun gələcək[3].

Gerbner belə bir ideyadan çıxış edir ki, media cəmiyyətdə fərqli problemlər haqqında eyni baxış və yanaşma tərzini, attityüdları formalaşdırır. Məhz buna görə də o, medianı cəmiyyəti yetişdirən, formalaşdıran amil kimi nəzərdən keçirməyi lazım bilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, nəzəriyyənin adı da özlüyündə onun mahiyyəti haqqında əyani təsəvvür yarada bilir. "Kultivasiya" sözü Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində "torpağın kultivatorla becərilməsi, yumşaldılması", kultivasiya etmək isə "torpağı becərmək, yumşaltmaq" mənasında qeyd olunur[1]. Əslində bu anlayış bizdə daha çox kənd təsərrüfatı sahəsində işlədilir və əkinin uğurlu aparılması üçün torpağın müvafiq, əlverişli hala gətirilməsi, münbit şəraitin yaradılması kimi mənalandirilır.

Həmin anlayışı sosial-psixoloji kontekstə qoysaq, cəmiyyətdə müəyyən bir düşüncə tərzi, yönəliş və davranışların

“yetişdirilməsi” üçün medianın “kultivator” rolunu oynayaraq müvafiq münbit zəmini yaratması, insanlarda attityüd və davranışları kultivasiya etməsi, formalaşdırması təsəvvürdə canlana bilir.

Kultivasiya nəzəriyyəsinə görə, televizor qarşısında çox vaxt keçirən insanlar az vaxt keçirənlərlə müqayisədə televiziya proqramlarının təsvir etdiyi “aləmin” təsirinə daha çox məruz qalacaqlar. Xüsusən də, bu hal fərdin özünün birbaşa təcrübəsində olmayan, bilmədiyi mövzular, məsələlərlə bağlı olduqda təsirə məruzluq riskini daha da artırmış olur[2].

Gerbnerin konsepsiyasından göründüyü kimi, insan televiziya qarşısında nə qədər çox vaxt keçirirsə, yaşadığı cəmiyyətin ekrandan gördüyü kimi olduğuna bir o qədər inanır. Yəni insan gördüyü reallığın deyil, televiziyadan seyr etdiyi “reallığın” daha real olduğuna inanır.

Kultivasiya nəzəriyyəsində medianın yaratdığı sosial-psixoloji təsir effekti kimi hazırda ayrıca termin kimi araşdırılan “Orta dünya sindromu” (Mean World Syndrom) xüsusi maraq doğurur[3;6]. Mediadan təqdim olunan zorakılıq səhnələrinin insanların aqressiv davranışına təsirini vurğulayan tədqiqatçılardan fərqli olaraq, Gerbner televiziyadan izlənilən zorakılıq səhnələrinin insanlarda onları əhatə edən aləmin, dünyanın təhlükəli olması düşüncəsini yaratdığını qeyd edir. Onun fikrincə, televiziyadan gördüyü cinayətkarlıq, zorakılıqlarla dolu aləmdə reallıqda yaşadığını zənn edən insanda “dünyadan, ətrafdan qorxu”, təşviş artır. Kultivasiya nəzəriyyəsi çərçivəsində aparılan tədqiqatın nəticəsi göstərmişdir ki, televizora az baxan insanlar çox baxanlarla müqayisədə dünyanı və ətraf aləmi daha təhlükəsiz olduğunu bildirmiş, insanlara daha çox etibar etmişlər.

Qeyd olunan konsepsiya çərçivəsində eyni televiziya verilişinə baxan insanlarda ümumi dünyagörüşün, attityüdun formalaşmasını nəzərdə tutan “əsas axına qoşulma” (Main-streaming) və insanın öz həyat təcrübəsi ilə “səsləşən”, uyğun

gələn informasiyaları qəbul edərkən ona təsir gücünün daha da güclənəcəyini ifadə edən "rezonans" kimi təsir effektlərinin də təsvir olunması media psixologiyası sahəsində bir çox problemlərin izahında əvəzedilməz rol oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, C.Gerbnerin araşdırmaları və müvafiq olaraq da kultivasiya nəzəriyyəsi medianın təsirinə məruz qalan hədəf kütlə kimi əsasən televiziya tamaşaçılarını götürmüşdü. Müasir dövrdə media vasitələrinin çeşid və funksionallığının dəyişildiyini nəzərə alaraq, bir çox alimlər bu cəhətin qeyd olunan nəzəriyyənin əsas məhdudiyyətlərindən hesab edirlər[2;5].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild. Bakı: "Şərq-Qərb", 2006, 792 səh.
2. Şimşek G. George Gerbner'in "Medyaya karşi" eserine dair genel bir değerlendirme //*Journal of International Social Research,* 2017, 10(№52), s.1205-1213.
3. Gerbner G. et al. Living with television: The dynamics of the cultivation process //*Perspectives on media effects,* 1986, p. 17-40.
4. Potter W. J. *Media effects*. USA: Sage Publications, 2012, 380 p.
5. Potter W. J. A critical analysis of cultivation theory //Journal of communication, 2014, 64(№6), pp. 1015-1036.
6. Sparks G. G. *Media effects research: A basic overview*. Boston: Cengage Learning, 2015, 348 p. (s 194)
7. Stever G. S. et al. *Understanding Media Psychology*.NY: Routledge, 2021, 618 p.

ƏBDÜL ƏLİZADƏNİN ÜÇTƏRKİBLİ TAKSONOMİYASINDA ŞƏXSİYYƏTİN POLİMƏDƏNİ İNKİŞAF MƏSƏLƏLƏRİ

Sultanova İlhamə Həmid qızı
ADPU –nun Şamaxı filialı, baş müəllim,psixologiya üzrə fəlsəfə elmləri doktoru

İndustral cəmiyyətdən informasiya cəmiyyətinə dünyanın inkişaf dialektikası bu bənzərsiz koordinatlarla əlaqəlidir. Dünya sivilizasiyasında yeni məziyyətlər əmələ gəlir. Bu şəraitdə mədəniyyət faktorları xüsusi aktuallaşır. Mədəniyyətin parametrləri sosializasiya prosesinin, ilk növbədə, təlim-tərbiyə prosesində formalaşır. Mədəniyyət sosial fenomen kimi tarixi prosesdir. Maddi-mənəvi sərvətlərə və normalara söykənir, insanın “ikinci təbiəti” hesab olunur. Müasir dövrdə mədəniyyət artıq tərbiyənin komponenti kimi inkişaf edir. Məhz mədəni dəyərlərə, kompetensiyalara malik şəxsiyyət formalaşdirmaq təlimin əsas məqsədlərindən biridir.

Dövrün pedaqoji təfəkkürünün meyarlarını əks etdirən təlim məqsədləri tədqiqat obyekti kimi bir sıra pedaqoq və psixoloqlar tərəfindən araşdırılmışdır. Professor Ə.Əlizadə yaradıcılığında isə xüsusilə önəmli yerlərdən birini tutur. Təlim anlamının üç köklü meyarın – təhsil, inkişaf və tərbiyə meyarlarının vəhdətində açıqlanmasını yeni pedaqoji təfəkkürün uğurları kimi qiymətləndirən Ə.Əlizadə xarici ölkələrin pedaqoji psixologiyasına istinad edərək, 1996-cı ildən etibarən Azərbaycan pedaqoji psixologiyasında ilk dəfə təlim məqsədlərini sistemli şəkildə xarakterizə etmək üçün «taksonomiya» anlamından istifadə edib. Ona qədər təlim məqsədləri ənənəvi anlamda səciyyələndirilmiş və təhlil edilmişdir. Üçəm kateqoriya olan təhsil, inkişafetdirici və tərbiyəedici təlim məqsədləri vaxtilə sırf təhsil məqsədi kimi dərk olunurdu. Sonralar tərbiyə və inkişafetdirici təlim prinsipləri əsasında tərbiyəedici və inkişafet-

dirici təlim məqsədləri formalaşdı. «Təhsil, inkişafetdirici və tərbiyəedici təlim məqsədləri bir-birindən, necə deyərlər, ətlə dırnaq kimi ayrılmazdır. Müəllim onları ayrı-ayrı deyil, vəhdətdə həyata keçirir» deyən Ə.Əlizadə ilk dəfə müasir təhsil nəzəriyyəsinin prinsiplərinə əsaslanan dünya təcrübəsində ilk dəfə üçtərkibli taksonomiya yaratmışdı. Bu taksonomiya konsepsiyasının iki variantı var. I variant 1998-ci ildə yaradılıb və həmin dövrün elmi-nəzəri nailiyyətlərini əks etdirir. I variantda taksonlar müasir təhsil nəzəriyyəsinin konseptual ölçüləri ilə "Təhsil-İnkişaf-Tərbiyə" trilogiyası kontekstində təhlil olunmuşdur. Azərbaycan takonomiyasının I variantında tərbiyə əsas anlam kimi təqdim edilir. II variantda triologiyanın nominasiyaları belədir: "Öyrənmə-İnkşaf-Mədəniyyət" bu triologoyada "öyrənmə" "təhsil"in mahiyyətcə ekvivalenti kimi açıqlanır. Bu taksonomiya nəinki özünün öyrənmə və inkişaf konsepsiyası ilə, həm də dünya taksonomiya təcrübəsində mahiyyətcə yeni olan mədəniyyət konsepsiyası ilə seçilir. Belə ki,taksonomiyanın II variantında tərbiyə məsələləri ***mədəniyyət*** paradiqmaları ilə açılır ."Mədəniyyət" konsepsiyası istər Azərbaycan psixologiyasında, istərsə də Azərbaycan pedaqogikasında problemin yeni transformasiyasıdır. Mədəniyyətin tipoloji təsviri çoxcəhətlidir. Fuad Məmmədov Mədəniyyət monoqrafiyasında "Kontekstural mədəniyyət"in parametlərinə xüsusi diqqət yetiririr. Davranış mədəniyyəti təfəkkür mədəniyyəti, nitq mədəniyyəti hisslər mədəniyyəti və s. - kontekstual mədəniyyətin atributları belədir. 2008 ci ildə prof. Əbdül Əlizadə ilə həmmüəllif olduğumuz "Taksonomiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi: müasir məktəbin işiqlı yolu" adlı kitabda"Üç tərkibli" taksonomiyanın ikinci variantı verilmişdir. Orada təhsil məsələləri təlimlə, tərbiyə məsələləri isə mədəniyyət paradiqmaları ilə açılır, kontekstual mədəniyyətin aşağıdakı atributlarını fərqləndirilir:

1. Hisslər mədəniyyəti;
2. Ünsiyyət mədəniyyət;

3. Əxlaqi mədəniyyət ;
4. İradi mədəniyyət;
5. Mənlik şüuru mədəniyyəiti;
6. Milli-mənəvi mədəniyyət;
7. Ümumbəşəri mədəniyyət;

Bu atributlar təməl atributlarıdır. Onların mənimsənilməsi, daha dəqiq desək, əxz olunması şagirdlərin fundamental ölçülərlə coxcəhətli mədəniyyət aləminə daxil olmalarının, bu mədəniyyət meyarları ilə yaşamalarının başlıca şərtinə çevriləcək. Bu təlimin qarşısında duran əsas məqsədlərdəndir. Bu kontekstdə mədəniyyət sadəcə olaraq əsrin estetik şüarı kimi deyil, ilk növbədə mənəvi-psixoloji şüarı kimi dəyərləndirilir. Hisslər mədəniyyəti, ünsiyyət mədəniyyət, əxlaqi mədəniyyət, iradi mədəniyyət, mənlik şüuru mədəniyyəti, milli-mənəvi mədəniyyət, ümumbəşəri mədəniyyət - mədəniyyət taksonunun alma-materi belədir.Bu mənəvi-psixoloji dəyərlər isə bilavasitə gözəllik (estetik) ölçülərlə mənalandırılır. Bu konteksdə hisslər, ünsiyyət, mənlik şüuru və ya iradə kimi həmişə ənənəvi ölçülərlə işıqlandırılan fenomenlər, demək olar ki, yeni baxımda-mədəniyyət baxımında təhlil edilir. Müəllimlər bu önəmli meyarları bilavasitə nəzərə almalıdırlar.

Ənənəvi fenomenlərdən biri, məlum olduğu kimi iradə fenomenidir. İradəni psixologiyada bir qayda olaraq "psixi proseslər" cərgəsində açıqlayırlar və nə qədər təəccüblü olsa da mədəniyyət konteksində təhlil etməyiblər. Müasir psixologiyada aktivlik konsepsiyası formalaşıb və iradə də artıq bu baxımdan aktivliyin təmin edilməsinin başlıca şərti kimi öyrənilir. Biz iradəni psixologiyada bəlkə də ilk dəfə olaraq mədəniyyət ölçüləri ilə araşdırırıq. Məsələnin belə qoyuluşu insan amilinin aktivliyi içərisində son dərəcədə aktualdır. Gəlin bu məsələni açıqlamaq üçün iradə mədəniyyətinin alternativliyini-iradə mədəniyyətsizliyini xatırlayaq. Sosial qrupda məhz bu mədəniyyətsizliyin ucbatından nə qədər qrup həyatını didib-parçalayan konfliktlər əmələ gəlir? Digər taksonlar məsələn

mənlik şüuru da bu kökdə dəyərləndirilməlidir. Aydın məsələdir ki, mənlik şüuru mədəniyyət ölçüləri ilə dəyərləndirilməyəndə eqoizm halları öz-özünə yaranır.Aşağıdakı sxemdə "Mədəniyyət" taksonları sistemi təqdim edilir.

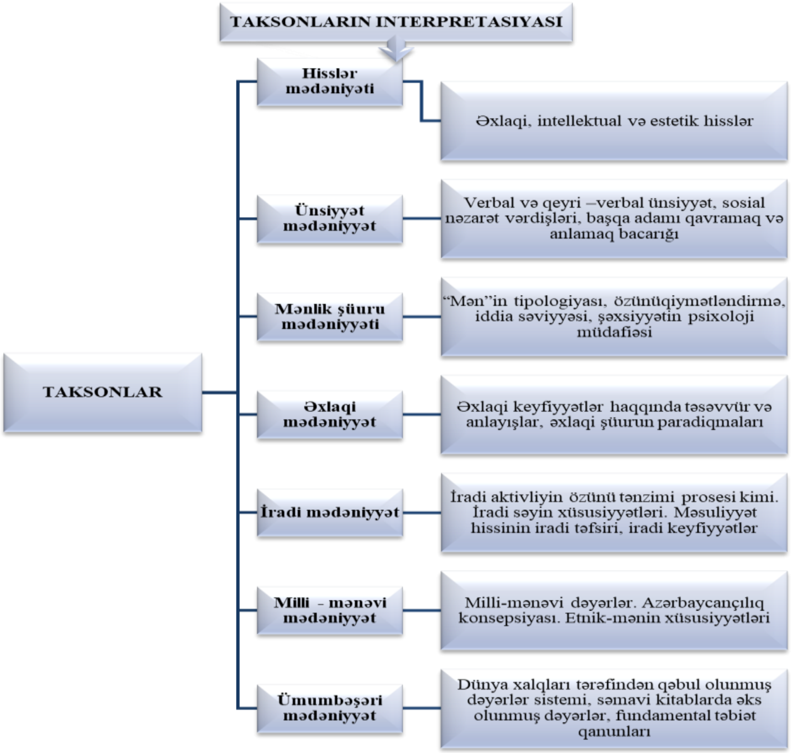

Professor Ə.Əlizadənin üç komponentli taksonomiyasınının ilk və son variantları arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, ilk variantda təhsil və tərbiyə əsas məna kimi təqdim olunur. İkinci variantda isə təhsil məsələləri təlimlə, tərbiyə məsələləri isə mədəniyyət paradiqmaları ilə açılır. Təlim prosesində şagirdlər sadəcə öyrənmir, onlar öyrənə-öyrənə inkişaf edirlər. Həmin prosesin son nəticəsində mədəniyyətə (hissi, ünsiyyət, kommunikativ, əxlaqi, iradi, milli-mənəvi, dünyəvi), dəyərlərə malik şəxsiyyət formalaşir. Bu "Üç tərkibli" taksonomiyanın

“Mədəniyyət” səviyyəsini təşkil edir. Belə hesab edirik ki, təlim fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi məhz “Mədəniyyət” səviyyəsini təşkil edən dəyərlərə istinad edir.

Ədəbiyyat

1.Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 1998
2.Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 2004
3.Əlizadə Ə.Ə.,Sultanova İ.H. Taksonomiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi: müasir məktəbin işıqlı yolu”. Elmi-metodik kitab. Bakı, 2008.
4.Əlizadə Ə.Ə ., H.Ə.Əlizadə Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqogikaya qiriş. ADP-nun nəşriyyatı. Bakı, 2008
5.Мамедов. Ф.Т. Культурология как путь к эффективной жизнедеятельности. – Баку, “Абилов, Зейналов и сыновья” 2006. – 576с

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ АДАПТАЦИИ И АДАПТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ В СИСТЕМЕ НАУЧНОГО ЗНАНИЯ

Эюбова Мехрибан Нияз г.
Преподаватель кафедры
социально-педагогической психологии БГУ,
Доктор философии по психологии

Жизнь и деятельность человека всегда протекает в условиях его взаимодействия с внешней средой, одной из особенностей которого является то, что как среда, так и человек не являются стабильными компонентами: они мо-

гут иметь либо строго периодический, либо нестационарный характер или же являться их сочетанием.

Рассматривая проблему взаимодействия человека со средой, следует иметь в виду, что все без исключения физиологические и психологические процессы, связанные с этим взаимодействием, детерминированы внешней природной и социальной средой, и общие принципы взаимодействия с этой средой являются генетически закрепленными или благоприобретенными в процессе развития человека. Характерной чертой этого взаимодействия является то, что человек выступает активной стороной как биологический и социальный субъект. Во всех случаях такого взаимодействия возникает процесс адаптации организма и психики человека к среде путем изменения психолого-физиологических характеристик или же активного преобразования среды.

Существуют различные направления и подходы для изучения адаптации – естественнонаучный, гуманитарный и общественно-научный. Исследования адаптации в сфере естественных наук проводятся и в настоящее время, оставляя след в других сферах научного знания, при этом для каждой научной дисциплины рассматривается свой аспект адаптации, который предусматривает свою специфическую систему понятий. При рассмотрении различных областей научного знания можно отметить, что определения адаптации достаточно отличаются друг от друга и в некоторых случаях могут противоречить, описывая различные стороны данного феномена. Такое разнообразие определений связано со своеобразностью задач и отличиями к исследованию в различных научных областях, тем более при рассмотрении разных исторических периодов можно заметить развитие самого понятия адаптации и его изменение в зависимости от насущности проблем и происходивших в то время направлений в развитии науки. Таким образом, в

сложившейся ситуации междисциплинарного разночтения необходимо уточнение самой сущности понятия «адаптация» и связанного с ним понятия «адаптивное поведение», которое описывает индивидуальные особенности адаптации личности.

Термин «адаптация» происходит от латинского слова «adaptatio», что в переводе означает «приспособление», а в рассматриваемом смысле понимается как приспособление к изменяющимся условиям среды. Имея возможность рассматривать адаптацию посредством данного континуума можно наиболее адекватно описывать процесс формирования психологической системы адаптации и оценить различные взаимодействия множества регуляторных подсистем.

Анализ используемых определений понятия «адаптация» позволяет сделать ряд выводов. Во-первых, под этим термином скрываются различные процессы, его используют для характеристики принципиально различных явлений, например, пассивно-приспособительной и активно-преобразующей взаимосвязи личности и среды. Во-вторых, он отражает процессы как взаимного приспособления организма и среды, так и развития личности в измененных условиях. В-третьих, адаптация большинством современных авторов понимается как процесс развертывания во времени тех реакций организма, которые являются ответом на действие возмущающего фактора, способного нарушить постоянство внутренней среды, как состояние новой структуры интеграции функциональных систем, которые были сформированы в целях сохранения этого постоянства и возможности организма действовать в этих условиях и, наконец, как результат перестройки функциональных систем, отражающий степень адаптированности организма и психики к измененной среде.

Различают два способа поведенческой адаптации: первый представляет простые биологические поведенческие реакции на разные особенности внешней среды в кратковременных ситуациях, а второй предполагает формирование новых самостоятельных более сложных форм поведенческих реакций. Таким образом, адаптация происходит за счет адаптивного поведения личности.

Г. Айзенк, А. Бандура, Р. Уолтерс описывали адаптацию в концепциях необихевиоризма и как состояние гармонии, при котором удовлетворены все основные потребности и личности и среды, и как процесс, за счет которого достигается это состояние. Психоаналитическое направление (Л. Берковитц, Г. Гартман, З. Фрейд, Х. Хартманн, Э. Эриксон) рассматривает адаптацию в двух аспектах взаимодействия личности с внешней средой, которая изначально считается враждебной: адаптация в виде последовательности конфликт – тревога – защитные реакции, как процесс этого взаимодействия (по З. Фрейду – защитная адаптация); адаптация в виде последовательности противоречие – тревога – защитные реакции – конфликт/ равновесие, т.е. как результат взаимодействия личности с условиями и требованиями внешней среды. В дальнейшем, изучая процесс адаптации, З.Фрейд обособил два способа поведения личности: аллопластическую адаптацию (которая направлена на изменение окружающей среды) и аутопластическую адаптацию (направленную на изменение индивидуума). Э.Фромм предложил разделять адаптацию на статическую и динамическую. В первом случае это такая адаптация, при которой остаётся постоянным характер личности (кроме возможного появления привычек), а во втором адаптация осуществляется постоянными новообразованиями в характере личности (новые стремления, тревоги и т.д..

При рассмотрении гуманистической психологии основное внимание уделяется личности как уникальной целостной системе, имеющей возможность самоактуализации. А.Маслоу, Г.Олпорт, К.Роджерс, В.Франкл утверждают, что в этом случае адаптация является оптимальным взаимодействием личности и среды, конечной целью которого будет приобретение личностью набора таких качеств и ценностей, которые соответствуют ценностям социума. Оптимальный характер взаимодействия является его динамическим свойством. В случае нарушения оптимума у личности возникает желание обрести его снова, однако вновь обретенный оптимум может отличаться от предыдущего, но также удовлетворять потребности личности. Исходя из этого, процесс адаптации выражается последовательностью: конфликт – фрустрация – акты приспособления. А. Маслоу приводит в пример потребности, в случае неудовлетворения которых возникает конфликт: физиологические, потребности в безопасности, в общении, в принадлежности к группе, в любви, потребности в уважении и признании и в самоактуализации. В свою очередь, поведенческие реакции (акты приспособления) бывают двух видов: 1) конструктивные, т.е. осознанные, направленные на решение проблемы, подчиненные достижению определенной цели, однозначно мотивированные; 2) неконструктивные, неосознанные, направленные на снижение неприятных переживаний, не решающие проблем (защитные реакции, что рассматриваются в психоаналитическом направлении). Когнитивная психология (Дж. Карлсмит, А. Раппопорт, Д. Саммерс, Л. Фестингер) описывает процесс адаптации последовательностью конфликт – угроза – реакция приспособления. Особенностью этого направления является затрагивание познавательных процессов личности. Личность, встречая новую информацию в процессе взаимодействия с внешней средой, может обнаружить рас-

согласование между полученными данными и имеющимися установками. Такое рассогласование (когнитивный диссонанс) переживается как противоречие или столкновение и направляет человека на поиск возможных решений для его уменьшения или снятия. Когнитивный диссонанс часто наблюдается при восприятии человеком других людей во время социального взаимодействия.

Среди способов, уменьшающих диссонанс и преодолевающих дезадаптацию, возможны: 1) рационализация – поиск объяснения имеющемуся противоречию (или его оправдание); 2) «фильтрация» информации, т.е. избирательное восприятие информации, когда информация, не согласующаяся с установками человека, им не замечается (избегание дискомфорта, упреждающая адаптация); 3) коррекция или изменение собственных установок человеком, что согласуется с известным утверждением «если не можешь изменить ситуацию, измени отношение к ней».

Рассмотренные концепции адаптации различных направлений психологической науки, можно утверждать, что адаптация рассматривается как процесс, результат, состояние и проявляется в поведении человека.

Выделяют четыре вида адаптации: биологическая, социальная, этническая и психологическая.

Биологическая адаптация личности – это приспособление к обстоятельствам окружающего мира, возникшее путем эволюции. Биологическая адаптация проявляется в видоизменении человеческого организма к условиям среды. Если организм совершено не может адаптироваться к необходимым условиям среды, то это означает его дезадаптацию. Социальная адаптация личности – это процесс приспособления одного человека или группы к социальному обществу, представляющему собой условия, с помощью которых воплощаются жизненные цели. Сюда входит привыкание к учебному процессу, к работе, к отношениям

с различными людьми, к культурной среде, возможным условиям отдыха и развлечения. Этническая адаптация – это вид социальной адаптации, который включает приспособление этнических групп к особенностям среды их расселения от социальных, погодных условий.

Психологическая адаптация — это многоуровневое и разноплановое явление, затрагивающее и индивидуальные особенности человека (его психику), и все стороны его бытия (социальную среду непосредственной его жизнедеятельности), и различные виды деятельности (прежде всего профессиональную), в которые он непосредственно включён. Психологическая адаптация личности отмечается в любой форме адаптации. Психологическая приспособляемость является важным социальным критерием, с помощью которого дается оценка личности в сфере взаимоотношений, в профессиональной области. Психологическая адаптация личности зависит от различных изменчивых факторов, как например особенности характера, социальное окружение.

Психологическая адаптация человека осуществляется в следующих сферах его жизни и деятельности:

- в социальной сфере со всем многообразием её содержательных сторон и компонентов (нравственных, политических, правовых и др.);
- в социально-психологической сфере, т.е. в системах психологических связей и отношений личности, включения её в исполнение различных социально-психологических ролей;
- в сфере профессиональных, учебно-познавательных и других деятельностных связей и отношений личности;
- в сфере взаимосвязей с экологической средой.

Соответственно этим сферам жизни и деятельности человека выделяют и основные виды психологической адаптации:

- социальную психологическую адаптацию личности,
- социально-психологическую адаптацию личности,
- профессионально-деятельностную психологическую адаптацию личности,
- экологическую психологическую адаптацию личности.

Кроме того, выделяют так называемые интегральные или системные виды психологической адаптации: профессиональную, семейно-бытовую, личностно-досуговую и др. Процесс психологической адаптации личности характеризуется активностью человека, которая выражается в целенаправленности его действий по преобразованию действительности, среды как с использованием различных средств, так с подчинёнными ему приспособительными актами. При этом, сам человек является активной стороной системы «человек-среда», вырабатывая различные стратегии адаптации, основанные как на генетической основе, так и на приобретенном опыте.

В активной целенаправленной приспособительной деятельности человека проявляется две тенденции, выраженные в разной степени и идущие параллельно:

- адаптивная, приспособительная тенденция,
- тенденция, адаптирующая, преобразующая, приспособляющая среду к индивиду.

Уровень адаптированности личности является результатом процесса адаптации. Адаптированность личности делится на внутреннюю, внешнюю и смешанную.

Внутренняя адаптированность личности характеризуется перестройкой её функциональных структур и систем при определённом изменении среды её жизнедеятельности. Происходит содержательная, полная, генерали-

зованная адаптация. Внешняя (поведенческая, приспособительная) адаптированность личности отличается отсутствием внутренней (содержательной) перестройки, сохранением себя и своей самостоятельности. Происходит инструментальная адаптация личности.

Переадаптация — это процесс перестройки личности при изменениях коренным образом условий и содержания её жизни и деятельности (например, с мирного на военное время, с семейной на одинокую жизнь и др.). При невозможности переадаптации личности происходит её дезадаптация.

Следовательно, психологическая адаптация — это процесс гармонизации внутренних и внешних условий жизни и деятельности личности и среды. В процессе адаптации личности происходит гармонизация психической деятельности человека с заданными условиями среды и его деятельности в тех или иных обстоятельствах. Психологическая адаптация может выступить одним из механизмов развития и саморазвития личности. При актуализации негативных по содержанию потребностей человека (например, в алкоголе, табакокурении, наркотиках) психологическая адаптация является механизмом разрушения организма и психики, физического и психического здоровья в целом.

Потребностные состояния личности выступают источником процесса её адаптации. Они возникают при осуществлении взаимодействия личности со средой и включении её в различные виды деятельности. Дезадаптационные состояния физиологического и психологического характера можно считать потребностными состояниями, а процесс адаптации — процессом реализации, удовлетворения возникающих дезадаптационных потребностных состояний. В противоположном случае, речь идет о дезадаптации или нарушениях психического здоровья человека.

Не всегда процесс адаптации происходит адекватно. Иногда на него воздействуют какие-нибудь негативные факторы и тогда нарушается процесс, начинают формироваться неприемлемые формы поведения. Выделяют два вида неприемлемой формы адаптации: девиантную и патологическую.

Девиантная форма адаптационного поведения совмещает в себе формы и способы действия, обеспечивающие личности удовлетворение ее нужд непозволительным для группы методом. Особенности адаптации в девиантной форме выражаются в двух типах поведения: неконформистском и новаторском. Неконформистский тип девиантного поведения зачастую провоцирует конфликты группы. Новаторский тип девиантного поведения выражается в создании новых способов решения проблемных ситуаций.

Патологическая форма адаптации осуществляется через патологические механизмы и формы поведения, приводит к появлению психотических и невротических синдромов. Вместе с патологическими формами существует дезадаптация.

Дезадаптация – это нарушение взаимодействия человека и окружения, которая сопровождается конфликтами между личностями и внутри самой личности. Также ее определяют, как поведение, несоответствующее нормам и требованиям окружения. Дезадаптация личности может возникать, если человек пережил тяжелую, травмирующую психику ситуацию; находится в состоянии стресса; пережил экстремальную ситуацию, травматическую, в которой он участвовал непосредственно сам или был ее свидетелем, такие ситуации связаны со смертью, ее потенциальной вероятностью или реальной угрозой жизни; переживание страданий своих или других людей, ощущая при этом чувство беспомощности, страха или ужаса. Часто такие ситуации вызывают посттравматическое стрессовое рас-

стройство. Также дезадаптация личности происходит в случае ее неуспешного включения в новую для нее социальную среду.

Исходя из этого, можно определить адаптацию как процесс приспособления личности к изменяющимся условиям внешней среды с целью сохранения относительного постоянства его внутренней среды (гомеостаза), а также оптимизацию взаимоотношений «человек-среда», что позволяет удовлетворять актуальные потребности и реализовывать связанные с ними значимые цели.

Развивая идею о типах адаптационного процесса – активном и пассивном, А.А.Реан предлагает критерием различия типов адаптационного процесса считать вектор направленности активности личности. На этом основании происходит следующая классификация, которая в перспективе позволяет изучать множественные адаптационные ресурсы : 1) направленность активности личности «наружу» характеризует приспособление, когда личность влияет на среду и приспосабливает ее под себя, т.е. личность стремится удовлетворить все свои потребности, достичь интересы и цели; 2) направленность активности личности «внутрь» характеризует адаптационный процесс, заключающийся в самоизменении, коррекции собственных установок, убеждений, привычек, поведения, т.е. происходит подстраивание личности под условия внешней среды; можно предположить, что при данном типе приспособления потребности личности могут покрываться лишь частично; 3) комбинированный тип адаптационного процесса, предполагает использование двух других (вектор направленности активности «внутрь» или «наружу»), то есть этот тип адаптационного процесса предполагает взаимное приспособление среды и личности с соответствующими самоизменениями; в таком случае удовлетворяются

потребности и личности и среды либо частично, либо полностью.

Важно отметить, что перечисленные типы адаптационного процесса являются активными, предполагающими активность личности во взаимоотношениях «человек-среда». Видится необходимым выделить еще один тип адаптационного процесса – 4) пассивный, который характеризуется полным принятием изменений внешней среды без какого-либо самоизменения, то есть отсутствием какой-либо активности, что, иначе говоря, можно считать дезадаптацией личности.

Таким образом, можно уточнить определение адаптации как процесса активного приспособления личности к изменяющимся условиям внешней среды с целью сохранения относительного постоянства его внутренней среды (гомеостаза), а также оптимизацию взаимоотношений «человек-среда», что позволяет удовлетворять актуальные потребности и реализовывать связанные с ними значимые цели. Изучение адаптации личности сообразно проводить на основании ее поведения, то есть видимого проявления личности во взаимодействии со средой и окружающими людьми. Другими словами, любое поведенческое изменение, имеющее жизненно важное значение, будет говорить об адаптации личности в той или иной ситуации.

Проведенный в работе анализ развития понимания процесса адаптации личности и различных концепций позволил обосновать акцент в изучении адаптации на поведении, что определяет направления дальнейших исследований:

- определение понятия адаптивного поведения, выявление его структуры и детерминант, влияние когнитивных представлений личности о ситуации адаптации и индивидуально-психологических характеристик личности

- рассмотрении адаптивного поведения как потенциала в саморазвитии и определении адаптационных ресурсов и возможностей личности, способствующих как поддержанию адаптивности поведения, так и его развития.

Ədəbiyyat

1.Вертягина Е.А. К определению понятий «адаптация», «адаптивность», «адаптированность» //Адаптация личности в современном мире: межвуз. сб. науч. тр. 2011. Вып.9.
2.Николаев Е.Л., Лазарева Е.Ю. Адаптация и адаптационный потенциал личности: соотношение современных исследовательских подходов // Вестн. психиатрии и психологии Чувашии. 2013. № 9. С. 18–32.
3.Реан А.А. Психология адаптации личности. Анализ. Теория. Практика. СПб.. 2006. С.479.
4.Селье Г. Очерки об адаптационном синдроме. М. 1960. С. 225.
5.Смирнов А.А. Психология вузовской адаптации: учеб. пособие. Ярославль. 2009. С.115.

EKSTREMAL ŞƏRAİTDƏ TƏHSLİN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Nuriyyeva Məlahət Rafiq qızı
BDU-nun Gender və tətbiqi psixologiyakafedrasının müəllimi
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Qlobal müstəvidə baş verən və bəşəriyyətin təhlükəsizliyini təhdid edən pandemiyalar cəmiyyət həyatının bütün sahələrini əhatə edərək adekvat təhlükəsizlik tədbirləri tələb edir. Ekstremal şərait və onun yaratdığı reallıqlar ekstremal

şəraitdə idarəetmənin aktuallığını artırır. Gözlənilmədən kəskin dəyişən, cəmiyyətin həyatına və mülkiyyətinə böyük təhlükə yaratmaqla insanların fəaliyyət imkanlarını ciddi surətdə məhdudlaşdıra biləcək ekstremal şəraitdə təhsil sahəsi də xüsusi yanaşma tələb edir və belə şərait spesifik menecer qabiliyyətlərinin realizəsini labüd edir. Bildiyimiz kimi Azərbaycan ərazisində koronavirus (COVID-19) pandemiyasının yayılmasının qarşısının alınması məqsədilə 2020-ci il mart ayının 3-dən bütün təhsil müəssisələrində tədris prosesi müvəqqəti dayandırıldı və YUNESKO təhsildə yaranan fasilələri məhdudlaşdırmaq üçün dünya ölkələrinə distant təhsil proqramlarından istifadəni tövsiyə etdi.

Qeyd edilən şəraitdə Özündə müasir təhsilin iki əsas prinsipini- "hamı üçün təhsil" və "ömürboyu təhsil" prinsiplərini reallaşdırmağa imkan verən distant təhsil distant və ya online təhsilin ən önəmli təhsil metoduna çevirilməsi tam başa düşülən və qaçılmazdır. Distant təhsil proqramı tələbə ilə öyrədici qaynaqlar arasında əlaqə quraraq təhsili reallaşdıran bir sistemdir. Məsafəli təhsil proqramlarının hər hansı bir təhsil təşkilatına qeydli olmayan kəslərə də təhsil imkanı təmin edir. Məsafəli təhsil proqramının bir başqa istiqaməti də mövcud qaynaqlardan kifayət qədər faydalanması və inkişaf edən texnologiyanı yaxından təqib etmək məcburiyyətində olmasıdır. Distant təhsil formasını ilk yaratmaq cəhdi 1840-cı ildə edilib. Həmin vaxt İsaak Pitman poçt məktubları vasitəsilə Birləşmiş Krallıqda tələbələrə stenoqrafiyanı öyrətməyə başlamışdı.

Azərbaycanda distant təhsil 19 iyun 2009-cu ildə qəbul edilmiş "Təhsil haqqında" Qanununda öz əksini tapmışdır. Qanunun 13-cü maddəsinə əsasən, əyani və qiyabi təhsil formaları ilə yanaşı, distant təhsil forması da qəbul olunub. Məsafəli təhsil uzaqda olan bir tələbə ilə birbaşa əlaqə qurularaq reallaşdırılan təhsildir. Distant təhsil öyrədən və öyrənən arasında əlaqəni telekommunikasiya və kompyuter şəbəkələri vasitəsilə operativ, müntəzəm dialoq, əks əlaqə əsasında, uzaq

məsafədən həyata keçirir. Distant təhsilin xarakterik xüsusiyyətlərinə çeviklik, modulluluq, iqtisadi səmərəlilik, müəllimin yeni rolu, təhsilin keyfiyyətinə xüsusi nəzarət, müasir texnologiyalardan istifadə və s. aiddir. Distant təhsildə informasiyalar öyrənənlərə elektron materiallar, elektron dərslik, audio-video disklər və s. formalarda təqdim edilir. Distant təhsildə tədris metodik kompleksdən, kompyuter, audio-video maqnitofon, multimedia texnikası və s. kimi təlim vasitələrindən istifadə olunur.

Beynəlxalq statistikaya görə, distant təhsildə tələbələrin əksəriyyəti yaşı 25-i ötmüş, işləyən və işdən ayrılmadan peşəkar biliklərini genişləndirmək istəyən şəxslərdir. Bununla belə, distant təhsil forması hamı üçün münasibdir. Bu, illər ötdükcə daha çox inkişaf edəcək müasir təhsil formasıdır. Mütəxəssislər distant təhsil istiqamətində keçilən yolu təhlil edərək belə qənaətə gəlirlər ki, distant təhsilin texnologiyalardan istifadə, tədrisin açıqlığı, iqtisadi səmərə, məsafə, zaman məhdudiyyətinin olmaması, təhsilin kütləviliyi, əhatəliliyi, elastiklik, keyfiyyətli təhsilə əlyetənlik, əlillərin və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanların təhsilalma imkanı və s. kimi üstünlükləri vardır. İstədiyi yerdə, özü seçdiyi vaxtda təhsil almaq təhsilalanlara vərdiş etdikləri şəraitdə qalmağa, vərdiş etdikləri həyat ritmini saxlamağa, fərdi tədris qrafikini hazırlamağa imkan verir. Müxtəlif səbəblərə görə (yaş, cəmiyyətdə tutduğu mövqeyi, vəzifə, kompleksləri və s.) tanınmadan distant öyrənmə mümkündür. Bir çox insanlar üçün distant təhsil ən gözəl çıxış yoludur, iş və təhsil fəaliyyətinin paralel aparılmasına imkan yaranır. Tədrisin gedişinə yaş faktoru təsir etmir, amma yaşa görə qruplara ayrılma vacibdir. Qeyd edək ki, bəzən yaşlı və gənclərdən ibarət qrupun yaradılması daha faydalı olur, çünki yaşlıların təcrübəsi ilə gənclərin müxtəlif istiqamətli qabiliyyətlərindən istifadə maksimal effekt verə bilər. Müasir texnologiyaların tətbiqi nəhəng elektron kitabxanalardan istifadə etməklə tədrisin keyfiyyətinin yüksəld-

ilməsinə, vahid tədris mühitinin yaradılmasına (bu məsələ korporativ təlimlərdə xüsusilə aktualdır) şərait yaradır. Distant təhsil daha individual xarakter daşıyır, daha elastikdir, dinləyicilər ayrılıqda hər hansı dərsə təkrar-təkrar qayıda bilər, öyrənməyə ehtiyac duymadıqları bölmələri öyrənməyə bilərlər. Dinləyici tədris materialını təkcə sessiya müddətində deyil, bütövlükdə tədris prosesi zamanı öyrənir, yəni məqsəd imtahan vermək deyil, materialı mənimsəməkdir. Bu da dərin biliklərin qazanılmasını təmin edir. Belə öyrənmə sistemi təhsilalanı müstəqil məşğul olmağa, özünüöyrətmə, özünü təkmilləşdirmə bacarıqları qazanmağa məcbur edir. Təcrübə göstərir ki, distant təhsilalan tələbə daha müstəqil, mobil və məsuliyyətli olur. Bu keyfiyyətləri olmasa, o oxuya bilməz. Öyrənmə motivasiyası böyük olanlarda başlanğıc dövrdə bu keyfiyyət olmasa belə, tədris prosesində onlar inkişaf edir və sonda dövrün tələblərinə uyğun mütəxəssislər hazırlanır. Distant təhsil öyrənənin yaradıcılıqla özünütəsdiq, özünüifadə etməsi üçün yeni imkanlar açır.

Bununla yanaşı distant təhsillə bağlı narahatedici məqamlar da vardır. Belə ki, təcrübə və müşahidələr göstərir ki, tələbələrin təhsil səviyyəsində və peşəkar təcrübəsində fərdi fərqləri nəzərə almağa imkan vermir. Tələbələr tərəfindən mənfi qarşılana biləcək daha bir cəhət distant təhsil sistemində müəllim və tələbə arasında canlı ünsiyyətin itməsidir. Bu da ondan qaynaqlanır ki, təlim kursları kifayət qədər interaktiv olmur. Diqqət çəkən digər narahatçılıq distant təhsilin yekunlarına görə verilən diplom və ya sertifikat hələlik keyfiyyətli təhsilin göstəricisi kimi qəbul olunmamasıdır.

Distant təhsillə bağlı xüsusilə düşündürücü məqamlardan biri bu təhsil sahəsində çalışanların spesifik bacarıq və vərdişlərə yiyələnməsi, eyni zamanda distant təhsil menecmentinin təkmil tətbiqi məsələləridir. Məlumdur ki, "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" ölkəmizdə keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında aparıcı mövqe tutan, səriştəli müəllim və təhsil

menecerlərinə, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infrastruktura malik təhsil sisteminin yaradılması üçün beş strateji istiqamətdə genişmiqyaslı tədbirlər nəzərdə tutur. Sənədin Strateji hədəflər və tədbirlər bölməsində distant təhsil, istedadlı və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün təhsil və inkişaf, yaşlıların təhsili, peşə-ixtisas və təhsil məsələləri üzrə məsləhət xidmətləri göstərən regional universal mərkəzlərin yaradılması əsas məqsədlərdən biri kimi qeyd olunmuşdur.

Azərbaycanda distant təhsilin daha geniş və institutsional tətbiqi bir sıra həlli vacib vəzifələri gündəmə gətirir. Distant təhsillə bağlı keçilmiş yolun təhlili əsasında bir sıra tədqiqatçıların araşdırmalarınını ümumiləşdirərək belə qənatə gəlmək olar ki, Azərbaycan Respublikasında distant təhsillə bağlı strategiya hazırlanmalı, distant təhsillə bağlı ya ayrıca qanun və ya bu istiqamatdə olan qanunvericilik bazası təkmilləşdirilməli, habelə distant təhsil infrastrukturunun, kadr bazasının, distant təhsil menecmentinin iinstitutlaşması.

Hesab edirik ki, ekstremal şəraitlərin permanentliyi və qloballaşan dünyada gözlənilməz və proqnozlaşdırıla bilməyən kürəsəl hadisələr bizi belə hallara hazır olmağa imkan verən təhsilin menecmentliyi sahəsində daha dayanıqlı forma və vasitələrin axtarışına sövq edir. Bu baxımdan təhsil sistemində də ənnənəvi idarəetmə ilə yanaşı qeyri ənənəvi idarəetmə və tətbiq vasitələri ətrafında düşünməyimiz zəruri və labüddür. Distant təhsil yüksək motivasiyalı, hədəfyönlü öyrənən tələb edir.odur ki, distant təhsilin istisnasız olaraq bütün qəbildən olan insanlar üçün əlçatanlığını nəzərə alaraq məsafədən təhsilin keyfiyyət göstəricilərini yüksəltmək, onun verə biləcəyi töhfələrlə bağlı sosial marifləndirmə işləri aparmaq da mühüm vəzifələrdəndir.

Ədəbiyyat

1.Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu

2.“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” - 24.10 2013.

3.“Azərbaycanda distant təhsil: vəzifələr, perspektivlər” - “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 24.01. 2014
4.Nəzərov M.H Təhsilin sosiomədəni əsasları. Bakı, 2017, 256.

PSİXOLOGİYADA DƏYƏRLƏRİN TƏDQİQİNƏ MÜXTƏLİF YANAŞMALAR

Məmmədli İranə Məhəmməd qızı
BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının dosenti,
Piriyeva Elnarə Abbas qızı
BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının dosenti,
Mustafayev Müşviq Hüseyn oğlu
BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının müəllimi

Şəxsiyyətin dəyərlər sistemi problemi mürəkkəb xüsusiyyətlərə malik olmaqla müxtəlif sosial və humanitar elmlərin- psixologiyanın, sosiologiyanın, fəlsəfənin, antropologiyanın və digər elmlərin tədqiqat sahəsinə daxildir. Bir tərəfdən dəyərlər sosial davranışın və normaların tənzimləyicisi kimi özünü göstərir, digər tərəfdən müəyən bir qrup və ya fərd üçün hər hansı bir arzu olunan subyektiv davranış konsepsiyaları kimi təhlil olunur. Ona görədə dəyərlərin funksional və struktur baxımdan analizini həm makro yəni sosial-mədəni səviyyədə, həm də mikro-fərdi psixoloji səviyədə aparmaq mümkündür.

Psixoloji yanaşmalarda dəyələr keyfiyyət, motiv, yönəliş, həyati məqsədlər, davranış modeli, inaclar, gözləntilər, maraqların mərkəzləşməsi və s. kimi interpritasiya olunur. Qeyd edək ki, bu istiqamətdə araşdırma aparan bir sıra tədqi-

qatçılar belə hesab edir ki, şəxsiyyətin dəyərlər sistemi ümumi yönəlişlər kimi təhlil oluna bilər.

Aydındır ki, tez-tez hətta eyni elmi yanaşma daxilində işlədilən anlayışların fərqli olması, tədqiqatçılar arasında dəyərlərin xarakteri və funksiyası ilə bağlı konsesnsusun olmamasına gətirib çıxardır. Üumiyyətlə müasir psixologiyada dəyərlərin öyrənilməsi ilə bağlı olan yanaşmaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

Dəyərlərin öyrənilməsi ilə bağlı birinci istiqamətə M.Rokiçin və P. İnqlhartın tədqiqatlarını misal göstərmək mümkündür. Psixologiyada dəyərlərin konseptuallaşdırılması və ölçülməsi ilə bağlı aparılan tədqiqatlar M. Rokiçin adı ilə bağlıdır. M.Rokiç ilk dəfə olaraq dəyərləri yönəlişlərdən aslı olmayan müstəqil anlayış kimi öyrənməyin vacibliyini önə çəkdi. M. Rokiçin fikrincə, dəyərlər insanın davranışda və qarşıya qoyulan son məqsədə özünü biruzə verən sabit inaclarının göstəricisidir. Dəyərlər və yönəlişlər insanların sosial davranışını tənzimləyən psixoloji determinantlardır. Lakin bu iki anlayışı bir-birinə qarışdırmaq olmaz. Onun fikrincə yönəliş-konkret obyektə və ya situasiyaya istiqamətlənən intensional vəziyyət tipidir. Yönəlişlərdən fərqli olaraq dəyərlər daha mücərrəd xarakter daşıyır, lakin ayrı-ayrı insanların həyatında daha vacib yer tutur. Onlar xüsusi məzmuna (xüsusiyyətlərə), intensivliyə, münasibətlərin normativliyini və sosail arzulunanlığını bildirməklə yanaşı, eyni zamanda özünüqiymətləndirmə və identiklik hissi ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. M. Rokiçin öz yanaşmasında dəyərlərin iki tipini fərqləndirir: terminal və instrumental.

Dəyərlər problemini tədqiq edən P.İnqlart öz yanaşmasında daha çox onların transformasiyası məsələlərini təhlil etməyə çalışır. M.Rokiçdən fərqli olaraq R.İnqlart öz tədqiqatlarında yetkinlik yaşında şəxsiyyətin dəyərlər sistemində baş verən dəyişikliklərin baş verməsinin mexanizmini yox, daha çox cəmiyyətin iqtisadi və texnoloji dəyişiklərin bu prosesə

göstərdiyi təsiri aydınlaşdırmağa çalışırdı. Eyni zamanda modernləşmə və demokratiya prosesi mədəniyyətdə iki açar bipolyar yaşama və onun əksi olan özünüifadə etmə, ənənəvi və onun əksi olan sekulyar – rasional avtoritetlərin dəyişmənin əsasında meydana gəlir. Birinci dəyişmənin əsas komponenti kimi maddi dəyərlərə zidd olan postmaddi dəyərlər çıxış edir. Belə ki, maddi dəyərlərə üstünlük verən cəmiyyətlər ilk növbədə yaşamağa, fiziki mövcudluğa, təhlkəsizliyə və maddir rifaha üstünlük verirlər. Postmaddi cəmiyyətlərdə isə muxtariyyətə cəhd, özünüifadə, qrupa mənsubluq, şəxsiyyətlərarası ünsiyyətdə inam və toleriantlıq, həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdirilması üstünlük kəsb edir.

Şəxsiyyətin dəyərlər sisteminin tədqiqi ilə bağlı ikinci istiqamətə H. Hofstede, H. Trinadis, Ş.Svars, F. Trompenaaps, Ç.Xemden-Terner kimi tədqiqatçıları aid edə bilərik. Qeyd etdiyimiz tədqiqatçılar diqqəti ayrı-ayrı mədəniyyətləri bu xüsusiyyətlərin intensivliyinə görə müqayisə etməyə imkan verən universal dəyişikliklərin öyrənilməsinə yönəldib. Bu mədəni relyativz nöqteyi nəzərini istisna etmir. Bu istiqamətdə aparılan ilk tədqiqatlar H. Hofstedenin adı ilə bağlıdır. H. Hofstedenin bu istiqamətdə apardığı tədqiqatlar milli mədəniyyətlərin beş ölçülü modeli adlanır. XX əsrin 70-ci illərində hollandiyalı alimin geniş miqyasda apardığı kross-mədəni tədqiqatlar yer üzünün beş qitəsini əhatə etməklə 50 ölkədə aparılmışdır. Tədqiqatda 100000 min nəfər insan iştirak etmişdir.

H. Hofstede mədəniyyəti kollektiv ağıl proqramına və ya ağlın proqram təminatına görə müxtəlif qruplara mənsub olan insanların bir-birindən fərqlənməsi kimi təsnif edir. Mədəniyyət fərdin yox cəmiyyətin (kollektiv identiklik) fərqləndirici əlamətidir. Bu baxımdan mədəniyyətin nüvəsi hesab olunan dəyərlərin öyrənilməsi xüsusi maraq doğurur. Onun fikrincə , dəyərlər fərdə 10 yaşına qədər formalaşır və onları dəyişmək olduqca çətindir. O, bunun səbəbi kimi dəyərlərin bir çoxunun şərtsiz reflekslər kimi şüuraltıda fəaliyyət

göstərməsini göstərir. Bütün dəyərlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədi, müəyən intensivliyə malikdirlər və bir yerdə şəxsiyyətin dəyərlər sistemini və ya irerxiyasını yaradırlar. H.Hotsfede öz yanaşmasında dəyərləri üç tipə bölür.

- Başqa insanlara münasibətlə bağlı olan dəyərlər;
- Obyektlərə və hadisələrə münasibətlə bağlı olan dəyərlər;
- Allaha və daxili "Mən"ə münasibətlə bağlı olan dəyərlər.

Simvollar, qəhramanlar və rituallar mədəniyyətin periferik səviyyəsini yaradır və praktika kimi özünü göstərir. Sosial təkamül zamanı onlar çox asanlıqla dəyişə bilirlər. Xofstede dəyərlərin faktor analizinin və mədəniyyətləarası müqayisəsinin nəticəsində milli mədəniyyətlərdə beş əsas fasiləsiz dəyişikliyi qeyd edir.Sonda qeyd edək ki, Hofstede mədəni dəyərlərin məzmun baxımından analizini verir.

Dəyərlər problemini öyrənməyə çalışan H.Trinadis apardığı tədqiqatlar nəticəsində "mədəniyyət sindromları" anlayışını irəli sürdü. Mədəniyyət sindromu eyni tarixi dövrdə və coğrafi regionda yaşayan və eyni dildə danışan insanların ümumi yönəlişləri, inacları, sosial rolları kimi müəyyənləşdirilir.

H.Trinadis bütün mədəniyyətlərə məxsus olan 4 universal mədəniyyət sindromunu müəyənləşdirir: mədəni mürəkkəblik, mədəni təzyiq, fərdilik və kollektivizm.

Problemin öyrənilməsinə üçüncü yanaşma Hollandiya psixoloqu F.Trompenaars və onun ingilis həmkarı Ç.Hempden-Ternerin adı ilə bağlıdır. Onun fikrincə mədəniyyət insanlar qrupunun müəyyən bir problemi və ya dillemanı həll etmək vasitəsidır. Onlar belə hesab edir ki, insanlığın qarşısında 3 universal problem dayanır: 1)Digər insanlarla qarşılıqlı münasibət; 2) Zamana münasibət; 3) Təbətə münasibət

Şəxsiyyətin dəyərlər sistemini tədqiqi ilə bağlı dördüncü yanaşmaya Ş.Şvarsın dəyərlərlə bağlı təsnifatını aid etmək olar.

Onun fikrincə hər bir dəyər bir çox motivasiyon tendensiya və məqsədə malikdir. Onların fərdi şəkildə meydana gəlməsi insanın gündəlik fəaliyyətində müxtəlif məqsədlərin üst-üstə düşməsindən və ya konfiliktin yaranmasından aslıdır. Ş.Şvarsın dəyərlərin strukturu və məzmunu ilə bağlı apardığı tədqiqatlar dəyərlərlərin kross-mədəni tədqiqi ilə bağlı aparılmış tədqiqatlar zamanı öz təsdiqini tapmışdır.

Dəyərlərə digər bir yanaşma isə K.Bayçinskinin adı ilə bağlıdır. K.Bayçinski dəyərlərə həyat fəaliyyətinin özünün, eləcədə onun subyektinin keyfiyyət layihəsi kimi baxırdı [6]. Onun fikrincə, dəyərlər sisteminin strukturu əhəmiyyətinə görə fərqlənən bir sıra vertikal səviyyələri özündə ehtiva edir. Eyni zamanda hər bir səviyyə müəyən intensivliyə malik olan bir sıra dəyərlərdən təşkil olunub. K.Bayçinskinin fikrincə, dəyərlər sisteminin strukturu nibətən sabit xarakter daşıyır, lakin ekstremal situasiyalarda müxtəlif dəyişikliklərə məruz qala bilər. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdıra bilərik.

1.Dəyərlər sisteminin irearxiyasında dəyərin yerinin dəyişməsi (bir sıra dəyərlərin əhəmiyyəti artır, bir sıra dəyərlərin əhəmiyyəti azalır);

2.Reqressiv və proqressiv dəyişikliklər-dəyərlər sisteminin strukturunun koqnitiv baxımdan mürəkkəbləşməsi və ya sadələşməsi;

3.Vacib dəyərlərin intenivliyinin yüksəlməsi və ya aşağı düşməsi;

4.Hələ fəaliyyət göstərən dəyərlərə əks olan dəyərlərin yaranması [6].

Qeyd edilən bu yanaşmalar dəyərlər sisteminin müxtəlif struktura malik olduğunu göstərir. Onların hər biri psixoloji tədqiqatlarda özünəməxsus yerə malikdir. Qeyd edək ki, dəyərlər anlayışı və onun məzmuna ilə bağlı müəlliflər arasında müxtəlif baxışlar olsada, əksər tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, dəyərlər şəxsiyyətin strukturunda və onun davranışının determinasiyasında mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1.Ядов, В. А.). Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. Ленинград, Из-дательство «Наука». 1979

2.Triandis, H. C., McCusker, C., & Hui, C. H. (1990). Multimethod probes of individualism and collectivism. Journal of Personality and Social Psychology, 59, p.1006–1020.

3.Morris, C. W. Varieties of human value. Chicago, IL: University of Chicago Press. 1956

4.Хофстеде, Х. (2001). Култури и организации: софтуер на ума. С., Издателство «Класика и Стил».

5.Триандис Г. Культура и социальное поведение. М.: Форум, 2007. С.176.

ƏQLİN TƏNQİDİLİYİ VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nəsirova Nigar Ruslan qızı
BDU-nun Psixologiya kafedrasının müəllimi,
Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Rəqəmsal cəmiyyət öz aqressiv həyat standartlarını insanlara məcburən təlqin edir.Ətrafımızda olan informasiyanın miqdarı gün-gündən artmaqdadır. Hətta bəzən yetişkin insanlara lazımı lazımsızdan, doğrunu yalandan ayırmaq çətin olur. Daimi olaraq internetə aludə olmuş insanlar təfəkkür və fəaliyyətlərinin məqsədəuyğunluğunu itirir, özlərini tənzim etməyi bacarmır, öz mənəvi güclərini anlıq, lazımsız şeylərə tükədirlər. İnformasion fəzada itməmək üçün özünü həmişə tikan üstündə tutmaq və hər bir gələn informasiyaya tənqidi yanaşmaq lazımdır.

Belə şərait uşaqlar üçün daha çətindir. Hələ tam inkişaf etməmiş iradə və təkəkkür onları bütün parlaq, dinamik və

cəlbedici şeylərə maraq göstərməyə məcbur edir. Beləliklə də, tam formalaşmayan və müəyyənləşməyən şəxsiyyət informasiya dalğalarında bilinməyən istiqamətdə hərəkət edir. Bu da təhlükəli cəmiyyətlərə qoşulma, mənəvi və mədəni çöküşə, rəqəmsal ağıldankəmliyə, oyun və internet asılılığına səbəb olur [2, səh 10].

Bəs belə vəziyyətlə uşaqlar necə baş etsinlər? – Təhsil sistemi uşaqlara bu vəziyyətlə baş etmək üçün "situasiyani dəyişə bilmirsənsə - ona olan münasibətini dəyiş" prinsipini öyrədərək onlarda tənqidi təfəkkürü formalaşdırmağı təklif edir. Bunu məsələnin asan həlli kimi göstərmək olar, belə ki, məhz əqlin tənqiliyi hesabına biz doğrunu yanlışdan ayıra, özümüzü kontrol altında saxlaya bilirik.

Lakin əqlin tənqidiliyi təkcə internet aləmində özünü qorumaq üçün lazım deyil. O uşaqlara həm də yaşıdları ilə münasibətlərində lazım olur. Belə təfəkkür yaşıdların zərərli təsirlərindən qorunmağa, çətinlikləri dəff etməyə, öz səhvlərini və uğursuzluqlarını adekvat surətdə qəbul etmək üçün lazım olur. Onsuz düşünülmüş seçim, özünüinkişaf və ciddi məqsədlərə çatmaq mümkün deyildir. əqlin tənqiliyi insanlara bütün dövrlərdə lazım olub və onlarda bu inkişaf etməyə davam edib. Lakin indiki dövrdə, uşaqlarda əqlin tənqiliyini müxtəlif texnikalar istifadə etməklə hələ məktəbəqədər dövrdən inkişaf etdirməyə başlayırlar. Bunun bir neçə səbəbi vardır. Onlardan birini biz artıq yuxarıda qeyd etmişik. Dövrümüzün internet əsri olduğunu nəzərə alsaq uşaqlar bu fəzada qarşılarına çıxan hər bir informasiyanı ağlın filtirindən keçirməyi bacarmalı, əhəmiyyətli informasiyanı lazımsızdan ayırmağı bacarmalıdır [1, səh. 471].

İkinci səbəb, hazırda olan təhsil standartlarıdır. Bu standartlar məktəbdə uşaqlardan bilik, bacarıq və vərdişlər qazanmağı tələb etmir, onun yerinə "öyrənməyi öyrənmək" məqsədi qoyur, yəni uşaqlar özləri qarşılarına məqsədlər qoymağı, onlara çatmağa və nəticələri qiymətləndirməyi tələb edir. Qə-

bul etmək lazımdır bunu bəzən yetişkinlər etməyi bacarmırlar, ona görə də bu standartların qarşısında təhsil sistemi qarşısında uşaqlarda kütləvi surətdə hələ məktəbəqədər dövrdə tənqidi yanaşmanı formalaşdırmaq məqsədi durur [2, səh 13].

Təfəkkürün tənqidiliyinin əsas xüsusiyyətlərini müəllimin uşaqların tapşırıqlarını yoxlaması prosesində qısaca olaraq nəzərdən keçirək: Müəllim tapşırığı yoxlayarkən fikrən özünə bəzi suallar verir: bütün tapşırıqlar həll edilib? Onlar düzgün həll edilinmi? Əgər göz önündə hazır cavablar yoxdursa siz onları fikrən yenidən nəzərdən keçirməli olacaqsız. Bu əqlin tənqidiliyinin vacib komponentlərindən biridir. Daha sonra müəllim həll yolunun düzgün tərtib edilməyinə, qoyulan bütün tələblərə əməl edilib edilmədiyinə nəzər salır. Şagirdə hansı qiyməti verməyi, qiymətin şagirdin sonrakı təhsilinə, onun motivasiyasına necə təsir edəcəyini düşünür. Nəticədə müəllim kimisə düzgün yazdığına görə 5, kiminsə səliqəli yazmağını qiymətləndirmək üçün 3, digərinə səhvlərini başa salmağa salmağa dərsdən sonra saxlamağı, o birinin gündəliyində digər qiymətləri yoxlamağı planlaşdırır [3, səh 24].

Yuxarıda göstərdiyimiz misalda əqlin tənqidiliyinin xüsusiyyətləri özlərini aydın şəkildə göstərir. Onları daha konkret formada sadalayaq:

Siz informasiyanın kor koranə deyil, onu yoxlayarq qəbul edirsiz. Bizim çəkdiyimiz misalda müəllim təkcə informasiyanı deyil, onun əmələ gəlməsində olan fikri fəaliyyəti də yoxlayır.

Inkişaf etmiş tənqidi təfəkkür təkcə daxil olan infirmasiyada fokslanmır, onu daha geniş nəzərdən keçirir. Göstərdiyimiz misalda müəllim şagirdin niyə bu səhvi etdiyini, ona bu mövzunu başqa hansı üsulla izah edə biləcəyini fikirləşir. Başqa sözlə desək, insan bir elementi izolyasiya deyilmiş deyil, sistemli şəkildə görür, yəni əqlin tənqidiliyi təfəkkürün sistemliliyi ilə ayrılmaz vəhdət təşkil edir.

Əqlin tənqidiliyi təkcə informasiyanın qiymətləndirilməsi deyil (doğru-yanlış), həm də fikrin aktiv inkişafını şərtləndirir. Yəni, inkişaf etmiş əqlin tənqidiliyi yaradıcı xarakter daşıyır. Əgər bu səhvdirsə, bəs düzgün olan nədir?, Əgər bu seçim və ya davranış pisdirsə, bu situasiyada doğru olan nədir? Əgər səhv buraxılıbsa bəs onu necə düzəltmək olar? Nuradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Əqlin tənqiliyi- qeyri-standart məsələlərin həlli üçün vacib şərtlərdən biridir.

Əqlin tənqidiliyi müəyyən fikri səylər tələb edir. Bu dərk olunmuş və məqsədyönlü əməkdir. Əqlin tənqidliyi inkişaf etməmiş iradəsiz mümkün deyildir. Əqlin tənqidiliyi digər formalardan məhz burada iradənin maksimal dərəcədə iştirakının olması ilə fərqlənir.

Əqlin tənqidiliyi minimum 2 səviyyədə düşünməni təxmin edir: Verilən məlumatı və danışanın motivasiyasını anlamaq, sübutların gedişini izləmək və mühakimələrin doğruluğunu və qüsursuzluğunu qiymətləndirmək, şəhr edilən problemin məğzinə varmaq və onun ətrafında baş verən panikanın adekvatlığını qiymətləndirmək, küskünlüyü yaşarkən konfliktə obyektiv yanaşmaq. Deməli,əqlin tənqidiliyinin inkişafı refleksiyanın – özünü kənardan görə bilmək qabiliyyətinin inkişafından ayrılmazdır.

Əqlin tənqidiyi yalnız insan şəxsiyyətin kifayət qədər daxili tamlığı və yetişlikliyi olduda mümkün olur. Bu da ona təmiz vicdanla, göstəriş və dəyərlər üçün olmayan hansıısa qerarlar verməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1.Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Dərslik Bakı:2002

2.Урлапова. В.П. О критическом мышлении и его развитии у детей//Русская классика

3.Ускова С.А. Сотрудничество педагога и родителей в воспитании и обучении детей школьного возраста: научно-методическое пособие. СПб: СПб АППО, 2008. 61 с.

ŞƏXSİYYƏTİN DƏYƏRLƏR SİSTEMİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİR GÖSTƏRƏN ETNİK PSİXOLOJİ AMİLLƏRİN TƏHLİLİ

Şahnaz Rəcəb qızı Aslanova
Bakı Dövlət Universiteti, Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının müəllimi, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bütün dövrlərdə olduğu kimi müasir dövrümüzdə də sərvət yönümlərinin, mənəvi dəyərlərin, əxlaq normalarının araşdırılması xüsusi aktuallıq kəsb edən problemlərdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, dəyərlərin, sərvət yönümlərinin, əxlaq normalarının hər bir şəxsin təfəkküründə düzgün formalaşması üçün ailə tərbiyəsi, ailədəki düşüncə tərzi çox vacib rol oynayır. Çünki bu proses üçün ailə ilkin pillədir. Məlumdur ki, hər bir insan ailənin düzgün hesab etdiyi, əhəmiyyətli saydığı dəyərləri, normaları mənimsəyir və onları özü üçün rəhbər sayır. Sonrakı pillələrdə isə məktəbəqədərki təhsil, orta və ali təhsil əhəmiyyətli yer tutur.

Müasir cəmiyyətdə gənclər mürəkkəb sosial, iqtisadi, psixoloji və siyasi şəraitdə yaşayır. Cəmiyyətdə mövcud olan çətin sosial-iqtisadi vəziyyət, dünyada baş verən siyasi proseslər, mədəniyyətlərin bir-birinə inteqrasiyası, adət-ənənələrin bu və ya digər dəyişikliyə məruz qalması insanların düşüncə tərzi və dəyərlər sisteminə özünəməxsus şəkildə təsir edərək onlarda tərəddüdlərin yaranmasına səbəb olur.

Şəxsiyyətin dəyərlər sistemi onun sosial aktivliyinin məzmun və istiqamətini xarakterizə edən münasibətlər sisteminin tərkib hissəsindən ibarət olan mürəkkəb psixoloji

fenomendir. Başqa sözlə, şəxsiyyətin yönəlişliyini təşkil edən obyektiv gerçəkliyə, kollektivə və özünə münasibəti ifadə edən və fəaliyyətin aktivliyində təzahür edən tələbatların, motivlərin, maraq və məqsədlərin, dünyagörüşünün, əqidələrin mürəkkəb strukturu şəxsiyyətin dəyərlər sisteminin psixoloji əsasını təşkil edir. Şəxsiyyətin dəyərlər sisteminin formalaşmasında bir çox amillərlə yanaşı, etnik mühit, etnik özünüdərkmə xüsusi rol oynayır. Bu baxımdan şəxsiyyətin bu yə digər dəyərlərə olan münasibətinin formalaşmasında etnik-psixoloji amillərin rolunun müəyyənləşdirilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Şəxsiyyətin dəyərlər mövqeyindən araşdırılması, onun həyatının mənası və məqsədinin açıqlanmasında, sosial və etnik təbiətinin üzə çıxarılmasında müstəsna dərəcədə böyük rol oynayır. Bu onunla şərtlənir ki, şəxsiyyət müəyyən dəyərlər sisteminə malik olan, öz fəaliyyəti və cəmiyyətdə baş verən hadisə və prosesləri sadəcə inkişaf etdirməklə məhdudlaşmır, həm də onları dərk edir və qiymətləndirir. Başqa sözlə desək, şəxsiyyət dünyanı onun üçün əhəmiyyət kəsb edən və əhəmiyyət kəsb etməyən qütblər prizmasından anlayır və dəyişdirir, deməli ətraf aləmin obyektləri və hadisələri onun üçün həm də dəyərlər dünyası kimi çıxış edir.

Etnik psixologiya üzrə mütəxəssis V.Vundt qeyd edir ki, şəxsiyyət müəyyən mədəniyyətə xas olan tipik tərbiyə üsulları vasitəsilə formalaşır. Həmin tipik tərbiyə üsulları etnik ümumiliyi, etnik stereotip və yönümləri formalaşdırır. Belə tipik tərbiyəvi təsir sayəsində Azərbaycan etnosunda böyüyə hörmət, ailəyə müsbət stereotiplər gənclərin mənəvi təkmilləşməsinə və inkişafına mühüm təsir göstərir.

İnsanların mənəvi inkişafına təsir göstərən etnik psixoloji xüsusiyyətlər içərisində adət-ənənələrin öz yeri vardır. Onlar xalqın psixi simasının mühüm tərkib hissələri kimi insanların psixologiyasında möhkəmlənərək, nəsildən – nəslə ötürülür. Çünki, bu və ya digər psixoloji xüsusiyyətlər daha bariz şəkildə ilk növbədə məhz adət-ənənələrdə öz əksini tapır.

Hər bir xalqın adət - ənənəsi tarixən təşəkkül edən nəsildən – nəslə verilən fəaliyyət və davranış forması və onlara uyğun olan qayda, təsəvvür və mənəvi sərvətlərdir. Adət-ənənələr insanların həyat fəaliyyətinin tənzimində də mühüm rol oynayır və etnik milli tərbiyənin əsasını təşkil edir. Çünki adət - ənənə tarixən nəsildən – nəsilə verilən rəftar və davranış forması, münasibətlər sistemidir. Milli yaxud etnik adət dedikdə, icrası müəyyən sosial və ya etnik qrup üçün tələbata çevrilən mənimsənilmiş davranış və rəftar qaydaları, iş və hərəkət sistemi nəzərdə tutulur.

İnsanların mənəvi normaları və baxışları ilə bağlı olan müntəzəm adət - ənənə insanlar tərəfindən şüurlu sürətdə mənimsənilmədikdən sonra, onların daxil olduğu etnos və ya xalq qarşısında mənəvi vəzifəsinə çevrilmiş vərdiş hissi olaraq nəsildən – nəslə çatdırılmışdır. Hər bir insan, ilk növbədə, mənəvi cəhətdən təkmilləşmək üçün özünə xas olan milli xarakterini yaxşı öyrənməli, onun müsbət və mənfi cəhətlərini özü üçün ayırd edərək, mənfi cəhətlərdən uzaqlaşmağı, müsbət tərəflərini isə inkişaf etdirməyi bacarmalıdır.

Şəxsiyyətin dəyərlər sistemi onu ətraf gerçəkliklə münasibətinin xarakterini müəyyən edir və müəyyən mənada onun davranışının xüsusiyyətlərini şərtləndirir. Bu dəyərlər sistemi fərdin sosial qrupda və ümumiyyətlə, cəmiyyətdə şəxsiyyətin yerini müəyyənləşdirməsinə və eləcə də şəxsiyyətin ictimai simasını müəyyən edir.

Müasir dövrdə sosial-psixoloji baxımdan tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edən problemlərdən biri də gənc nəslin milli-əxlaqi keyfiyyətlərə malik şəxsiyyət kimi formalaşmasını şərtləndirən başlıca amillərin müəyyən edilməsidir. Gənclərin hansı dəyərlərə üstünlük verməsində müxtəlif amillərin, o cümlədən dini əqidə, etnik özünüdərketmə, etnik identikləşmə, siyasi istiqamət, həmçinin cins, yaş, peşə və təhsilin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulamaq olar. Bundan başqa şəxsiyyətin dəyərlər sisteminin təşəkkülü onun fərdi-psixoloji

xüsusiyyətlərindən, aldığı tərbiyənin xarakterindən, sosial-psixoloji amillərin təsir səviyyəsindən çox asılıdır.

Hər bir gəncin yüksək qiymətləndirdiyi keyfiyyətlər müvafiq etnik stereotiplərlə bağlı olur ki, bu da onların sərvət yönümlərinin formalaşması prossesinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Gənclərdə "milli sərvət", "mənəvi dəyər" təsəvvürlərini genişləndirmək, onların meyillərini məzmunca dolğunlaşdırmaq zəruri məsələlərdən biridir. Gənclərdə düzgün və vaxında aparılan peşə yönümlü iş onlarda ictimai məna daşıyan peşə motivlərinin təşəkkülünə, zəhmətə alışmaq, mənəvi sərvətlərini uca tutmaq və s. xüsusiyyətlərin formlaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Hər bir insanın mənəvi etnik xüsusiyyətləri, davranışının ilkin cəhətləri, ailədə formalaşır. Düzgün tərbiyə dedikdə, milli –mənəvi dəyərlərin, adət və əvəvlərin, milli etnik xüsusiyyətlərin, etika və estetikanın, mənəviyyatın və insani hisslərin valideynlər və böyüklər tərəfindən yetişən nəslə aşılanmasıdır. Pedaqoji ədəbiyyatda tərbiyə dəyər kimi qiymətləndirilir. Milli tərbiyədən danışarkən milli mənəvi dəyərlər də diqqət yetirmək lazımdır. Ümumiyyətlə, hər bir valideyn çalışmalıdır ki, öz övladlarını xalq müdrikliyi əsasında folklor nümunələrimizin tərbiyəedici imkanları əsasında tərbiyə etsin. Çünki milli dəyərlər əsasında tərbiyə olunan nəsillər öz övladlarını da bu istiqamətdə tərbiyə edəcəklər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp-Poliqraf, 2003

2. Əliyev B.H. Milli-mənəvi dəyərlər və dövlət quruculuğu /H.Əliyev irsi və milli dövlət quruculuğu. Məqalələr toplusu, 2005, s.700-710

3. Иващенко А.В., Зубова Л.В. Психологические особенности ценностных ориентаций подростков с различной направленностью личности. Оренбург, 2010, 150 с.

4. Мальцев, В. С. Ценности и ценностные ориентации личности. Москва: Лаборатория книги, 2012, 134 с.

ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFINA EMOSİYALARIN TƏSİRİNİN TƏHLİLİ

Hacıyeva Ayna Şirzad qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Pedaqogika və psixologiya kafedrasının dosenti

Emosiyaların şəxsiyyətin inkişafına təsiri ilə bağlı danışarkən qeyd edək ki,"İnsanı nə sevindirirsə, maraqlandırırsa, sıxıntıya salırsa, həyacanlandırırsa, ona gülməli gəlirsə onun xarakterini, mahiyyətini, şəxsiyyətini xarakterizə edir".

Emosiyalar, hisslər subyektin yaranan şəraitə, öz fəaliyyətinə, həmin şərait və ya fəaliyyətdə insanın özünü ifadə etməsinə qiymətləndirici munasibətini əks etdirir. Daha konkret deyilsə, emosiyalar fəaliyyətin müvəffəqiyyətlə icra edilməsinə ya kömək edən, ya da mane olan hər hansi bir şəraitə insanin qiymətləndirici münasibətidir.

Emosiya və emosionallıq davranışla bağlılığına görə fərqlənir. Emosionallıq - insanın hiss və emosiyalarının məzmununu, dinamik xarakterini bildirən xassəsidir. Bu xassə daha çox temperamentlə bağlı olur. Bu halda emosiya özünü həssaslıq, mütəəssirlik, impulsivlik kimi göstərir. Bu halda baş verən emosional reaksiya əqli inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Əqli inkişaf yüksək olduqca, fərd bir o qədər üzləşdiyi situasiyanın uyğunsuzluq səbəbini yaxşı ayırd edə biləcək, emosional reaksiyalar ona müvafiq nizamlanacaq.

Bununla belə, əqli səviyyədən asılı olan, özünün emosiyalarının təzahürünə təsir göstərmək üçün həyata keçirilən bu nəzarət həmişə mümkün olmur. Yalnız bəzi insanlar hər hansı vəziyyətdə təmkinini qoruyub saxlaya bilirlər. Onların davranı-

şı daha çox həmin situasiyaya yaranan sosial kontekstlə bağlı olur.

Bir situasiyada insan sakitlik, digərində səbirsizlik göstərə bilər. Hər iki halda situasiya eyni, ona emosional münasibət isə fərqlidir.

İnsanın emosiyaları hər şeydən əvvəl onun tələbatları bağlıdır. Emosiyalar tələbatların ödənilməsi prosesini və nəticələrini əks etdirir.

Emosiya tədqiqatçıları hesab edirdilər ki, emosiyalara görə insanı hal-hazırda nəyin həyacanlandırdığı, yəni, onun üçün hansı maraqların və tələbatların aktual olduğu barədə mühakimə yürütmək olar.

İnsanlar şəxsiyyət kimi emosional cəhətdən bir-birindən bir çox parametrlərə görə fərqlənirlər: emosional çılğınlığa, yaranmış emosional halların müddətinə və dayanıqlığına görə, müsbət (stenik) və ya mənfi (astenik) emosiyaların üstünlüyünə görə. Ancaq inkişaf etmiş şəxsiyyətlərin emosional sferası hər şeydən çox hisslərin gücünə və dərinliyinə, həmçinin tərkibinə və predmetinə görə fərqlənir.

Bu şərtlər, psixoloqlar tərəfindən çox vaxt şəxsiyyətin öyrənilməsi üçün testlərin tərtibi zamanı istifadə olunur. Testlərdə təqdim olunan hadisələrin və insanların, vəziyyətlərin və əşyaların insanda yaratdığı emosiyaların xarakterinə görə onun şəxsiyyəti barədə mühakimə yürüdürlər.

Emosiyaların və motivasiyaların (emosional yaşantılar və insanın aktual tələbatlarının sisteminin) əlaqəsi barədə məsələ ilk baxışdan göründüyü qədər sadə deyil.

Bir tərəfdən, emosional yaşantıların sadə növləri çətin ki, insan üçün hiss olunacaq dərəcədə motivləşdirici qüvvə kəsb etsin. Onlar davranışa ya birbaşa təsir göstərmirlər, onu məqsədyönlü etmirlər, ya da davranışı ümumiyyətlə pozurlar (affektlər və streslər).

Digər tərəfdən, əhval-ruhiyyə, ehtiras kimi emosiyalar davranışı yalnız fəallaşdırmaqla yox, həm də yönləndirmək və dəstəkləməklə motivasiya edirlər.

Emosiyaların şəxsiyyət aspektləri ilə bağlı olan ikinci əsas məqam ondan ibarətdir ki, tipik emosiyaların dinamikası və sisteminin özü insanı şəxsiyyət kimi xarakterizə edir. İnsana xas olan hisslərin təsviri bu cür xarakteristika üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Hisslər insanın münasibətlərini və maraqlarını eyni zamanda özündə əks etdirir. Ali hisslər bundan başqa, mənəvi başlanğıcı özündə daşıyır.

Emosiyalar və şəxsiyyətin inkişafı arasındakı qarşılıqlı əlaqə məsələsinə baxarkən iki amili nəzərə almaq vacibdir.

Birincisi, şəxsiyyətin emosional quruluşuna irsiyyətin təsiridir. Belə təsəvvür yaranır ki, emosionallığın formalaşmasında, daha dəqiq ifadə etsək bu və ya digər emosiyaların yaşanması həddlərinin müəyyənləşməsində genetik göstəricilər vacib rol oynayır.

Qarşılıqlı əlaqələrin ikinci amili kimi fərdi sfera çıxış edir. Burada emosiyaların ifadə olunma tərzi və bununla bağlı davranışlar nəzərdə tutulur.

Əgər uşaqda hər hansı emosiyanın yaşantısı qısa müddətlidirsə, əgər o tez-tez onları hiss edir və göstərirsə, bu, digər uşaqlar və böyüklər tərəfindən ona mütləq xüsusi növ reaksiya və xüsusi növ münasibət yaradır. Genetik və xarici amillərin bu cür qarşılıqlı əlaqəsi dəqiq şəxsi xüsusiyyətlərin formalaşmasına gətirib çıxarır.

Fərdin emosional əlamətləri demək olar ki, əhəmiyyətli dərəcədə onun sosial təcrübəsi, xüsusilə də körpəlikdə qazandığı təcrübələri ilə şərtlənir. Uşağın ətrafdakı insanlarla qarşılıqlı münasibətlərinin uğuru, deməli həm də sosial inkişafının və sosiallaşmasının uğuru onun daha çox hiss etdiyi və göstərdiyi emosiyalardan asılıdır.

Emosionallıq uşağın yalnız şəxsi xüsusiyyətlərinin formalaşmasına və sosial inkişafına təsir etmir, hətta intellektual

inkişafında da özünü göstərir. Əgər uşaq daima kefsizdir və və ya əzgindirsə o ətraf mühiti öyrənməkdə öz həyatsevər yaşıdı qədər maraqlı və fəal olmayacaq.

Emosionallığın ifadə olunmasından asılı olaraq, fərqli temperament tiplərinə (xarakterinə) aid olan emosional insanlar fərqlənir. İlk belə cəhdlərdən biri, Heimans temperament növlərinin təsnifatında - Le Senna (Robert, Thelman, 1988)[9]. Növlər xüsusiyyətlərin uzlaşmasına görə ayrılır: *emosionallıq (E+ və E-), fəallıq (F+ və F-) və birincilik və ikinciliyə (B və İ)* görə.

Emosionallıq, tipologiyanın müəllifləri tərəfindən müəyyən bir vəziyyətdə emosional vəziyyətin intensivliyi kimi başa düşülür.

Fəallıq düşünülmüş planın həyata keçirilməsində hərəkətə olan ehtiyacı əks etdirir. Yüksək fəallığa malik insanlar işsizliyə, bekarçılığa dözmürlər. Buna görə də onlar özlərinə həmişə məşğuliyyət tapırlar.

Birincilik emosionallığın başqa tərəfini - emosiyaların itməsinin tezliyini xarakterizə edir. Çox insanlar yaşadıqları təəssüratların təsiri altında uzun müddət qalmırlar. Onlar durmadan öz emosiyalarını "boşaldırlar". Belə insanları müəlliflər "birincili" (emosional labil də demək olar) adlandırırlar. "İkincili" insanlar "birincili" insanların əksidirlər: onların əhvalı hər şeydən çox sabit olur, lakin, onların səbir kasası dolduqda bərk qəzəblənirlər, inciyirlər və uzun müddət yaşadıqlarının təsiri altında qalırlar.

Bu xüsusiyyətlərin uzlaşmasına əsaslanaraq 8 xarakter tipi ayırd edilir:

Əsəbi tip güclü və düzənsiz, qəddarlığa və şübhəliliyə meylli olur. Emosiogen vəziyyətlərə qarşı həssasdır, lakin onun emosiyaları tez itir.

Sentimental tip də yüksək emosional oyanıqlığa malik olur, ancaq əsəbi tipdən fərqli olaraq həm sevinci, həm də kədəri dərindən və uzun müddət yaşayır, xatırlayır və həmişə

bunlara qayıdır. Bu, dərin, xəyalpərəst və dayanıqlı naturadır. Özünə qarşı incə və xeyirxah münasibət göstərilməsini tələb edir.

Coşqun tip hisslərini dərhal büruzə verir. Həyatsevərdir, həmişə yaxşə əhvalda olur. Başqalarına həssalıqla yanaşır və öz simpatiyasını gizlətmir. Pisliyi yadda saxlayan deyil, ancaq iradlara qarşı çılğın reaksiya verir.

Ehtiraslı tip hər hansı bir işə çox aludəçilklə yanaşır.

Amorf tip nə etdiyinə qarşı laqeyiddir. Emosional çılğınlığı yoxdur.

Apatik tip də nə etdiyinə qarşı laqeyiddir. Həmişə eyni əhvalda olur, təklikdən zövq alır. Başqa insanlara qarşı laqeyddir.

Qeyd olunan şəxsiyyət tipləri arasında K.Leonqardın ayırd etdiyi affektiv-labil, affektiv-ekzaltiv, narahat və emotiv tiplər var.[10]

Affektiv-labil tip polyar emosiyaların bir-birini asanlıqla əvəzləməsi ilə xarakterizə olunur. Gah bir emosional hal, gah da digəri önə çıxır. Sevindirici hadisələr onlarda yalnız şadlıq yaratmır, həm də yüksək fəallıq yaradır. Kədərli hadisələr əhvalını korlayır, reaksiyalarını və düşüncələrini ləngidir. Onlar digərlərinin emosiyalarına tez "yoluxurlar" .

Affektiv-ekzaltiv tip - bu tip insanlar başqalarına nisbətən həyata daha coşğun yanaşırlar: onlar sevindirici hadisələrdən cuşa gəlirlər, eyni tərzdə də kədərli hadisələrdən peşman olurlar. Onlarda ekspressiya güclü büruzə verir. Yaxınlarına, dostlara bağlılıq, onlara görə sevinmək çox güclü ola bilər.

Emotiv tip affektiv-ekzaltiv tipə yaxındır, lakin ondan fərqli olaraq bu tipə aid insanların emosiyaları elə tez inkişaf etmir. Bu tip də həmçinin həssaslığı ilə incə emosiyalara yaxındır, yəni, qəlbi ilə, humanistliyi ilə və meylliliyi ilə bağlandığı emosiyalara. Adətən bu tipdən olan insanları yumşaq qəlbli adlandırırlar. Onlar başqalarına nisbətən daha rəhmlidirlər, təbiət mənzərələrindən, sənət əsərlərindən zövq alırlar.

Şəxsiyyətin ünsiyyət prosesində müxtəlif emosional davranış formaları təzahür edir. V.V.Boyko ünsiyyət prosesindəki emosional davranışları 3 növə bölür: *rezonanslıq (içinə qapanma), uzaqlaşma və dissonanslıq (fikir ayrılığı, uzlaşmamaq, harmoniyanı pozmaq).* [5]

Emosional rezonans – yoldaşlarının müxtəlif emosionl vəziyyətlərinə cavab vermək (köməyinə gəlmək) qabiliyyətidir. Emosional rezonans yoldaşlar arasında onların emosiyalardakı enerjisinin quruluşunu alır və qarşılıqlı fəaliyyətin əlavə psixoloji effektini stimullaşdırır.

Emosional uzaqlaşma zamanı insan başqalarının emosional vəziyyətlərinə cavab olaraq mənasız, susqun emosiyalar göstərir. Bu, insanın emosional sərtliyinin nəticəsində ola bilər.

Emosional dissonanslığı şəxsiyyətin özünü ünsiyyətin emosional atmosferindən təcrid etməsi və ya vəziyyətə zidd emosiyalar göstərməsi kimi xarakterizə edilir.

İnsanda və digər canlılarda qeyri-iradi yaranan emosional reaksiyalardan fərqli olaraq, iradi emosional reaksiyalar (hərəkətlər) emosiogen vəziyyətə insanın iradi, məqsədli cavabıdır. Bu cavablar nitq ilə və hərəkətlərlə ola bilər.

R.P.Milrud iradi emosional nitq reaksiyaların təsnifatını müəllimlərin emosional davranışları misalında verir [9].

Pedaqoji fəaliyyətin məqsədinə münasibətdə onları müəllif 3 növə bölür: *konstruktiv, psevdokonstruktiv, destruktiv.* Konstruktiv reaksiyalar fəaliyyətin məqsədinə çatmağa həqiqətən kömək etdi, psevdokonstruktiv reaksiyalar, müəllimin problemin həllində iştirakı görünüşünü yaratdır, destruktiv reaksiyalar emosiogen vəziyyətdən çıxmağa maneçilik törədir, hətta vəziyyəti sərtləşdirir.

Semantikasına görə *qiymətləndirici, qoruyucu, tənzimləyici* reaksiyalar (müəllimlər davranışları qiymətləndirirlər, mürəkkəb vəziyyətlərdə özlərini və ya şagirdləri müdafiə edirlər, davranışları tənzimləyirlər) ayırd edilir.

Istiqamətlənməsinə görə emosional reaksiyalar – *xaricə istiqamətlənmiş*, şagirdin tapşırıqlarından ibarət; özünəistiqamətlənmiş, özü haqqında fikir bildirən; *istiqamətlənməmiş*, yəni, problemə yönəlmiş olur.

Fəallıq xarakterinə görə reaksiyalar *hücum edici, güzəşt edici, rasionallaşdırıcı* olur.

Yerinə yetirdikləri funksiyalarına görə *mobilləşdirici (səfərbər edici), sakitləşdirici, təhrikedici* olur.

Emosiyanın məzmunu şəxsiyyətin xassələrindən, mənəvi potensialından asılı olaraq dəyişir. İnsanın emosiyalarının başa düşülməsi çox amillərlə, ən çox da həm qiymətləndirilənin, həm də qiymətləndirənin fərdi xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur.

İnsanın yaşadıqları emosional sahədə təzahür edir. İnkişaf prosesində hisslər və emosional vəziyyət həyat prosesinin optimal sərhəddə saxlanılması üsulu kimi bioloji möhkəmlənmişdir. Orqanizm üçün onların əhəmiyyəti hər hansı amillərin dağıdıcı xarakterinin qarşısının alınmasından ibarətdir. Beləliklə, emosiyalar insanın fəaliyyətinin və orqanizmin funksional tənzimlənməsinin əsas mexanizmlərindən biridir.

Ədəbiyyat

1.Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı: Azərnəşr, 1981, 190 s.
2.Bayramov Ə.S.,Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya.Ali məktəblər üçün dərslik.Bakı: Maarif, 2003, 534 s.
3.Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.
4.Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı: Nurlan, 2006, 200 s.
5.Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других. - М.: Филинъ,1996. - 472 с.
6.Вилюнас В.К. Психология эмоциональных явлений. М.: Аспект-Пресс, 2002, 329 с.

7.Додонов Б.И. Эмоция как ценность. М.: Политиздат, 1978, 272 с.
8.Изард К.Э. Психология эмоций. М.: Питер, 2008, 460 с
9.Ильин, Е. П. Эмоции и чувства: учебное пособие по направлению 050100 "Педагогическое образование" / Е. П. Ильин. - 2-е изд. - Санкт-Петербург [и др.]: Питер, 2018. - 782
10.Леонгард Карл (1904-1988). Акцентуированные личности / Карл Леонгард; Пер. с нем. В. М. Лещинская; Под ред. В. М.Блейхера.- 2-е изд.,стер.- Киев: Выщ. шк.,1989. – 374
11.Шафиева Э.И. Эмоциональный стресс в условиях нормы и патрологии человека. М.: Медицина, 1976, 268 с.

MODA SUBYEKTLƏRİNİN SOSİAL - PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

İbrahimova Diyanə Rəşid qızı
BDU, Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının müəllimi

Hal hazırki dövrdə moda problemi olduqca aktualdır. Məşhur fransız modelyeri Pier Kardin modanı riyaziyyat, iqtisadiyyat, sosiologiya, psixologiya və hətta fəlsəfə ilə əlaqələndirirdi. Psixoloji tədqiqatlar isə prioritet xarakteri daşıyırdı. Modanın çox saylı təriflərini əsas götürərək bu sosial fenomenin psixoloji məzmununu izah etmək olar. P.Kardenə görə moda, ayrı – ayrı şəxslərin fərdi xüsusiyyətlərinin sosial və mənəvi aspektlərdə təzahürüdür [1, s.34].

Qeyd etdiyimiz kimi dəbin kütlə içərisində geniş yayılması prosesi insan faktoru ilə bağlı baş verir. Yeniliklərin insanlar tərəfindən müxtəlif tezlikdə qəbul edilməsindən asılı olaraq bir sıra hallarda bu proses müqavimətə rast gəlir. "Dəb"i qəbul etmək və mənimsəmək sürətindən asılı olaraq moda

iştirakçılarının kateqoriyalarını və həmin kateqoriyalara aid olan ən əhəmiyyətli əlamətlər və meyarları fərqləndirirlər:

Birinci, moda daxilində iştirakçıların rolunu spesifik sosial fenomen kimi xarakterizə edir, bu görə də moda iştirakçılarının müvafiq tipologiyasını "daxili" adlandırırlar. Bu tipologiyanın bu və ya digər kateqoriyasına mənsub olan şəxsin tam olaraq və yalnız bir moda iştirakçısı kimi nə edəcəyi müəyyənləşdiriləcəkdir. Şübhəsiz ki, insanlar arasındakı fərqləri yalnız moda da iştirakına görə deyil, eləcə də dəbli davranışın digər sosial - qrup xüsusiyyətlərini araşdırmaq vacibdir.

Tipoloji meyarlarının ikinci qrupu moda iştirakçılarının müxtəlif sosial xüsusiyyətlərinə aid edilir. Iştirakçıların xarici tipologiyasının əsasını təşkil edən bu xüsusiyyətlər, modanın funksiyalaşmasında olduqca əhəmiyyətlidir. Onlara cəmiyyətdə və onun alt sistemlərində insanlara məxsus sosial – iqtisadi, peşəkar, demoqrafik, mədəni və s. əlamətlər və rollar aiddir.

Moda iştirakçılarının digər sosial proseslərdə və qruplarda eyni zamanda iştirak etmələri fikrini nəzərə almadan daxili tipologiyasını nəzərdən keçirək.

Modanı qəbul etmək və mənimsəmək sürətindən asılı olaraq moda iştirakçılarının bir neçə qrupunu fərqləndirirlər:

1."Yenilikçilər" (müxtəlif tədqiqatlarda "pionerlər", "təcrübəçilər" və s. kimi adlandırırlar). Bu ən azsaylı istehlakçı qrupudur ki, onlar modanı bərqərar edənlər kimi çıxış edərək, ən yeni modelləri əldə edirlər. Bu qrup, birbaşa və ya bilavasitə təcrübə nümunələri istehsal edən istehsalçılarla birbaşa və ya bilavasitə əlaqədə olaraq, ilk təcrübə keçirmək riskini öz üzərlərinə götürürlər.

2. "Erkən mənimsəyənlər" (başqa sözlə "lider", "yerli liderlər" və s. adlandırılırlar). Bu qrupa daxil olan insanlar, ətrafdakıların məxsusi hörmət bəslədikləri və lider kimi gördükləri insanlardır. Bu qrupa daxil olan insanlar, böyük əksəriyyətin önündə gedirlər, lakin eksperiment etməkdən çəkinirlər.

3. " İlkin əksəriyyət " (başqa sözlə “təqlidçilər”, “erkən davamçılar” və s. adlandırılırlar). Bunlar kütləvi şəkildə modanı izləyib, ondan geniş şəkildə istifadə edən insanlardır. Onlar yeni modellərdən böyük məmnuniyyətlə istifadə edən, material cəhətdən heç bir məhdudiyyət bilməyən insanlardır.

4. "Ləngiyən çoxluq" (başqa sözlə “skeptiklər”, “mühafizəkarlar”, “konservatorlar” adlandırılırlar). Bu qrup üçün konservatizmlə bərabər “hamı kimi olmaq”cəhdi xarakterikdir. Onlar artıq çoxları tərəfindən qəbul edilən modeli, öz radikal konservatizmliklərindən keçərək, istehlakçıların böyük əksəriyyətinə qoşulmaq məcburiyyətində qalaraq, qəbul edirlər.

5. “Ənənəyə sadiq qalanlar” (“Geri qalanlar”, “gec mənimsəyənlər”, “ənənəviçilər” və s.). Bu qrupdan olan istehlakçılar üçün yalnız ənənəyə sadiq qalmaq xarakterikdir. Onlar da “innovatorlar” kimi, fərqlənməkdən qorxmayan, öz əqidələrinə sadiq qalan, heç bir moda dəyişkənliyini qəbul etməyən, cəsarətli insanlardır. [3, s.42].

Əlbəttə ki, yuxarıda qeyd olunan tipologiya həqiqətdən kənar, ideal model deyil. Bu, bütün mesaj mənbələrinin tənzimlənməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur, lakin, təbii ki, qəbul etmə prosesində rahatlıq tələb edir.

Eyni situasiya fərdin moda mesajın (moda standartın) psixoloji qəbulunun beş mərhələyə bölünməsinə aiddir [4, s.126].

1.Qiymətləndirmə mərhələsində fərd mesajın təsirinə məruz qalır, lakin hələ də onun haqqında yetərincə informasiyaya sahib deyildir.

2.Maraq mərhələsində mesaj haqqında informasiya axtarışında olur.

3.Fərdin öz şüurunda qiymətləndirmə mərhələsində “dəb”i özünəməxsus şəkildə qiymətləndirərək indi və gələcəkdə hansı situasiyada necə istifadə etməsi haqqında qərar verir.

4. Tədqiqetmə mərhələsində “dəb”i öz tələbləri və sosial mühitin dəyərlərinə uyğunluğunu müəyyən etmək üçün “eksperimental” olaraq yoxlayır.

5. Qəbuletmə mərhələsində fərd moda standartına tabe olur.

Bu təsnifat reklam təcrübəsi sahəsində ekspertlər tərəfindən istifadə edilən klassik AIDA sxemi ilə əks olunur. Bu sxemə əsasən, reklam informasiyasının qəbuledilməsi idealda 4 mərhələdən keçir: diqqə, maraq, istək, hərəkət (məsələn, alış - veriş). Moda mesajlarının əhəmiyyətli bir hissəsi də bu mərhələlərdən keçər.

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək, psixoloji baxımından maddi malların seçilməsi və istifadəsi sahəsində fərdi fəaliyyətinin öyrənilməsi digər sahələrdə olduğu kimi vacibdir. İnsanın xarici görünüşü, müxtəlif tələbatları təmin edən, ruhu zənginləşdirən, şəxsiyyətləri formalaşdıran və inkişaf etdirən, həyat və işə can atan, mədəniyyəti yüksəldən güclü vasitədir. Əşyalar dünyası və insanın dünyası ayrılmaz vəhdətdədirlər. Cəmiyyətin həyatı əşyalarsız mümkün deyildir. Ancaq şeylər yalnız insan cəmiyyətində mövcud olaraq gerçək mənasını qazanır. Cəmiyyətin zənginliyi, istehlak imkanlarının daha geniş olması, istehlakda fərdlərin daha mürəkkəb və fərqli yönləndirilməsi ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat:

*1.*Вайнштейн *О.*Одежда как смысл: идеология современной моды: (О социал. стиле) // Иностр. Лит. - 1993. - № 7. - С. 224-232.

2.Гофман А.Б. Мода и люди: новая теория моды и модного поведения.- М.: Наука, 1994.160с.

3.N. R. Yunusov, Müasir modanın inkişaf tendensiyaları, Bakı: 2006

4.Килошенко М, Психология моды: теоретический и прикладной аспекты, Москва:2009

5.Новикова Е.Ю. Социально-психологический аспект отношения подростков к моде // Вопр. психологии. - 1989. - № 1. - С. 121-127.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В СРЕДЕ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Сафарова Джамиля Елшад г.
Преподаватель Бакинского Государственного Университета, кафедры социальной и педагогической психологии,

На сегодняшний день в развитии общества роль и значение патриотического воспитания молодого поколения актуализируется.

Это связано с тем, что патриотическое воспитание рассматривается сегодня как социальная потребность общества, где основным институтом патриотического воспитания является система образования.

Сегодня в нашем искусстве, в театре, в кино вновь растет интерес к отечественной истории, к нашим корням, к тому, что дорого нам всем. Это без сомнения начало нового духовного подъема.

Очевидно, что для разработки адекватных стратегий воздействия на патриотическое сознание современной молодежи необходимо изучить по возможности весь спектр социально-психологических детерминант, определяющих формирование патриотических установок.

Процесс обучения в школе выполняет ведущую, развивающую функцию, оказывает равное влияние на становление будущего патриота, поскольку в содержании учебных предметов отражены важнейшие нравственные и культурные традиции нашего народа. Однако не достаточ-

но ограничиться введением в этот процесс отдельных компонентов содержания патриотического воспитания. Важно, чтобы он в целом мог оказать всестороннее, активное, действенное влияние на состояние всех компонентов патриотизма. (1)

Учебный процесс реализует свои функции при моделировании основных видов деятельности человека и создание возможности для вовлечения в них школьников (таковы познавательная, общественно-политическая, трудовая, военная и другие виды деятельности). Чем успешнее происходит моделирование, тем активнее этот процесс обеспечивает формирование всесторонне развитой гармоничной личности.

Благодаря знанию профессорско-педагогическим составом и воспитателями форм, методов и принципов воспитательного процесса, с использованием как традиционных так и инновационных информационно-коммуникационных технологий, можно создать такие условия, при которых эффективность и результативность патриотического воспитания будет наиболее высокой.

Огромную роль играет эмоциональный фактор, поскольку убеждения всегда единство знания и переживания. Сформировать необходимые убеждения, пробудить высшие чувства как любовь к Родине можно в условиях эмоционального общения на уроках. Важно, чтобы знание, помимо глубокого научного содержания и эмоциональной насыщенности, имели общественно полезную направленность, расширяли социальный опыт учащихся.

Культура патриотизма нашей молодежи, в том числе студенческой, должна выражаться в бережном отношении к истории страны, традициям народа, уважении к ветеранам войны и пожилым людям, ко всем достижениям, которые молодые люди получили в наследство от предшествующих поколений.

Сегодняшним педагогам очень важным является помнить, что большую роль в культуре общества играет историческая память, преемственность поколений, передача нравственно-ценностных традиций, убеждений и чувство гордости за страну, в которой живешь.

Для общества очень важно на практике утвердить концепцию естественной потребности человека быть патриотом. В учебных заведениях при этом весьма существенную роль играет наличие программы патриотического воспитания на весь период обучения. Ее значимым элементом является психологическая подготовка личности студента к восприятию и действиям в конкретных жизненных условиях. Действенность патриотического воспитания определяется субъективной сферой человеческого бытия, т.е отношением и поведением в повседневной жизни. Нельзя упускать из виду, что идеалы, нравственные ценности, которые существуют в обществе, всегда носят цивилизационный характер. Для личности очень важно воспитание чувства собственного достоинства, дисциплинированности, которые влияют на позиции человека в обществе, гармонизируют его национальные чувства и находят подтверждение в политико-нравственной ориентации общества. (5)

Воспитание патриотизма рассматривается как педагогический процесс целенаправленного и систематического взаимодействия со студентами в целях формирования у них патриотических чувств, умений, знаний, понимания важности и необходимости работы в учреждениях сферы культуры. Оно предполагает педагогическое взаимодействие между воспитателями и воспитуемыми, направленное на достижение соответствующих воспитательных целей.

В учебно-воспитательном процессе вуза, как показывает опыт, достаточно четко просматриваются следую-

щие черты патриотического воспитания. Первое – это когнитивный подход в воспитательном процессе. Он состоит в том, чтобы заложить определенный уровень знаний по истории страны, народа, конкретного места, где живет студент. Это дает возможность развивать у студентов чувство гордости за историческое прошлое своей страны, за вклад в цивилизационные процессы развития. С этим связан второй подход к патриотическому воспитанию – мотивационный. Он заключается в формировании у молодого поколения морально-ценностной ориентации на активное участие в жизни общества. Неотъемлемой составляющей патриотического воспитания является формирование эмоционального отношения к историческим событиям в стране и мире.

И еще один компонент – творческое проявление активной жизненной позиции по отношению к людям и событиям, которые происходят в окружающем мире. (6)

Таким образом, патриотическое воспитание состоит из многих элементов учебного процесса, призванных сформировать активное патриотическое сознание студента, в соответствии с которым определяются жизненная позиция молодого человека; его повседневное поведение опирается на ценностную ориентацию, которая является основой выполнения общественного долга – приносить пользу, хорошо учиться и работать, позитивно влиять на окружающий мир, сохраняя при этом все положительное, что было создано обществом, старшими поколениями.

Литература

1.Стефаненко Т.Г. Этнопсихология: практикум: Учебное пособие для студентов вузов / Т.Г.Стефаненко. - М.: Аспект Пресс, 2006. -208 с.

2.Ушинский, К.Д. Педагогические сочинения // Собр. соч.: в 6 т. М.: Педагогика, 1988. Т. 1. 416 с.

3.Кон И. С. Психология ранней юности / И. С. Кон. - М., 1989. - 285с.
4.Зимняя, И. А. Педагогическая психология / И. А. Зимняя. - М.: Просвещение, 2001. - 138 с.
5.Божович Л.И. Проблемы формирования личности. - М.: Издательство Института практической психологии, 1997. 352 с.

TƏHSİLDƏ GENDER STEREOTİPLƏRİ

Həsənova Ülkər Üzeyir qızı
Bakı Dövlət Universiteti,Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının müəllimi

"Gender" termini "cəmiyyət daxilində müvafiq kişi və qadın rolları, vəzifələri və davranışı, habelə qadınlarla kişilər arasında olan qarşılıqlı münasibətlərlə bağlı geniş şəkildə qəbul olunmuş gözlənti və normaları" ifadə edir. Gender stereotipləri isə öncədən şüurlarda kök salan, qadınlara və kişilərə cinsi mənsubiyyətləri ilə müəyyən edilən və məhdudlaşan xüsusiyyətlər və rollar ayıran sosial və mədəni modellər və ya ideyalardır. Digər sözlərlə cəmiyyətdə kişi və ya qadın olmaqla bağlı ənənəvi gözləntilər gender stereotipləri adlandırılır. Azərbaycanda bu mövzuda keçirilən ən son tədqiqatlar göstərir ki, cəmiyyətdə gender və gender bərabərliyi ilə bağlı stereotiplər hələ də mövcuddur. (İMAGES, 2018).

Qeyd etmək vacibdir ki, adətən gender stereotiplərinin qadınlar üçün yaratdığı mənfi təsirlər müzakirə olunsa da, bu stereotiplərin cinsindən asılı olmayaraq hər kəsə təsiri var. Belə ki, kişiliyə hegemonluğun xas olması barədə təsəvvürlər gender stereotiplərinin qorunub saxlanılmasına və möhkəmləndirilməsinə şərait yaradan amildir ki, bu da öz növbəsində kişilik barədə hökmran olan təsəvvürlərdən kənara çıxan kişilərə və oğlanlara qarşı çıxışlara və qərəzli fikirlərə şərait yaradır. Belə

stereotiplər qızların və oğlanların, qadınların və kişilərin təbii istedadlarının və qabiliyyətlərinin inkişafını, təhsil və peşə seçimlərini və təcrübələrini, eləcə də bütövlükdə həyatdakı imkanlarını məhdudlaşdıra bilir. (Avropa Şurasının Gender Bərabərliyi Strategiyası, 2018-2023).

Gender stereotipləri o cümlədən təhsil sistemində mövcud olmaqda davam edir və bütün cəmiyyətə təsir göstərir. Bu stereotiplər müəllimlərin davranışında, dərsliklərin məzmununda, təhsil müəssisənin mühitində, həmin müəssisələrin idarəçiliyində də öz əksini tapmaqdadır. Tədqiqatlar göstərir ki, dərsliklərin məzmunu rigid gender rollarını təbliğ edir. Belə ki, 2002-ci ildə Azərbaycanda keçirilən dərs vəsaitlərinin keyfiyyət təhlili zamanı məktəb kitablarında bəzi hallarda əmək fəaliyyətinə cəlb olunan qadınların qınağa məruz qaldığı müəyyən olunub. Misal kimi, "İnsan və cəmiyyət" kitabında (1998) qadınların işləməsi cəmiyyətdə uşaq sayı azalmasının səbəbi kimi göstərilib (Magno, Silova, 2007). Müəllimlərin təhsilalanlara qarşı münasibəti gender stereotiplərinin möhkəmləndirilməsinə təsir edən digər vacib amildir. Bir sıra ölkələrdə keçirilən araşdırmalar göstərir ki, müəllimlərin qız və oğlan şagirdlərdən fərqli gözləntiləri var və bu müəllimlərin davranışında öz əksini tapır. Dünya Bankının Albaniyada keçirdiyi tədqiqatın nəticələrinə əsasən, müəllimlər oğlanların qızlardan daha ağıllı olduğunu düşünürlər, qızların akademik göstəricilərinin yaxşı olmasını isə onların daha çalışqan olması ilə əlaqələndirirlər. (Dudwick, Shahariari, 2000). Digər araşdırmalar göstərir ki, məktəbdə müəllimlər oğlanlara aktivliyinə, aqressivliyinə, özünə əminliyə görə müsbət qiymət verdikləri halda, qızları daha çox zərifliyinə, passivliyinə, rəhmli olmalarına görə dəyərləndirirlər. Bununla yanaşı, müəllimlərin peşə seçimlərinə aid gender stereotipləri mövcuddur. Rumıniyada məktəb müəllimləri arasında keçirilən sorğunun nəticələrinə əsasən müəllimlər yüksək məvacibli və cəmiyyətdə daha çox prestijli sayılan peşələrə

oğlanları, daha az ödənişi olan peşələrə isə qızları daha uyğun görürlər. (Miroiu, 2000) Bu hal əmək bazarında mövcud olan horizontal təcridetmədə açıq-aydın görünür: müəyyən peşələrdə və iqtisadi fəaliyyətin müəyyən sahələrində (məsələn, elm və texnologiyalar sahəsində, ağır sənayedə, tikintidə, orduda) təmsil olunmada kişilər böyük üstünlüyə malikdirlər. Eynilə, digər fəaliyyət sahələrində qadın işçi qüvvəsi üstünlük təşkil edir (çox zaman bunlar az ödənişli işlər olur, məsələn, dayəlik xidmətləri, təhsil sahəsi, katiblik və ya ofis işi, tibb bacısı xidmətləri və ya insan resursları (kadrlar) bölmələri). Əmək bazarında vertikal təcridetmə də açıq-aşkardır. Eyni sektorda, hətta qadınlar üstünlük təşkil etsələr belə, adətən əməkhaqqı və iyerarxiya baxımından daha yüksək vəzifələri kişilər tutur, iyerarxiya və əməkhaqqı baxımından daha aşağı işləri isə qadınlar yerinə yetirirlər (məsələn, təhsil və pərakəndə satış sahələrində) (Avropa Şurasının Gender Bərabərliyi Strategiyası, 2018-2023). Hər üç ildən bir Avropa Komissiyası tərəfindən müxtəlif profilli məzunlar və fərqli peşə nümayəndələri arasında qadınların sayı ilə bağlı məlumatları təhlil etmək məqsədilə keçirilən "She Figures" araşdırmasının 2018-ci il üzrə nəticələrinə əsasən, Avropa Birliyində qadınlar elm və mühəndislik kimi sahələrdə kişilərə nisbətən daha az məşğuldurlar (She Figures 2018, 2019). Bu tendensiyanın digər bariz nümunəsi kimi qız və oğlan abituriyentlərinin ixtisas seçimində mövcud olan fərqləri göstərmək olar (Azerbaijan Human Development Report, 2007). 2020/2021-ci tədris ili üçün Azərbaycan respublikasının ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinə tələbə qəbulu və ümumtəhsil müəssisələri üzrə buraxılış imtahanları nəticələrinin elmi-statistik təhlilinə əsasən oğlan abituriyentlər texniki və iqtisad, qız abituriyentlər isə humanitar ixtisaslara üstünlük veriblər. V ixtisas qrupu istisna olmaqla, oğlan və qızların ixtisas qruplarına münasibətləri fərqlidir. Ortastatistik oğlan abituriyentinin istəyi ən çox “Riyaziyyat, fizika və

mühəndislik" (I qrup) və "İqtisadiyyat və idarəetmə" (II qrup), ortastatistik qız abituriyentin isə humanitar ixtisaslardan ibarət III ixtisas qrupuna istəyi daha yüksəkdir. Hesabatda əks olunan rəqəmlər oğlan abituriyentlərin texniki, iqtisad və idarəetmə ixtisaslarına, qızların isə humanitar ixtisaslara olan marağının nə dərəcədə yüksək olduğunu göstərir. (M.M.Abbaszadə, O.Y.Şelaginov, 2020). Qeyd olunan ixtisas seçimi fərqləri gələcəkdə öz əksini əmək bazarında tapır və gender bərabərliyinin təmini məsələsində vacib rol oynayır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, təhsil sistemində gender stereotiplərinin mənfi təsirlərinin qarşısını almaq məqsədilə sistematik və çoxşaxəli yanaşma tətbiq olunmalıdır. Bura qadınlar və kişilərin rolu haqqında yaranmış stereotip fikirlərin məktəb proqramlarından və dərsliklərdən çıxarmaq məqsədi ilə onların təftiş edilməsi, gender bərabərliyini aşılayan (gender stereotiplərini aradan qaldırmaq üçün müsbət təcrübələri müəyyənləşdirilməsi, toplanması və yayılmasına aid) məzmunun, genderə həssas strukturların və ekosistemlərin yaradılması kimi məsələləri aid etmək olar.

Ədəbiyyat:

1.M.M.Abbaszadə, O.Y.Şelaginov (2020). 2020/2021-ci tədris ili üçün Azərbaycan respublikasının ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinə tələbə qəbulu və ümumtəhsil müəssisələri üzrə buraxılış imtahanları nəticələrinin elmi-statistik təhlili.

2.Azerbaijan Human Development Report 2007: Gender Attıtudes in Azerbaıjan: Trends and Challenges. Baku, Azerbaijan: UNDP

3.Magno, C., & Silova, I. (2007). Teaching in transition: Examining school-based gender inequities in central/southeastern Europe and the former Soviet Union. *International Journal of Educational Development*, *27*(6), 647-660. https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2006.08.004

4.Dudwick, N., Shahariari, H., 2000. Education in Albania: Changing Attitudes and Expectations. The World Bank, Washington, DC.
5.Miroiu, M., 2000. Societatea retro. Editura Meridiane, Bucuresti. National Commission for Statistics, Romania, 2000. Women and Men in Romania. National Commission for Statistics, Bucharest.
6.She Figures 2018. (2019). Luxembourg: Publications Office of the European Union. URL: https://op.europa.eu/s/sUwe (accessed: 11.10.2021).

GENDER ASİMMETRİYASI GENDER SOSİALLAŞMASI KONTEKSTİNDƏ

Dadaşova Aydan Güləddin qızı
Bakı Dövlət Universiteti, Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının dissertantı

Gender asimmetriyası gender sosiallaşması çərçivəsində formalaşır. Gender xüsusiyyətlərinin və davranışlarının mənimsənilməsi və inkişafı prosesi, mədəni nümunə və davranış normalarının, sosial bacarıq və dəyərlərin, əvvəlcədən fərdlərin ayrı-ayrı gender qruplarına, gender identikliyi formalarına bölünməsi prosesi gender sosiallaşması kontekstində baş verir.

Gender identikliyi, koqnitiv və emosional amillərin kəsişməsində meydana çıxan fərdi seçim və ya fərdə verilən sosiomədəni rol kimi ortaya çıxır. O, özünü sosial münasibətlərdə və davranışlarda biruzə verir. Gender identikliyi, gender sosiallaşması prosesində formalaşaraq inkişaf edir. Gender identikliyini sərbəst seçən fərdlərin münasibət və davranışları şəxsi koqnitiv və emosional amillərinin təzahürü kimi meydana çıxırsa, onu sosiomədəni rol kimi qəbul edən fərdlərin münasibət və davranışları müəyyən normalara, sosial stereotiplərə

əsaslanan kollektiv şüurun, şüuraltı arxetiplərin fəaliyyəti kimi özünü göstərir. Kollektiv şüur və şüuraltı arxetiplər mədəni gender stereotipləri vasitəsilə gender sosiallaşması prosesində gender asimmetriyasının formalaşmasına şərait yaradır. Bu baxımdan, gender asimmetriyası həm ümumi psixologiyanın, həm də sosial psixologiyanın paralel tədqiqat obyektinə daxil olur.

S.Bern hesab edir ki, cinsi identiklik dörd mərhələdə formalaşır [3, 123]:

- Gender identifikasiyası (yəni, özünü müəyyən bir cinsə aid etmək);
- Gender cinsiyyət sabitliyi (cinsiyyətin müəyyən bir şəkildə dəyişdirilməsi imkanı olmadan qəbul edilməsi);
- Differensial təqlid (öz cinsinin ən yaxşı nümayəndəsi olmaq istəyi);
- Gender özünütənzimləməsi (özünə qarşı sanksiyalar tətbiq etməklə,davranışını idarə etmək qabiliyyəti).

Fərdin gender sosiallaşması prosesi bir neçə ardıcıl gender kateqoriyasından keçir: gender, gender stereotipi, gender rolları, gender displeyi, gender identikliyi, gender müqaviləsi və nəhayət gender sistemi (şəkil 1). İ. Qofman tərəfindən elmə gətirilən gender displeyi anlayışı, cinslərə öncədən təyin edilən sosial rol və münasibətlər sisteminin aspektlərini təşkil edir. Gender displeyi cinsləri ənənəvi gender rollarını ifa etməyə vadar edir.

Şəkil 1. Fərdin gender sosiallaşması sxemi:

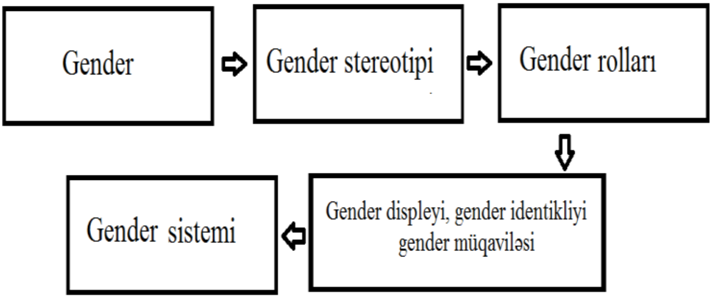

Gender sosiallaşması prosesinin ilkin mühiti ailədir. Şüuraltı sosiomədəni elementlər ailə mühitində uşaqların gender davranışlarının istiqamətini müəyyənləşdirir. Ailənin quruluşu, qardaş və bacıların olması, ailədə valideynlərin münasibətləri, ailənin ekologiyası, onun emosional portreti, uşağın hər bir valideynlə münasibətləri, mümkün böhranların öhdəsindən gəlmək forması, üstünlük təşkil edən sosial stereotiplər və digər amillər gender sosiallaşması prosesinin tərkib hissələrini təşkil edirlər. Bu mühitdə böyüyən uşaqların cinsi rolu barədə ilkin məlumatı və əks cinsə münasibəti formalaşır. Burada valideynlərin fərdi nümunəsi əsas istiqamətverici amildir. Ailəsində bir insan bütün sonrakı həyatını təyin edə biləcək davranış reaksiyalarının müəyyən bir stereotipini alır. Uşağın sosiallaşma proseslərinə təsir edən ailənin ən vacib xüsusiyyətləri onun funksiyaları, quruluşu və dinamikasıdır. E.G. Eydemiller və V.V.Yustitski öz əsərlərində ailənin aşağıdakı funksiyalarını ayırd edir və onların pozulması şəraitində ailənin və fərdin psixoloji travmaya məruz qaldıqlarını bildirirlər [4, 15]:

- Tərbiyə (uşaqların ata və ananın ünsiyyətinə, tərbiyəsinə olan fərdi ehtiyaclarını təmin etmək);
- Məişət (ailə üzvlərinin maddi ehtiyaclarını ödəmək);
- Emosiya (ailə üzvlərinin rəğbət, hörmət, diqqət, emosional dəstək, psixoloji qorunma ehtiyaclarını məmnun etmək);

- Mənəvi və mədəni ünsiyyət (birgə istirahət, qarşılıqlı mənəvi zənginləşmə).
- İlkin sosial nəzarət;

Gender stereotipləri sosial ünsiyyət prosesində formalaşan, sosiallaşma prosesində fərd tərəfindən ötürülən və gender təbəqələşməsinin qorunmasında mühüm rol oynayan sosial stereotiplərin bir növüdür.Gender stereotiplərinin funksiyalarını psixoloji və sosial olmaqla iki qrupa bölürlər. Psixoloji gender stereotiplərinə aid olan koqnitiv-adaptasiya funksiyalar, fərdin ətraf mühitdən aldığı bilikləri sadələşdirmək və sistemləşdirməkdən ibarət olan, mürəkkəb obyektlərin qavranılmasında fərdin səylərini qorumağa xidmət edən idrak funksiyasıdır. Fərdin və qrupun dəyərlərinin yaradılması və saxlanması ilə əlaqəli dəyər qoruyucu funksiya yalnız izah etmək üçün deyil, həm də fikirlərini və davranışlarını əsaslandırmaq və müdafiə etmək, həmçinin, qrup dəyərlərini qorumaq, yad qrupa münasibətdə davranışı əsaslandırmaq və rasionallaşdırmaq üçün ortaya çıxarılır. Stereotipləşmə subyekti obyektə sosial rol və status verir, digərinin davranışını şərh etməyə və proqnozlaşdırmağa imkan verir. Çünki qrupun bir nümayəndəsi haqqında əldə edilən biliklər fərd tərəfindən bütün qrupa paylanır.

Gender asimmetriyasının formalaşması və inkişafında sosiomədəni sistemin rolu, biofizioloji amillərin təsirindən dəfələrlə güclüdür. Bu öz təsdiqini müasir gender tədqiqatları çərçivəsində tapır. Fərdin gender sosiallaşması bir neçə ardıcıl gender prosesindən (gender stereotipi, gender rolları, gender displeyi, gender identikliyi, gender müqaviləsi, gender sistemi) keçərək, biofizioloji amillər üzərində dominantlıq edir və onu təsiri altına alır. Cinslərə öncədən təyin edilən sosial rol və münasibətlər sistemi, onların sosial-mədəni şüurunu və emosional şüuraltı aləmini formalaşdırır. Bu baxımdan, gender asimmetriyasının səbəblərinin sosiomədəni xarakterli gender tədqiqatlarında axtarılması təsadüf deyildir.

Ədəbiyyat:
1.Spence J. T., Helrnreich R. L. The many faces of androgyny. Journal of Personality and Social Psychology 1979, vol. 37, s. 1032-1046.
2.Андреева Г.М. Психология социального познания: учеб. пособие. 3-е изд., испр. М.: Аспект Пресс, 2005. – 303 s.
3.Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов /Пер. с англ./. М.: Российская политическая энциклопедия, 2004. - 336 s.
4.Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. СПб: Питер 2008. – 672 s
5.Берн Ш. Гендерная психология. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. 320 s.
6.Брагина Н.Г. Мифология стереотипа и обыденное знание // Стереотипы в языке, коммуникации и культуре: сб. статей / сост. и отв. ред. Л.Л.Федорова. М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2009. s. 348–356.

Mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsirin bəzi məsələlərinə dair

Qurbanova Nərminə Şamil qızı
BDU-nun Sosial və Pedaqoji psixologiya kafedrasının müəllimi

Müasir polietnik Azərbaycan öz etnik tərkibinə görə bir çox dövlətlər sırasında öncül yerlerin birini tutur. Multikulturalizm ideologiyasının mühüm yer tutması onun ərazisində yaşayan əhalinin milli dəyərlərinin zənginləşməsinə təsir göstərir və mədəniyyətlərarası dialoq üçün əlverişli şərait yaradır. Azərbaycanda mövcud olan milli-etnik qruplararası münasibətlər daimi tolerant xaraker daşıyıb. Lakin, buna baxmayaraq sürətlə dəyişən zaman insanların həyatında müxtəlif çətinliklər yaradır və yeni sosial və mədəni mühitə dinamik adaptasiyasını tələb edir. İstər şəxsiyyətlərin, istərsə də qrupların adaptasiya

prosesinin uğurlu keçməsi bir sıra amillərdən asılıdır. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, adaptasiya və akkulturasiya proseslərində, etnik psixoloji xüsusiyyətlər aparıcı rola malikdir və bu sahədəki araşdırmalar diqqəti həmin istiqamətə yönəldir

Mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsirin psixoloji məsələlərinin öyrənilməsinə maraq XX əsrin əvvələrində yaranmışdır. Uzun müddət bu sahədə ciddi tədqiqatlar yalnız etnoqraflar tərəfindən aparılmışdır. Akkulturasiyanın klassik tərifi antr0poloqlar R.Redfild, R.Linton və M.Xerskoviç tərəfindən verilmişdir. Onların qənaətincə, akkulturasiya o zaman baş verir ki, müxtəlif mədəniyyət nümayəndələri vasitəsiz və ardıcıl təmasa daxil olur, nəticədə hər iki mədəniyyətin nümayəndələrinin dünyagörüşündə dəyişikliklər baş verir ki, bu da əvvəlki dəyərlərə, dünyagörüşünə oxşamır (Redfild R.,Linton R & Herskovits M., 1936).

90-cı illərin əvvəllərində C.Berri akkulturasiyanın yeni modelini təklif edir. C.Berri tərəfindən təqdim edilmiş akkulturasiyanın konseptual modeli adaptasiyanın və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsirin psixoloji mexanizmlərini müəyyən etməyə imkan verən başlıca konsepsiyalardandır.

C.Berrinin akkulturasiya nəzərriyəsinə görə, azlıq təşkil edən etnik qrup dominantlıq təşkil edən etnik qrupla mədəniyyətlərarası əlaqəyə daxil olarkən iki problemi həll etmək məcburiyyəti qarşısında qalır: öz mədəniyyətini qoruyub saxlamaq və mədəniyyətlərarası əlaqələr yaratmaq.

Bu iki dəyişən amillə səciyyələnən konsepsiya dörd strategiyanı özündə əks etdirir. Müəllif həmin strategiyaları aşağıdakı kimi təsnif edir:

- assimilyasiya: bu zaman qrup və ya fərd öz mədəniyyətini itirir, lakin başqaları ilə əlaqəni qoruyub saxlayır;
- separasiya: bu zaman qrup və ya fərd öz mədəniyyətini qoruyub saxlayır, lakin başqaları ilə əlaqəni saxlamır;

- marginalizasiya: bu zaman qrup və ya onun ayrı-ayrı üzvləri öz mədəni dəyərlərini itirir, lakin başqaları ilə də əlaqəni saxlaya bilmir.
- inteqrasiya: bu zaman qrup və ya onun üzvləri öz mədəniyyətini qoruyub saxlayır, öz mədəni dəyərlərini qarşılıqlı şəkildə başqa mədəniyyətlərə uyğunlaşdırır, onlarla sıx əlaqələr yaradır. (Berry J.,1990).

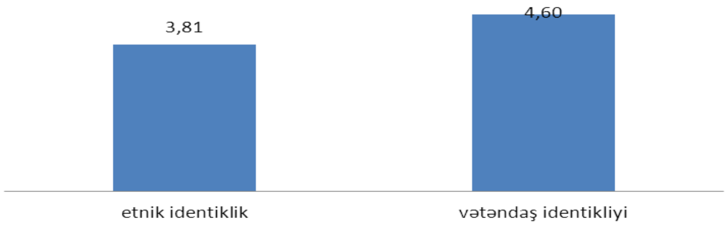

Müasir dövrdə sosial-psixoloji adaptasiyada hansı strategiyanın seçilməsinin çox böyük əhəmiyyəti var. Bu, onunla bağlıdır ki, inteqrasiya prosesində insanlar öz milli mənəvi dəyərlərini inkişaf etdirməklə yanaşı, başqa pozitiv mədəni dəyərləri də özününküləşdirir və mədəni dəyərlər daha da zənginləşir. Əlbəttə, uğurlu və ya effektiv inteqrasiya o zaman baş verir ki, hər iki qrupun müxtəlif mənşədən olan insanlara bərabərhüquqlu münasibət nümayiş etdirilsin. Belə bir strategiya etnik azlıq tərəfindən dominant qrupun dəyərlərini qəbul edilməsi və eyni zamanda, böyük qrupların etnik azlıqlar üçün dövlət proqramlarında münasib şərait yaradılması fonunda həyata keçə bilər. Cəmiyyətdə yaradılmış şərait kiçik qrupların da tələbatlarına cavab verməlidir.

Bu məsələlərin cəmiyyətimizdə hansı şəkildə həll olduğunu müəyyənləşdirmək üçün biz bəzi göstəriciləri əldə etdik. Bunlar respondentlərin etnik və vətəndaşlıq identikliyinə münasibət, təhlükəsizliyin dərəcəsi, akkulturasiya yönəlişləri, psixoloji durum və başqa göstəricilərdir.

Müəyyən olundu ki, Azərbaycanda yaşayan müxtəlif etnik qrupların nümayəndələri pozitiv etnik və vətəndaş identikliyinə malikdirlər. Vətəndaş identikliyi etnik identikliyinə nisbətən daha üstün olmasına baxmayaraq, demək olar ki, rəyi soruşulanlar özlərini həm müvafiq etnik qrupun, həm yaşadıqları ölkənin nümayəndələri kimi qavrayırlar. (Şək.1)

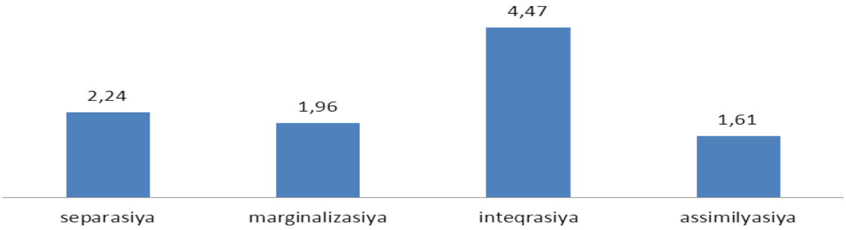

Təhlükəsizlik hissi qrup və ya fərd üçün millətlərarası münasibətlərdə olduqca vacibdir.Təhlükəsizlik hissinin ölçüləri aşağı olduqda fərd və ya grup tərəfindən həyəcan hissi yaşanılır. Buda həm millətlərarası münasibətləri həm adaptasiya prosessini çətinləşdirir. Yaşadığı yeri tərk etmək   qərarını gücləndirir. Müəyyən oldu ki, fiziki və iqtisadi təhlükəsizlik vətəndaş identikliyi ilə müsbət korelyasiya təşkil edir.

Fiziki və iqtisadi təhlükəsizlik hissi nə qədər yuxarıdırsa fərd bir o qədər vətəndaş identikliyinə üstünlük verir və öz etnik qrupunu müsbət qiymətləndirir.

Tədqiqatçıların fikrinə görə, akkulturasiya strategiyaları içərisində inteqrasiya strategiyasının seçilməsi fərdin və ya qrupun adaptasiya prosesini asanlaşdırır və ağrısız keçməsinə şərait yaradır. Belə olduqda, insanlar öz mədəni dəyərlərini qoruyub saxlayaraq, başqa mədəni dəyərləri də öz mədəniyyətlərinə qəbul edirlər. Keçirdiyimiz tədqiqatlar göstərdi ki, respondentlərin çoxu inteqrasiya strategiyasına üstünlük verir. (Şək.2)

Müəyyən oldu ki, inteqrasiya iqtisadi təhlükəsizliklə müsbət korelyasiya ($r=0,316$, $p=0,026$), separasiya iqtisadi təhlükəsizliklə mənfi korelyasiya ($r=-0,323$, $p=0,022$),

assimilyasiya fiziki təhlükəsizliklə mənfi korelyasiya ($r=-0,327$, $p=0,021$) təşkil edir.

Bu o deməkdir ki, insanlar özlərini mədəni və iqtisadi cəhətdən nə qədər təhlükəsiz hiss edirlərsə inteqrasiyaya meyillik daha da artır, bu da multikulturalizm ideologiyasını qəbul etmələrindən, yad mədəniyyətin nümayəndələrinə xoş münasibət göstərmələrindən və onları müsbət qəbul etmələrindən xəbər verir.

Adaptasiayanın uğürlu və ya uğursuz gedişi qrup üzvlərinin psixoloji durumu ilə də şərtlənir. Bizim tədqiqat göstərdi ki, rəyi soruşulanlarda həyatdan məmnunluq göstəriciləri, özünəhörmət və özündən məmnunluq göstəricilərindən nisbətən üstündür; depressiya aşağı səviyyədə, həyəcan və gərginlik göstəriciləri isə yüksər səviyyədə müşahidə olunur.

Akkulturasiya zamanı etnik qrupların milli şüurunda da müəyyən dəyişiklikləri izləmək olar. Məsələn Azərbaycanda yaşayan rus respondentlərinin fikrincə, onlar Rusiyada yaşayan ruslardan fərqli olaraq, daha mədəni, daha əməksevər, daha sadəlövhdirlər,yaşlı nəslə hörmətlə yanaşırlar. Respondentlərin cavablarından məlum oldu ki, bir çox rusların davranışı azərbaycanlıların ətrafına düşərkən "təvazökarlığa", "təmkinliyə" tərəf dəyişir.

Beləliklə, etnik qrupların yeni təbii, iqtisadi və etnomədəni yaşayış mühitinə uyğunlaşması etnik birliklərin həyat fəaliyyətinin bütün sahələrinə nüfuz edən çoxsəviyyəli kompleks prosesdir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: "QAPP - POLIQRAF" Korporasiyası, 2003

2. Лебедева Н.М. Татарко А.Н. Методы этнической и кросскультурной психологии. М.: НИУ ВШЭ,2011

3. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология:Учебник для вузов. М.: Аспект Пресс, 2009

4. Berry J.W. Immigration, Acculturation and Adaptation. Ontario. 1996.
5. Redfild R.,Linton R & Herskovits M., Memorandum on the study of acculturation, in American Antropologist. New York, 1936.

VƏTƏN MÜHARİBƏSİ AZƏRBAYCAN MEDİASINDA

Rza Xaqan Fuad oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı

44 gün davam edən və qələbə ilə nəticələnən Vətən müharibəsi Azərbaycan mediası üçün də bir sınaq oldu. İnsan sivilizasiyasının inkişafının müasir mərhələsi informasiya cəmiyyətinə fəal keçidlə səciyyələnir. Bu prosesin nəticələri bütün sosial fəaliyyət sferalarının sürətlə informasiyalaşdırılmasında öz əksini tapır. Hazırkı şəraitdə informasiya ilə bağlı nəzəri və praktik biliklərin artırılması, davamlı inkişaf etdirilməsi zərurətə çevrilir. İnformasiya məkanının və potensial auditoriyanın genişlənilməsi sosial-siyasi proseslərinin məzmununu, strukturunu da əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir, KİV-in, müasir medianın sosial təşkili prinsiplərinin yenidən qiymətləndirilməsini aktual bir məsələ kimi ortaya çıxarır.

Bildiyimiz kimi müasir dövrün inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı olaraq istənilən sosial hadisənin əks sədası cəmiyyətdə xüsusi rəy formalaşdırır, münasibəti bildirir. Bu cür hallar sosial inkişafın keçid mərhələlərində daha açıq şəkildə özünü biruzə verir. Azərbaycan cəmiyyəti SSRİ dağılandan sonra belə mərhələni yaşayaraq bir çox məşəqqətlər və ziddiyyətlər yaşadı, əzab və əziyyətlər çəkdi. Nəhəng Sovet imperiyasının dağılması nəticəsində formalaşan müstəqil dövlətlər öz tarixi yükünün ağırlığını çəkməli olmuşlar. Azərbaycan digər respublikalarla müqayisədə daha böyük çətinliklərlə rastlaşdı. Bölgədə yüz illər ərzində formalaşan və böyük dövlətlərin

maraqlarına uyğun olaraq "tənzimlənən" siyasi, etnik, mədəni-mənəvi qarşıdurmalar nəticəsində qanlı Dağlıq Qarabağ münaqişəsi meydana gəldi. Müasir dövrdə istər müharibənin taktika və strategiyasında, istərsə də onun tərkib hissəsi olan informasiya müharibəsi zamanı istifadə olunan yeni texnoloji vasitələr və fəndlər olduqca rəngarəngdir.

Kütləvi informasiya vasitələrinin, o cümlədən sosial şəbəkələrin insanların şuuruna təsiri yolları ilk növbədə kiçik sosial qruplarla bağlıdır. Məlumdur ki şəxsiyyətlərarası münasibətlər burada formalaşan qrupdaxili dəyərlər mübadiləsi üzərində qurulur, bu da qrup üzvləri status strukturunda tutduğu yerlərdən asılı olur. Dəyərlər dedikdə ilk növbədə maddi və ya ideal olan cisimlər və ideyalar nəzərdə tutulur ki, bunlar insan üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, hər bir şəxsiyyətin keyfiyyətləri, onun bilikləri və təcrübəsi qrup üzvləri üçün müəyyən dəyər rolunu oynayır, həmin bilik və təcrübə özünü qazandığı status və nüfuza dəyişir. Demək olar ki, kütləvi informasiya kommunikasiyaları hər bir tarixi mərhələdə mübadilə yolu ilə qrupdaxili proseslərə əsaslı şəkildə təsir göstərir. Nəticədə qrupda lider seçilir, işgüzar münasibətlər qurulur, xüsusi emosional durum meydana gəlir.

Demək olar ki, müharibə dövründə bu cür dəyərlər mübadiləsinin sürəti qat-qat artmışdır, o daha intensiv olmuş və daha çox insanlar bu mübadilədə iştirak etmişdir. Bunun nail olmaq üçün kütləvi informasiya vasitələrində verilən məlumatlar bilavasitə insanların maraq və tələbatlarına uyğunlaşdırılaraq təqdim edilirdi. Illərlə yığılıb qalmış nigarançılıq, narahatlıq, verilən itkilərin ağrısı nəhayət ki aradan qaldirilmağa başlanmışdır.

İnsanlarda xüsusi ruh yüksəkliyi formalaşmış, gündəlik ünsiyyətdə tələbat, məlumatları qəbul edib mənimsəmək arzusu, onlara münasibət bildirmək səyləri artırdı. Baxmayaraq ki, müharibə vəziyyətinə görə müəyyən bir müddət bəzi sosial şəbəkələr aradan qaldırılmışdır, informasiya-kommunikasiya

texnologiyalarının inkişafı insanlara digər imkanlarından istifadə etmək fürsəti verirdi.

Məlumdur ki, "hazırda ölkəmizdə 5 mindən çox media subyekti fəaliyyət göstərir. Artıq Azərbaycan mətbuatı qlobal informasiya şəbəkəsinin bir hissəsinə çevirilib, dünyanın aparıcı media orqanları ölkəmizin aparıcı xəbər agentliklərinə istinadlar edirlər, xəbər mübadiləsi həyata keçirilir, xarici ölkələrdə bürolar fəaliyyət göstərir, həmçinin yüzlərlə jurnalist beynəlxalq təşkilatların dəstəyi ilə təşkil olunan ixtisasartırma və təkmilləşmə kurslarında iştirak edirlər" [1].

Unutmayaq ki, kütləvi informasiya vasitələrinin müharibə şəraitində fəaliyyəti həm də qarşı tərəf, yəni düşmənin təbliğat kompaniyasına sinə gəlmək, burada yayımlanan yalançı və təxribat xarakterli məlumatlara qarşı durmaqdan ibarət olmuşdur. Həm də, məlum olduğu kimi, belə fəaliyyət nəinki respublika hüdudlarında, həm də bütün dünyada həyata keçirilirdi. Erməni tərəfi və onların havadarları var qüvvəsi ilə çalışırlar ki, bizim haqq işimizi qaralasın, uzun müddət davam edən münaqişə isə öz həllini yenə də tapmasın. Yalançı məlumatların yayılması isə ondan ibarət idi ki, güya Azərbaycan ərazisində bizin tərəfdə müxtəlif ölkələrdən gətirilən muzdlu silahlılar iştirak edir. Digər yalan isə ondan ibarət idi ki, Qarabağ torpaqları onların əzəli məskunlaşdığı yerdir.

Demək olar ki, mediada istər peşəkar jurnalistlər, istərsə də bütün sosial şəbəkələr nümayəndələri fəal şəkildə öz fikrini bildirməyə çalışırdılar. Ümumi ruh yüksəkliyi, siyasi mədəniyyətin yeni çalarları meydana gəlirdi. Belə bir fövqəl şərait insanları birləşməyə, vahid dəyər əsasında ümumi amal ugrunda irəliyə doğru getməyə sövq edirdi.

Ümumiyyətlə "günümüzdə, xəbərləri əldə etmək üçün qəzet, televiziya və radio kimi ənənəvi formatlardan daha çox onlayn mətbuat mənb ələrinə, peyk televiziyasına, bloqlara və sosial şəbəkələrə güvənirik. Biz məlumatları yalnız ənənəvi

təlim keçmiş jurnalistlərdən deyil, həmçinin vət əndaş jurnalistlərdən və diktorlardan alırıq. Bu, bizim sosial və siyasi mənzərəmizə təsir edir. Bu həm də informasiya inqilabının hökumətlər üçün nə anlama gələ biləcəyindən qorxan repressiv hökümətlərin istifadə etdikləri taktikaların dəyişdirilməsinə gətirib çıxardır".

44 günlük müharibə dövründə beynəlxalq ictimai rəy də formalaşmaqda idi. Burada sosial şəbəkələrin rolu olduqca böyük olmuşdur. Kütləvi etirazlara çağırışlar, təhrif olunmuş faktların dinləyicilərə və tamaşaçılara xüsusi tərzdə çatdırılması, hər hansı bir siyasi gediş və yaxud hadisə ilə bağlı piar-kampaniyaların keçirilməsi göstərir ki, KİV müasir dövrdə siyasi texnologiyaları həyata keçirmək işində qüdrətli bir alətə çevrilmişdir. Bunu xüsusi olaraq erməni diasporanın daha sıx yaşadıqları ölkələrdə müşahidə etmək olur (Fransa, ABŞ, Rusiya və s.).

Ekspertlər ölkəmizdə düşüncə mərkəzləri və jurnalistlərin xarici mediada çıxış etməsinə ehtiyac olduğunu qeyd edirlər, göstərirlər ki, Rusiya düşüncə mərkəzlərində belə tədbirlər olanda ora rus dilini bilən jurnalist və ekspertlər yönləndirməkdə çətinlik çəkirik [3]. Yəni problemin bu tərəfi də var. Həm rus, həm də digər xarici dilləri yaxşı bilən jurnalistlərə tələbatımız olduqca böyükdür. Bunu jurnalistika, tərcümə, beynəlxalq münasibətlər ixtisaslarında oxuyan tələbələr üçün çox vacibdir. Məlumatların mənimsənilməsi və istifadəsi, yayımlanması, ünsiyyətin genişləndirilməsi auditoriya tərəfindən onun ictimai şüur və siyasi mədəniyyət səviyyələrində qavranılması üçün uğurla istifadə oluna bilər.

Müharibədə informasiyadan düzgün istifadə etməklə onu operativ şəkildə dünyaya çatdırılması işində bütün dövlət strukturları Respublika Prezidenti cənab İ.Əliyev başda olmaqla fəal iştirak ediblər. Burada KİV imkanları istər dövlətdaxili, istərsə də beynəlxalq səviyyələrdə istifadə olunurdu, indiyə qədər dövlət srtukturları ilə KİV sıx təmasda olaraq postmü-

haribə dövründə də münaqişənin fəsadlarını aradan qaldırılması ilə bağlı real həqiqətləri dünyaya çatdırmaqdadır.

Həm də "İnternet resurslarla yanaşı, telekanallarımız cəbhə bölgələrindən ən son məlumatları çatdıra bildi, təmas xəttindən mümkün olduğu qədər, dövlətin informasiya siyasətinə zidd olmayaraq kadrlar göstərə bildilər. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, televiziyalarımız əvvəlki illərlə müqayisədə çox dəyişiblər. Xüsusən də müharibə dövründə vətəndaşların informasiya təminatını həyata keçirdilər, həm də müharibə zamanı lazım olan formada, informasiya axınını peşəkar şəkildə idarə etdilər. İstər Azərbaycan Televiziyası (AzTV), istərsə də, özəl telekanallar üzərinə düşən işi layiqincə yerinə yetirməyə çalışdılar".

Burada öz həllini gözləyən bir sıra məsələlər var. Ilk növbədə dövlət təhlükəsizliyi baxımından unutmaq olmaz ki, informasiya təhlükəsizliyi onun tərkib hissəsidir. Deməli, istənilən sosial həyatla bağlı məlumatın çatdırılması məhz bu prizmadan edilməlidir. Digər tərəfdən, dünya, o cümlədən bölgə ölkələrinin siyasi maraqları nəzərə alınmalıdır və media-cəmiyyət münasibətləri bu maraqların ölkəmiz üçün nə dərəcədə zəruri olmasını thlil etməklə qərar qəbul edilməlidir. Həm də insanların mənəvi-psixoloji və əxlaqi dəyərlər sisteminin formalaşmasında media nümayəndələri öz rolunu gərək unutmasın.

Bütövlükdə nəticə olaraq göstərmək olar ki, KİV nümayəndələri müharibə dövründə ümumən fədakarcasına, bəzən öz həyatı bahasına öz borclarını yerinə yetirmiş,ictimai rəyin formalaşmasında və qələbənin yaxınlaşdırılmasında xüsusi rol oynamışlar.

Ədəbiyyat:

1.Azərbaycan KİV-nin müharibə və hərbi vəziyyət şəraitində işləmək bacarığı bütün dünya mediasına nümunə oldu - Səttar

Möhbalıyev // https://az.trend.az/azerbaijan/politics/3458563.html
2.KİV // https://www.coe.int/az/web/compass/media
3.Vətən Müharibəsi və postmüharibə dövründə KİV və beyin mərkəzlərinin rolu: qarşıdakı hədəflər // https://apa.az/az/xeber/daxili-siyaset/
4.Azərbaycan mediası “müharibə imtahanı”ndan necə çıxdı? - Mütəxəssis rəyləri // http://aztv.az/az/news/10741/

EKSTRASENSOR QAYRAYIŞIN TƏDQİQ OLUNMASI QAYDALARI

Cəbrayılova Səbinə Telman qızı
BDU-nun Gender kafedrasının dissertantı

Bildiyimiz kimi, ESQ fenomenini sübut etmək və ya təkzib etmək üçün əsaslı bir təcrübə yoxdur. Buna görə tədqiqatçıların vəzifəsi hər şeydən əvvəl hədəflərin seçilməsinin təsadüfi olmadığı, məlumatların qeyd olunmasında səhvlər, tədqiq olunanların aldatma ehtimalı, yəni aldatlma istəklərin olması, düzgün olmayan statistik emal kimi və s. alternativ amilləri (digər fərziyyələri dəstəkləyən) minimuma endirməkdir. Bu, tədqiqatçı olmaq istəyənlər üçün həqiqətən çətin bir işdir. Eksperimentin qurulması zamanı bütün mümkün variantların hərtərəfli nəzərdən keçirilməsi çox mürəkkəb olduğu üçün nəzərə alınması lazım olan əsas məqamları qeyd edək. Bu əsas məqamlara aid edilir:

Təsadüfi seçim. Aparılan eksperimentin nəticələrinin statistik təhlili hədəflərin təsadüfi seçilməsini tələb edir. Randomizasiyanın (təsadüfə gətirmə) müxtəlif təsadüfi üsulları mövcuddur. Məsələn, kartlarla tətbiq olunan təcrübələrdə randomizasiya üçün kartların əllə qarışdırılmasına imkan verilir ki, bu da tam təsadüf halını əldə etməyə imkan vermir.

Təsadüfi ədəd generatorları daha yaxşı təsadüfiliyə imkan verir, lakin elektron təbiətinə görə temperatura və maqnit sahəsinə həssasdırlar. Randın ədədi cədvəllərinin istifadəsi kimi başqa üsullar da var [1]. Tədqiqatın qeydlərində hansı randomizasiya metodundan istifadə olunduğu və bunun kim tərəfindən tətbiq olunduğu göstərməlidir. İdeal olaraq, hədəfi təsadüfi seçən şəxs və ya eksperimentator fərqli insanlar olmalıdır; bu təcrübənin "kor" xarakterə malik olmasına imkan verir.

İlkin təsvir. Konkret metodlar və verilənlərin statistik işlənilməsi üsulu da daxil olmaqla eksperimenin qurulması sxemi əvvəlcədən təyin edilməlidir. Birincisi, bu sxemin düzgünlüyünü həmkarlarınızla müzakirə etməyə imkan verir; ikincisi, tədqiqatçıya onun hipotezini dəstəkləməyən nəticələri inkar etməsinə mane olacaq. Qarşıda duran eksperimentin bütün detallarını, mövzuların sayı, seansların və təkrarların sayı, statistik meyarlar və s. də daxil olmaqla hər bir detalı qeyd etmək lazımdır.

İştirakçıların seçilməsi. Təcrübə iştirakçılarını seçmək üçün iki seçim var: təsadüfi və məqsədli. Əgər biz insanları tamamilə təsadüfi bir seçim əsasında etsək, aldatma ehtimalını əhəmiyyətli dərəcədə azaldarıq, lakin bu müşahidə olunanın psi effekti ölçüsü hesabına başa gəlir. Əgər təcrübələr üçün ekstrasensor qabiliyyəti olan insanlar cəlb olunarsa (xüsusən də praktik ekstrasenslər), onda qabiliyyətlərinin sabit olduğundan əmin olmaq üçün bir çox təkrarlamalar aparılmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, bu cür insanlar təcrübənin müsbət nəticəsi ilə maraqlana bilərlər (qabiliyyətlərinin elmi təsdiqlənməsi yeni müştərilərin cəlb edilməsi baxımından faydalıdır), buna görə də aldatmağa cəhd edə bilərlər. Digər tərəfdən, bu cür mövzularda daha böyük bir psi effekti əldə oluna bilər.

Hədəf seçimi. Hədəflərin seçilməsi eksperimentdən bir neçə müddət əvvəl baş verərsə, kiminsə onları əldə edə bilməməsi üçün ehtiyat tədbirləri görülməlidir. Məsələn, ofisdəki və

ya seyfdəki hədəfləri bağlaya bilərsiniz. İdeal olaraq, təcrübəni aparan və hədəfləri hazırlayan şəxs fərqli insanlar olmalıdır. Bu, təcrübə aparan şəxsin təsirini aradan qaldırır.

İstənilən hər hansı bir sensor məlumatın istisna edilməsi. Raynın "hiss sızması" adlanan erkən psixi təcrübələri, təcrübə zamanı tədqiq olunanın mövzu haqqında bir ipucunu almaq qabiliyyətinə malik olmasından əziyyət çəkirdi. Məsələn, eyni kartları bir neçə seansda istifadə edərkən, kartların arxasındakı xüsusiyyətlərə əsasən kartları öyrənmək mümkündür. Əlavə olaraq, telepatiya ilə bağlı ilk təcrübələrdə alıcı və operator eyni otaqda yerləşdirilirdi, buna görə də tədqiq olunan operatorun hərəkətlərini və reaksiyalarını izləmə imkanına malik olur. İdeal olaraq, alıcı və operator ayrı-ayrı, səs keçirməyən otaqlarda yerləşdirilməlidirlər.

Sensor sızmasının bütün mümkün mənbələrini nəzərə almaq vacibdir. Məsələn, təcrübədə operatora bir video klip göstərilirsə, alıcının otağında bu səslər eşidilməməlidir. Statistik hədəflərdən istifadə olunarsa, sınaq başlamazdan əvvəl sıx şəffaf zərflərdə yerləşdirilməlidirlər.

Nəticələrin qiymətləndirilməsi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, açıq cavab tələb edən təcrübələrdə mövzuların nəticələri qiymətləndirilməyə məruz qalır, çünki hər bir halda hansı hədəfin alınan cavaba uyğun olduğunu müəyyən etmək lazımdır. Qiymətləndirici qismində alıcının özü və ya kənar şəxs çıxış edə bilər. Bu vəziyyətdə qiymətləndiricinin düzgün cavabı bilməməsi, təsadüfi fikirlə qiymətləndirməsi vacibdir. Həmçinin, dəyərləndiriciyə operatorun tutduğu hədəfi göstərməmək vacibdir, çünki onun üzərində izləri (barmaq izləri, girintilər və s.) qala bilər ki, bu da hiss sızmasına səbəb ola bilər. İdeal olaraq, müstəqil müşahidəçilərdən ibarət ekspert qrupu istifadə edilməlidir.

Əlavə tədbirlər. Bütün mümkün aldatma yollarını idarə etməyə imkan verəcək təcrübənin sxemini tərtib etmək üçün peşəkar illüzionistləri və sehrbazları cəlb etmək tövsiyə olunur

[2]. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən ehtiyat tədbirləri təkcə parapsixologiyaya deyil, digər bəzi fənlərə də aiddir, məsələn, psixologiya, tibb və s. [3]. Ümumiyyətlə, tənqidçilərin davamlı hücumları səbəbindən, parapsixoloji tədqiqatlarda istifadə edilən metodologiyanın səviyyəsi, hazırda bir çox şərti araşdırmaların səviyyəsini aşaraq çox yüksək bir səviyyəyə çatmışdır.

Ekstrasensor qavrayışın proses yönümlü tədqiqatlarından bəhs edərkən xatırladaq ki, proses yönümlü araşdırmalar öz-özlüyündə paranormal hadisənin əslində mövcud olduğunu ifadə etmir. ESQ-ın olmadığı sübuta yetirilsə belə, proses yönümlü təcrübələrin nəticələri "ekstrasensor təcrübələrdə" müşahidə olunan nəticələrin mahiyyətini izah edəcək. Bununla birlikdə, proses yönümlü parapsixoloqlar, ESQ fenomeninin mövcudluğunun sübut edilmiş bir həqiqət olduğuna inanırlar. Təbii ki, bu fərziyyə bir qədər şişirdilmiş fərziyyədir. Əslində, biz əmin ola bilmərik ki, bu təcrübələrdə kartların anomal təxmin olunması deyil, ekstrasensorikanın mexanizmləri tədqiq olunur. Bundan əlavə, əgər şüurlu idarə olunmağa tabe olmayan ESQ fenomeni həqiqətən mövcud-dursa, tədqiqatçılar onun təbiətini öyrənmək imkanına malik ola bilməzlər və buna görə də bütün proses yönümlü təcrübələr boşa çıxa bilər.

ESP -nin təbiətini öyrənmək üçün təcrübələrin nəzərdən keçirilməzdən əvvəl, təcrübəçinin təsiri kimi tanınan sırf metodoloji məqamı qeyd etmək lazımdır. Təsirin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, eksperimentator özü ekstrasensor testlərdə subyektlərin nəticələrinə təsir edə bilər [4]. Məsələn, bir alimin motivasiyası və münasibəti imtahanın motivasiyasına və gözləntilərinə təsir edə bilər ki, bu da testin nəticəsinə təsir edə bilər. Bundan başqa, tədqiqatçının davranışları gözlənilən nəticəni verə bilər ki, bu da sınağın məqsədinin mövzusuna səbəb olacaq və öz tərəfindən daha böyük çalışmalara təkan

verəcəkdir. Bütün bunlar nəticələrin qərəzli olmasına gətirib çıxarır.

Bundan əlavə, eksperimentatorun özünün parapsixoloji təsiri effekti də mümkündür, bunun mahiyyəti eksperimental nəticənin təcrübə aparanın özündə psi qabiliyyətlərinin mövcudluğundan təsirlənə bilməsidir [5]. Beləliklə, əgər bu təsir həqiqətən mövcuddursa, elm adamlarının paranormal hadisələri araşdırmasının obyektivliyinin mümkün olub - olmadığı aydın deyil.

Məsələn, bir elm adamı, test mövzusunda böyük bir psi təsiri əldə etməsinə imkan verəcək, test mövzusu üçün ən uyğun hədəfləri seçmək üçün psixi qabiliyyətlərindən istifadə edə bilər. Həqiqətən də, psixi qabiliyyətlərin şüursuz şəkildə istifadə oluna biləcəyinə dair sübutlar var [6]. Əlavə olaraq, əgər psixokinezin mövcud olduğunu zənn etsək, o zaman təcrübəçinin hədəf seçiminə şüuraltında təsir edərək təsadüfi olmayan hala gətirə biləcəyini güman etmək olar. Beləliklə, testlərdə mövzulardakı yüksək nəticələr yalnız təcrübəçinin təsirinin nəticəsi ola bilər. Bəzi müəlliflər təcrübəçinin təcrübənin nəticələrinə təsirinin xüsusiyyətindən asılı olaraq daha da irəli getdilər və hətta iki yeni anlayış təklif etdilər. Məsələn, təcrübələrində statistik olaraq əhəmiyyətli bir psi təsiri daha tez-tez müşahidə edilən elm adamlarına "psi keçirici təcrübəçilər", təcrübələrdə isə əsasən etibarlı nəticələr əldə etməyənlərə "psi bloklayan təcrübəçilər" deyilir. Əlbəttə ki, fərqli elm adamları arasında aparılan təcrübə nəticələrində belə bir fərqlilik tamamilə fərqli, daha təbii səbəblərdən qaynaqlana bilər.

Bu təsir haqqında bəzi araşdırmalar var. Məsələn, sübut olunmuşdur ki, "tələbələr psi keçirici" eksperimentatoru "bədən dili" "psi bloklayan" eksperimentator ilə müqayisədə daha dostcasına və çevikdir [7]. Bundan əlavə, Smith, 50 təcrübəçinin "psi keçiriciliyinin" öz psixokinetik qabiliyyətlərinə inamları və ESP-nin eksperimental sübutunun mümkünlüyü ilə əlaqəli olduğunu müəyyənləşdirdi. [8]. Maraqlıdır ki,

Smithin araşdırmasında parapsixoloqların özləri "psi-keçirici" və ya "psi-bloklama" kimi tərifləri ilə ümumiyyətlə razı deyildilər. Beləliklə, təcrübəçilərin özləri üçün bu və ya digər qrupa aid ola biləcəkləri aydın deyil. Kerolin Uot tərəfindən aparılan başqa bir araşdırmada, eksperimentatorun təsirinin həcmi təqdiqatçının əvvəlki nüfuzundan, həmçinin eksperimentatorun təcrübə zamanı verdiyi psi-keçirici ifadələrdən və subyektlərin rəyindən asılı olmadığı göstərildi. Bütün bunlar eksperimentatorun parapsixoloji təsirinin daha çox araşdırma tələb etdiyini göstərir [9, 10].

Təcrübəçinin təsirindən qaçmaq mümkündürmü? Bütün hesablamalara görə, ən yaxşı yol nəticələri fərqli parapsixoloqlarla yoxlamaqdır. Bir tədqiqatçının əldə etdiyi nəticə bir neçə müstəqil eksperimentator tərəfindən təsdiqlənərsə, təcrübənin ilkin, həqiqi müəllifi tərəfindən onun psixi qabiliyyətlərinin şüuraltı istifadəsi ehtimalı istisna edilə bilər. Təcrübəni təkrarlamaq üçün qərəzsiz insanlar da cəlb edilə bilər [11]. Təəssüf ki, təcrübəçinin təsirinin miqyasını bilməsək də, bunun təcrübənin 100% həqiqi nəticəsini təmin edəcəyinə əmin ola bilmərik.

Ədəbiyyat:

1.A million random digits and 100000 normal deviates / Rand Corporation // New York: Free Press, 1955.
2.Hansen G.P. Deception by subjects in psi research // Journal of the American Society for Psychical Research. – 1990. – Vol. 84. – P. 25-80.
3.Watt C.A., Nagtegaal M. Reporting of blind methods: an interdisciplinary survey / Journal of the Society for Psychical Research. – 2004. – Vol. 68. – P. 105-114.
4.White R.A. The influence of experimenter motivation, attitudes, and methods of handling subjects in psi test results / In B.B. Wolman (Ed.), Handbook of parapsychology // New York: Van Nostrand Reinhold, 1977. – P. 273-301.

KİÇİK MƏKTƏBLİLƏRDƏ "MƏN OBRAZI"NIN FORMALAŞMASININ PSİXOLOJİ TƏHLİLİ

Quliyeva Gülnar Rasim qızı
Bakı Dövlət Universiteti Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının disssertantı

Kiçik məktəb yaşı 6-10 yaşı əhatə edir. Bu dövrün başlıca xüsusiyyətləri- uşağın məktəbli olması, əsas fəaliyyətini təlim fəaliyyəti təşkil etməsindən ibarətdir. Bu dövrdə inkişafetdirici oyunlar təlimdən sonra ikinci yeri tutur. Şəxsiyyətin bir çox psixi xüsusiyyətlərinin əsası məhz bu dövrdə qoyulur.

Kiçik məktəblilərin şəxsiyyətinin inkişafında özünüdərketmə, yəni öz psixi, fiziki, mənəvi keyfiyyət və xüsusiyyətlərinə şüurlu münasibət, özünüqiymətləndirmə mühüm rol oynayır. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında məktəb kollektivinə daxil olmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məktəbə daxil olmuş uşaqların tələbat və maraqları olduqca müxtəlif və rəngarəng xarakter daşıyır, eyni zamanda kiçik məktəblilər onları əhatə edən adamların rəftar və davranışlarını qiymətləndirməyə də maraq göstərir və başqasının qeydinə qalmaq, insanlara həssaslıq göstərib hörmət edirlər.

Mənlik anlayışı, fərdin özü haqqında təsəvvürləri, hissləri və kim olduğu haqqında öz fikrini bildirir. Başqa sözlə, mənlik anlayışı insanın öz "mən" ini dərk etməsi, özünü necə qavraması, anlaması bunu necə qiymətləndirməsi yoludur. Mənliyin formalaşması həyat boyu davam edir və fərdin özünü tanıması ilə artır və inkişaf edir.

Mənlik şüurunun psixoloji mexanizmi özündə psixi reaksiyanın ilkin formasını əks etdirməklə insanın bioloji xüsusiyyətləri barədə informasiya verir. Özünün şəxsi fəallığı, psixoloji durumu ona müxtəlif fəaliyyət növlərinin ilkin, minimum səviyyədə icrasına imkan verir. Psixoloji ədəbiyyatda "mənlik şüuru" dedikdə insanın özünün tələbat və

qabiliyyətlərinə, fikir və hisslərinə, davranış və fəaliyyət motivlərinə şüurlu münasibəti nəzərdə tutulur.

Özünə hörmət uşaqlıq dövründə inkişaf edir və daha sonra həyatda öz yerini tutur. İlk öncə uşağın özünə hörməti əsasən valideynləri tərəfindən müəyyən edilir vəformalaşır. Valideynlərin sevgi dolu rəhbərliyiuşağın daxilində potensialı gücləndirir və inkişaf etdirir. Sevgi ilə böyüyən uşaqlar öz gələcəklərini daha yaxşı qura bilir və özlərinə hörmət edə bilirlər.

Erkən uşaqlıq illərində uşağın ətrafında əsasən ona təsir edən onun valideynləri olur. İllər keçdikcə onların sırasına müəllimlər və həmyaşıdlar da qoşulurlar. “Mən obrazı” nın axtarışlarında insan əhəmiyyətli digərlərinin seçir və yaratdığı öz “Mən” təsvirini yüksək qiymətləndirir. Əhəmiyyətli digərlərinin tərifi uşaqda müsbət “Mən”obrazı yaratdığı halda ardıcıl danlaqlar uşaqda mənfi özünüqiymətləndirməyə gətirib çıxara bilər.

Uşağın sevgi ilə yanaşmaqla yanaşı onda özünə hörmətin inkişafında aşağıdakı valideyn münasibətləri çox effektivdir: uşağı olduğu kimi qəbul etmək və qabiliyyətlərini üzə çıxarmaq, uşağa dəyər verib, qayğı göstərmək, onun fikrini soruşmaq və dinləmək, uşağın təhsilinə və intizamına empatiyayla yanaşmaq.

Əsası valideyn münasibəti ilə qoyulan özünə hörmət, 5-6 yaşları əhatə edən məktəbəqədər dövrdə akademik mənlik formalaşmağa başlayır. Məktəb illərinin ilk illərində uşağın akademik mənliyinin inkişafında valideynləri ilə yanaşı müəllimlərinin uşaqlara münasibəti də təsirlidir.

Araşdırmalara görə özgüvəni yüksək olan məktəblilər istər sosial münasibətlərinə istərsə də məktəb təhsilinə daha yaxşı yiyələnir və daha özgüvənli yanaşır. Özgüvəni aşağı olan şagirdlər bunun əksinə özlərinə daha az güvənər və onlardan tələb olunanları bacarmayacaqları hissini yaşayarlar. Buna görə də uğursuzluqlarına görə xəcalət hissi keçirməmək üçün bəzi

məsuliyyətlərdən uzaq qaçırlar. Həmçinin müəllimlərin şagirdlərin özgüvənin formalaşmasında və şagirdlərin özgüvəni ilə akademik mənlikləri arasında əlaqə olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. B.Əliyev, K.Əliyeva, R.Cabbarov. Pedaqoji psixologiya. Bakı:2011.254s
2. Psixologiya. prof.S.İ.Seyidov və prof.M.Ə.Həmzəyev. Bakı-2007. 672s.
3.Psixologiya. Ramiz Əliyev.Bakı-2008.351s.
4.Державина, Ю. Психологический анализ «я-концепции» девиантных подростков [Текст] / Ю. Державина // Студенческая наука и XXI век. - 2011. - № 8. - С. 229-
5.Campbell, J. D. (1990). Self-esteem and clarity of the self-concept. Journal of Personality and Social Psychology, 59, 538-549.

YENİYETMƏLƏRİN AQRESSİV DAVRANIŞI VƏ ART TERAPİYA

Kazımova Məhbubə Məcid qızı
BDU-nun II kurs magistrantı

Yeniyetmə yaş dövrü ən çətin yaş dövrü sayılır. Yeniyetməlik dövrü uşaqların şəxsiyyətlərinin formalaşmağa, onların bir fərd kimi cəmiyyətdə özlərinə yer etməyə başladığı bir dövrdür.

Aqressiya ilk öncə daxili diskomfortun əksidir.Baş verən hadisələrə adekvat cavab verə bilməməkdir.

Yeniyetmə qrupları arasında aqressiyanın ən yüksək təzahürü oğlanlarda 12 və14-15 yaş arası, qızlarda isə 11-13 yaş arası olur. Oğlanlar qızlara nisbətən daha çox agressiv olur.

Oğlanlarda fiziki aqressiya dominantlıq edirsə, qızlarda dolayı aqressiya, dedi-qodu, intriqalar üstün olur

Aqressiv yeniyetmələr adətən zəif olurlar və özlərindən daha zəif olanları "qurban" seçirlər. Bununla da onlar özlərini təsdiq etmiş kimi hiss edirlər.

Aqressiyanı korreksiya etmək üçün müxtəlif metodikalar var. Bunlardan biri də art terapiyadir.

Art terapiya psixoterapiya metodudur. Psixologiya ilə sənətin vəhdətidir. Art terapiya klassik psixoanaliz ideyalarına söykənir. Belə ki, şüuraltında əmələ gələn fikirlər və narahatlıqlar verbal deyil, obraz və simvollar formasında biruzə olunur. Art terapevtik obrazlar şüuraltı prosesin bütün formalarını əks etdirir: qorxular, konfliktlər,uşaqlıq xatirələri və s.

Art terapiya ən cavan metodlardan biridir. 1938 –ci ildə A.Hill tərəfindən vərəm dispanserinin pasiyentləri üzərində tətbiq etmişdir. 1945 ci ildə çap etdirdiyi "Təsviri sənət xəstəliklərə qarşı" kitabı uzun müddət psixiatr və psixoloqların masaüstü kitablarından biri olmuşdu.

Art terapiya emosiyalar üzərində bir eksperimentdir. Gizlənmiş emosional problemləri art terapiya asanlıqla üzə çıxarır. Bəzən bir şəkil min sözü əvəz edir Yaşanmışlar kağız üzərində,simvollar şəklində ifadə olunur. Art terapiyanın əsas işi ,təsvir olunan simvolları açmaqdır. Bunun üçünsə qrafoanalizi bilmək vacibdir.

Aqressiv yeniyetmələr ilə aparılan art terapiya işinin bir sıra xüsusiyyətləri var:

1.qeyri direktiv yanaşma olmalıdır

2.vaxt sərhədlərinin dəyişdirilməsinə icazə verilir.

3.qəbula vaxtlı vaxtında gəlmək məcburi deyil

4. tez zamanda nəticə əldə ediləcəyini gözləmək lazım deyil

Art terapiyanın yeniyetmə aqressiyanın korreksiyasında geniş imkanları var. Sadə metod sayılan art terapiya yeniyetmələrdə gərginliklərindən azad olmağa kömək olur. Yeniyetmələr heç nəyi nəzərə almadan fikirlərini çəkdikləri rəsmdə əks

etdirirlər. Art terapiyada qrup və fərdi iş, müxtəlif metodlarla aparılır. Həmçinin müəyyən etmək lazımdır ki,aqressiya hansı faktorlardan asılıdır.

Bundan əlavə xüsusilə aqressiv yeniyetmələrlə iş üçün bəzi materialları əlavə etmək olar, məs. məftil.

Məftil – sərtdir, istədiyiniz kimi əymək olar və s. Aqressiv yeniyetmələrin ən sevimli materiallarəndan biridir Məftil onların hallarını əks etdirir,sərt,təhlükəli və s. Məftildəm müxtəlif fiqurlar düzəldirlər, fiqurlar alınmadıqda məftili açıb, yenidın istədikləri formaya sala bilirlər. Fiqurlar alındıqca işlərindən həzz almağa başlayırlar. Onlar özlərinin də dəyişdiklərini, sanki ilişib qaldıqları” tikanlı məftilin kənarına çıxmağı” bacardıqlarını bildirirlər.

Ən yaxşı material gildir.Yeniyetmələr bildirirlər ki, kirli “palçıq”gözəl bir əşyaya, dolça, fincan, səhəng,maskaya, heykələ çevrilir. Bu da “mən bacardım”, deməkdir”. Mən”in möhkəmlənməsinə kömək edir. Bundan əlavə gili kəsmək, qoparmaq, xırdalamaq, hazırlanmış əşyanı sındırıb, yenidən düzəltməyə başlamaq olar. Gil kin, qəddarlıq, neqativizm hislərini neytrallaşdıra bilir.

Hava şarları –xüsusiyyətləri: yüngül,həcmli,elastik. Şarlar çoxfunksiyalıdır.1-ci daxildəki “uşağı” oyadır, bayram əhval-ruhiyyəsi verir.Sonra isə şişirdilmiş şarlar yaxşı “ inşaat” materialıdır. Yapışqan lent vasitıəsilə qəsrlər,gəmi, gül və s. düzəltmək olur, birgə fəaliyyət, bərabər işləmək imkanı yaradır. Şarlar partlamaq xüsusiyyətinə malikdirlər. Bu aqressiyanın azaldılmasına kömək edir (10 şarı dalbadal şişirib, partlatmaq).

Qəzet, jurnal, plakat-aqressiv yeniyetmələrlə işdə ilk yardımçılardan sayılır.

Rəsm terapiya –burda rənglərdən, qələmin bərk və ya asta basılmağından, çəkilən rəsmin yerindən, ölçüsündən, rəsmdə təsvir olunan obrazların çəkilmə ardıcıllığından aqressiyanın səviyyəsini, obyektini müəyyən etmək olar.

Ədəbiyyat
1.Под ред. Н. М. Платоновой. СПб.:Речь, 2006. Агрессия у детей и подростков: Учебное пособие
2.A.Vegner .Psixoloji rəsm testləri-2020
3.https://scienceforum.ru/2020/article/2018023106
4.Практика арт-терапии: подходы, диагностика, система занятий Л. Д. Лебедева 2003

ƏR-ARVAD ARASINDA MEYDANA GƏLƏN KONFİLİKTLƏRİN SƏBƏBLƏRİ VƏ HƏLLİ YOLLARI

Paşayeva Ayşən İntiqam qızı
Bakı dövlət Universitetinin II kurs magistrantı

Ailə cəmiyyətin özəyi, fərdin dünyaya gədiyi, tərbiyə aldığı, bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir edən ilkin mühitin yarandığı kiçik sosial qrupdur. Ailə- evliliklə başlayan, bir-birilərinə təsir edən, əsasən eyni evdə yaşayan fərdlərdən ibarət, tərəflərin cinsi, psixoloji, sosial, mədəni və iqtisadi ehtiyaclarını təmin edən, yaşadığımız cəmiyyətə uyğun, əsas birlikdir. [3]

Bəşər cəmiyyəti öz mədəniyyətini, inkişafını, əxlaqi normalarını, dəyərlər sisemini və.s ailə vasitəsilə nəsildən nəsilə ötürə bilir. Təbii ki, ailəni münaqişələrdən, böhranlardan, konfiliktlərdən kənar təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Konfilikt- cəmiyyətdəki insan və ya qruplar arasında meydana gələn anlaşılmazlıqlar, uyğunsuzluqlar, münaqişələrdir. Konfliktlər zamanı hər iki tərəf psixoloji gərginlik yaşayır, lakin şəxsi konfliktlərin psixoloji fəsadları adətən rəsmi konfliktlərin fəsadlarına nisbətən daha ağır olur. Şəxsi konfliktlərin əsasını ailə konfliktləri təşkil edir. Ailə konfliktləri içərisində ən populyar olanı ər-arvad arasında olan konfiliktlərdir. Ər-arvad arasında konfilikt-tərəflərdən birinin istək və tələblərinin digəri tərəfindən

əngəllənməsi olaraq göstərilə bilər. Tərəflər arasında bir-birinə zidd və uyğun olmayan ehtiyac, məqsəd və gözləntilərin olması onlar arasında konfiliktlərin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Ər-arvad arasında meydana gələn bu konfiliktlər təbii hal olaraq bütün ailələrdə baş verir və təkraralanır. Əsas məsələ tərəflər arasında bu konfiliktlərin həll ollarının tapılmasıdır. Ailə meydana gələn konfiliktlər həm onun daxilində, həm də ailənin funksiyalarında pozuntularına yaranmasına gətirib çıxarır. Həll olunmayan konfiliktlər bu ailədə sağlamlıq problemlərinə, psixoloji sarsıntılara və davranışda kənaraçıxmalara səbəb olur.

Şəhərləşmə, sənayeləşmə, texnoloji inqilab və qloballaşma kimi sosial-iqtisadi səbəblər müasir dövrdə ailə münasibətlərini əsaslı şəkildə dəyişdirir. Cəmiyyətdə baş verən müasirləşmə ilə yanaşı ailə, mədəniyyət, ünsiyyət və dəyərlər sistemində, təhsil sistemində baş verən yenilənmə səsbləri ilə bağlı olaraq ailə də bugünkü gün öz transformasiya dövrünə qədəm qoyub. Ailənin formasında, növündə, quruluşunda və funksiyalarında çoxlu mütəşəkkil dəyişikliklər olmuşdur.

Mübahisəsiz, konfliktsiz ailə təsəvvür etmək mümkün deyil. Buna baxmayaraq 30, 40, 50 il davam edən çox ailələr vardır. Kersten evlilik problemləri yaşayan ailələrlə etdiyi genişmiqyaslı görüşlərdən sonra tərəflərin konflikt zamanı 3 mərhələdən keçiyini göstərmişdir:[2]

Birinci mərhələ - tərəflərin bir-birinin gözləntilərini yerinə yetirməməsi və bu səbəbdən bir-birlərini səhv dəyərləndirməsi;

İkinci mərhələ - ər-arvad evliliyin onlara gətirdiyi qazancları və itirdikləri şeyləri qiymətləndirməsi. Bu vaxt tərəflər evliliyi davam etdirmə və ayrılma qərarı arasında qalır;

Üçüncü mərhələ - tərəflərin bir-birindən qaçması və fiziki olaraq bir-birilərindən uzaqlaşması kimi davranışlar göstərirlər;

Ər-arvad arasında yaranan konfiliktlərin səbəbləri psixoloji ədəbiyyatda yekdil olaraq mövcud deyil. Onlardan birinə nəzər salaq:

- Kişi- qadın münasibətlərindən qaynaqlanan psixo-sosial problemlər
- Birlikdə yaşayışa istiqamətlənən sosial-iqtisadi problemlər
- Ana-ata və uşaqlarla, ana-ata qohumları ilə bağlı problemlər
- ər-arvad arasında cinsi həyatla bağlı olan problemlər

Tərəflər arasındakı psixo-sosial problemlərə adət-ənənə, inanc, əxlaqi normalar, ictimai dəyərlər arasında olan fərqlər daxildir. Ər-arvadın yeməyi, yası, şənliyi, geyimləri fərli olduqca konfiliktlər mmeydana çıxır.

Sosial-iqtisadi problemlərə ailənin maddi təmin olunub-olunmaması, emosianal və psixoloji ehtiyacların ödənilməməsində təzahür edir. Ailəəd ərin işləyən tək adam olması, içki, qumar kimi pis vərdişlərinin olması konfiliktin əsas səbəblərindəndir.

Üçüncü qrup problemlərə ailədə ana-ata ilə uşaqlar, qaynana və gəlin (kürəkən) arasında olan ədavət, digər qohumlarla olan problemlər daxildir. Nəsillər arasında fərqli dünyagörüşünün olması, həyatı fərqli dəyərləndirmə meyarlarının olması konfikitin başlıca səbəbidir.

Ər-arvad arasında cinsi mövzuda problemlərin olması münasibətlərin ən məhrəm tərəfidir. Danılmaz faktdır ki, bu mövzuda olan problemlər, cinsi istəyin təmin olunmaması da ailədə konfilikt səbəbidir.

Ər-arvad arasında konfiliktlərin həll yollarına aşağıdakıları göstərə bilərik:[1]

Sürətli sosial və texnoloji inkişafın mənfi təsirləri ailə münsibətlərinə fəsadsız ötüşmür. Birinci olaraq tərəflər arasında bununla bağlı meydana gələn konfiliktlərin quruluşu, səbəb və nəticələrini analiz edəcək yeni strategiyaların yaranmasıdır;

Ailəyə mənfi yöndə təsir edəcək vəziyyətlərə qarşı sosial dövlət tərəfindənprofessional işlər edərək vəziyyətin yaxşılaşaması üçün sisyasətin tətbiq edilməsi;

Evlilikdə konfilikt şəraəitində yaşayan tərəflərin asanlıqla həll yolu tapma ehtimalıın az olmasını nəzər alaraq asan əlaqə qurula biləcək ailə məsləhət mərkəzlərinin genişləndirilməsi və funksiyalarının artırılması;

Konfiliktlərin boşanma həddinə gətirib çıxarmaması üçün ər-arvadın psixoloqlardan problemin həlli üçün məsləhət alması yolunda maarifləndirmənin aparılması;

Ər-arvadın yaşadığı konfilikltlərin əsas səbibi onların evlilik həyatı haqqında az məlumata sahib olmalarıdır. Belə ailələrə evlilikdən əvvə və evlilik dönəmində evlilik təlimləri verilməli və məlumatlandırılmalıdırlar. Bu təlimlərin nəticələri də müəyyən müddət aralıqla yoxlanmalıdır ki, effektivlik təmin olunsun.

Konfiliktsiz ailənin təməli empatiya, qarşılıqlı anlayış və hörmətdir. Xoşbəxt ailə hər mövzuda ortaq qərara gələ bilən fərdlər deyil, fikir ayrılıqlarında ortaq məxrəcə gələ bilən fərdlərin qurduğu ailədir.

Ədəbiyyat:

1.Yusuf Genç – Seda Veli Baki. Eşler arasında çatışmaya neden olan faktörler. Turkish Studies. İnternational Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 12/21

2.Kersten, K.K. (1990). The process of marital disafection: Interventions at various Stages. Family Relations 39 (3).

3.Özgüven, İ. E. (2001). “Ailede İletişim Ve Yaşam”. Ankara: Pdrem Yayınları

KİÇİK YAŞLI UŞAQLARIN İNKİŞAFINDA OYUNUN ROLU

Həsənova Aytəkin İlqar qızı
BDU-nun II kurs magistrantı

Uşaqların həyatının ilk illərində fiziki və psixi, idraki, sosial, kommunikativ, estetik inkişafın düzgün təşkilində, həmçinin uşaqların məktəbə hazırlanmasında oyunların böyük əhəmiyyəti vardır. Oyun uşaq fəaliyyətinin çox vacib və ciddi vasitələrindən biri olmaqla onun hərtərəfli inkişafına və didaktik məqsədlərə xidmət edir. Oyun uşağı bir şəxsiyyət kimi formalaşdırır. Oynamayan uşaq inkişaf edə bilməz. Oyun uşağın həyati tələbatıdır. Oyun uşağı bir şəxsiyyət kimi formalaşdırır.

Oyun zehni fəaliyyəti inkişaf etdirməklə uşaq qabiliyyətinin bütün növlərinin formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Oyun zamanı uşaqların ətraf aləm haqqında anlayışları zənginləşir. Oyun vasitəsilə uşaqlarda dostluq, vətənpərvərlik, əməksevərlik kimi müsbət xarakter keyfiyyətləri formalaşır. Bu baxımdan oyunun müsbət tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır.

Uşağın gələcək müvəffəqiyyətinin əsasları kiçik yaşlardan qoyulur. Məktəbəqədər yaş dövründə oyun fəaliyyəti aparıcı fəaliyyət növüdür. Uşaqlarda formalaşdırmaq istədiyimiz keyfiyyəti oyun vasitəsilə həyata keçirə bilərik.

K.D.Uşinski uşağın oyun fəaliyyətini belə şərh edirdi: "Uşaq üçün həqiqi həyat çox mürəkkəbdir, o, burada heç bir müstəqilliyə malik deyildir. Oyunda isə o, öz qüvvəsini tətbiq edir, yoxlayır. O, öz yaratdığı üzərində müstəqil olaraq hakimlik edir".

K.D.Uşinski qeyd edirdi ki, oyun izsiz keçmir, o, cəmiyyətdəki adamların xarakterini, davranışını özündə əks etdirir. O, birgə keçirilən oyunu daha yüksək qiymətləndirir, onun ictimai münasibətləri əks etdirdiyini qeyd edirdi. Bununla

yanaşı, Uşinski müstəqil həyata keçirilən oyunlara da diqqətlə yanaşır, belə oyunlara rəhbərlik, ona əxlaqi istiqamət verilməsini zəruri bilirdi. P.F.Lesqaft qeyd edirdi ki, oyun uşaqları həyata hazırlayır. Onun pedaqoji görüşlərində fiziki tərbiyə mühüm yer tuturdu. O, hərəki oyunlara daha çox üstünlük verirdi. Oyun prosesində uşaqlar ictimai həyata hazırlanır. Bu cəhətdən xalq oyunlarının təsir qüvvəsi daha güclü olur .

Məlumdur ki, kiçik məktəbyaşlı məktəblilər fiziki cəhətdən o qədər də möhkəm olmurlar. Onların ürək-damar və sinir sistemi, dayaq hərəkət aparatı, tənəffüs, görmə və eşitmə üzvləri formalaşmış olmur. Ona görə də kiçik yaşdan başlayaraq həmin üzvlərin, sistemlərin inkişaf etdirilməsində, onların funksional fəaliyyətinin artırılmasına xüsusi ehtiyac vardır. Oyun isə uşağın sağlamlığını, fiziki hazırlığını, inkişafını təmin edən, orqanizmin həyat fəaliyyətini artıran mühüm vasitələrdəndir.

Oyun yalnız uşaqların fiziki hazırlığına deyil, o, həm də estetik zövrün yaranmasına, hisslərin inkişafına kömək edir ki, bu da baş beynin ali hisslərinin fəaliyyətini gücləndirir. Oyun uşaqların əhvali-ruhiyyəsini yaxşılaşdırır, emosionallığını artırır. Bütün bunlar isə fiziki hərəkətlərin düzgün icrasına, verilən tapşırıqların yerinə yetirilməsinə musbət təsir göstərir.

Görkəmli pedaqoq A.S.Makarenko "Tərbiyə haqqında mühazirələr" kitabında oyunun uşağın həyatındakı mövqeyini belə qiymətləndirir. O, yazır: "Yaşlı adamın həyatında iş, fəaliyyət, qulluq nə kimi əhəmiyyətə malikdirsə, uşağın da həyatında oyun o qədər vacib və əhəmiyyətlidir. Uşaq oyunda necədirsə, böyüyəndən sonra işdə də bir çox cəhətdən elə olacaqdır. Ona görə də gələcək xadimin tərbiyəsi hər şeydən əvvəl oyun prosesində keçir".

A.S.Makarenko oyunla işin arasında o qədər də fərq olmadığını göstərir: "Yaxşı oyun yaxşı işə bənzəyir, pis oyun pis işə bənzəyir. Bu bənzəyiş çox böyükdür: cəsarətlə demək olar ki, pis iş yaxşı işdən daha artıq pis oyuna oxşayır". O,

uşaqlıq illəri üçün oynamağı normal hesab edərək, uşaqlarda oyuna olan həvəsi təmin etmək vacib olduğunu həmişə vurğulayırdı. O, qeyd edirdi: uşağa "…nəinki oynamaq üçün vaxt vermək, hətta oyunu onun bütün həyatına nüfuz etdirmək lazımdır". Bundan əlavə, oyun uşaqda kollektivçilik, dostluq, təşəbbüskarlıq, qoçaqlıq, dözümlülük və vətənpərvərlik kimi ən yüksək əxlaqi keyfiyyətləri aşılayır. Görkəmli pedaqoq A.S.Makarenko uşaqların inkişafında oyunun çox böyük rol oynadığını qeyd edərək, oyunu yaşlıların həyatında əməyin oynadığı rola bərabər hesab edir.

Uşaq oynayaraq öyrənir, onun həyata münasibəti, baxışları tədricən dəyişir, inkişaf edir. Oyun uşaqların yaşadıqları və dəyişməli olduqları aləmi dərketmə vasitəsidir. Oyun bir fəaliyyət növü olmaqla uşağın yetişməsində, fiziki, əqli və əxlaqi inkişafında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Oyun vasitəsilə uşaq müəyyən bacarıq və vərdişlərə yiyələnir, həm də müstəqil nəticə çıxarmağa məcbur olur. Onun həyata münasibəti, baxışları dəyişir, inkişaf edir.

Y.A.Komenski oyunun uşaqların şən olması və onların hərtərəfli inkişafına müsbət təsirini nəzərə alaraq, böyüklərin uşaq oyunlarına diqqətlə yanaşmasını, ağıllı rəhbərlik etməsini məsləhət görürdü.

F.Frebelə görə, oyun uşaqların tərbiyəsində mühüm rol oynayır, onların fiziki inkişafına, nitqinin formalaşmasına, təfəkker və təsəvvürlərin qaydaya düşməsinə çox kömək edir. Buna görə oyun uşaq bağçasında əvəzedilməz tərbiyə vasitəsidir.

Oyunlar qaydalı və qaydasız olur. Yaradıcı oyunlar uşaqlar tərəfindən yaradılan qaydasız oyunlardır.

Qaydalı oyunlar uşaqların davranışlarını idarə etmək qabiliyyətini artırır, onların impulsivliyini azaldır və bununla da xarakterin formalaşmasına yardım edir. Qaydalı oyunlara *didaktik, mütəhərrik,* və *rollu oyunlar* aid edilir. Doyunca

qaydalı oyunlar oynamış uşaqların məktəb intizamına uyğunlaşması daha rahat gedir.

Didaktik oyunlar şərti olaraq 3 növə ayrılır: oyuncaqla (müxtəlif əşya) ilə oynanan oyunlar, şifahi və ya sözlü (tapmaca) oyunlar, loto (cüt şəkilli kart) oyunlar. Dərs zamanı didaktik oyunlardan istifadə uşaqlarda yaddaş, diqqət və təfəkkürün inkişafına kömək edir.

Rollu oyun oynayarkən şagird hər hansı bir obrazı canlandırır, öz təəssüratlarını üzə çıxarır. Oyun vəziyyətinin xəyal olduğunu anlayan uşaqlar buna baxmayaraq, olduqca real hisslər və təcrübələr yaşayır və bununla da daxili dünyalarını zənginləşdirirlər. Psixoloqlar hesab edirlər ki, rollu oyun uşaq oyunlarının inkişafının ən yüksək formasıdır. Rollu oyun uşaqların idraki inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edir, onlarda diqqəti və yaddaşı inkişaf etdirir. Tərəfdaşlar ilə birgə oyun zamanı uşaqlar ünsiyyət qurmağı, başqalarının istək və fəaliyyətlərini nəzərə almağı, fikirlərini müdafiə etməyi, təkid etmə qabiliyyətini, həmçinin birgə planlar hazırlamağı və həyata keçirməyi öyrənirlər. Müxtəlif rolları yerinə yetirərkən, uşaq müxtəlif fəaliyyətlərin bütün aspektlərini əhatə etməyə başlayır ki, bu da öz növbəsində insanın düşüncə qabiliyyətini inkişaf etdirməyə, başqasının fikrini qəbul etməyə kömək edir.

Oyunların bu müxtəlifliyi fərqli məqsəd daşıyan fənlərin tədrisini şagirdlər üçün daha maraqlı və cəlbedici etməyə imkan yaradır.

Ədəbiyyat:

1.Məmmədova A.T., Kərimova S.A. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların oyunları. Bakı: SDU, 2018

2.Sadıqova T.B. Uşaqların məktəb təliminə hazırlanmaları prosesində didaktik oyunlardan istifadənin imkan və yolları // Pedaqogika üzrə fəlsəfə dokroru dissertasyası. Bakı, 2006.

EMOSİONAL YANMA SİNDROMU PSİXOLOJİ FENOMEN KİMİ

Cəlilova Aisa Əbülfət qızı
BDU-nun II kurs magistrantı

Emosional yanma və ya tükənmişlik işçi insanların gördükləri işin öz məqsədlərindən yayınması, bununla bağlı olaraq göstərdikləri xidmətin keyfiyyətinin aşağı səviyyəyə düşməsi və motivasiyalarının itkisi ilə özünü göstərən fiziki və psixoloji yönləri olan bir konsepsiyadır.

İş yerində və ya evdə çox işləmək, iş statusunun uzun müddət eyni olması, ailədə və ya iş yerində yaranan konfliktlər, pozulmuş münasibətlər, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün həddindən artıq özünü yükləmək, xəstə bir ailə üzvünə qulluq etmək, siyasi və ya sosial təhlükəsizliklə bağlı narahatçılıq doğuran xəbərləri tez-tez eşitmək və s. kimi hallar tükənməyə səbəb ola bilər.

Ədəbiyyatlarda tükənmişlik fenomenini ifadə etmək üçün tükənmişlik sindromu, emosional yanma sindromu və s. terminlərindən istifadə edilmişdir.

Tükənmişlik emosional sferaya yüksək tələblər qoyan situasiyada uzun müddət iştirak nəticəsində yaranan fiziki, emosional və əqli tükənmə vəziyyətidir. İnsanın özünə, işinə və ümumən həyatına mənfi münasibətinin inkişafı kimi qəbul edilir.

Bu sindrom tibbi olaraq qəbul edilən bir diaqnoz deyildir. Emosional yanma sindromundan ilk dəfə 1961-ci ildə Greenin nəşr etdirdiyi "Emosional Yanma Hadisəsi" adlı romanında bəhs edilmişdir. Daha sonra isə 1964-cü ildə alman psixoloq Freudenberger tərəfindən 'iş həyatında yaşanmış tükənmə, müvəffəqiyyətsizlik, enerji və istəyin azalması və ödənə bilməyən tələbatların yaratdığı yükə bağlı olaraq şəxsin daxilində tükənmə yaşaması halı" kimi xarakterizə

olunmuşdur. Tükənmişlik anlayışı sonrakı dövrlərdə də C.Maslach, Jackson, V.Boyko, A.Pines, E.Aronson kimi müxtəlif müəlliflər tərəfindən ifadə olunmuşdur. [1]

Müasir dövrümüzün çox vacib fenomeni olaraq emosional yanma konsepsiyası Amerika Birləşmiş Ştatlarında 1970-ci illərdə insan resurslarında işləyənlər tərəfindən fərdin öz peşəsi ilə qurduğu münasibətdə qarşılaşdığı çətinlikləri izah etmək məqsədi ilə istifadə etməyə başlanılmışdır.

Bir çox müəlliflərin fikrincə, insanlar təkcə müxtəlif peşə qruplarında deyil, işdən kənarda da tükənməyə meyllidirlər.

Boyko bu vəziyyəti travmatik təsirlərə cavab olaraq emosiyaların aşağı salınması ilə şəxsiyyətin inkişaf etdirdiyi psixoloji müdafiə mexanizmi kimi ifadə edirdi. Bu baxımdan tükənmişlik insana enerji ehtiyatlarını qənaətlə xərcləməyə imkan verən emosional davranış streotipidir. O, qeyd edir ki tükənmişlik sindromunun nəticələri peşəkar fəaliyyətin yerinə yetirilməsinə, tərəfdaşlarla münasibətə mənfi təsir göstərir. Həmçinin şəxsiyyətin deformasiyasına da səbəb olur.

Fərqli sahələrdə çalışan mütəxəssislər öz işlərində yaşadıqları stressə müxtəlif reaksiya verə bilərlər. Bu reaksiyaları 3 əsas qrupda birləşdirmək olar: işlə əlaqəli stress, işdən bezmək, tükənmək. İşlə əlaqədar stress hər peşədə müşahidə oluna bilər. Lakin tükənmişlik anlayışının yorğunluq anlayışından fərqlənir.

Tükənmişlik sindromuna daha çox birbaşa insanlara xidmət edən və kömək məqsədi daşıyan həkim, tibb bacısı, müəllimlik, psixoloq, polis və s. peşələrdə daha çox rast gəlinir. [4]

İnsan özünü iş yerində xoşbəxt hiss etməsə də işdən kənarda olarkən rahat hiss edə bilər. Lakin işdə olan uğursuzluq və ya narahatçılıq hissi bir müddət sonra fərdin işdən sonrakı həyatına da təsir edir. Depressiyada olan bir insanın tükənmişlik yaşama ehtimalı daha güclüdür. Eyni

zamanda tükənmişliyin artması və digər neqativ hadisələrlə birləşməsinin özü də insanı depressiyaya sala bilər.

Daha çox kariyera ilə əlaqəli olaraq yaranan tükənmişlik sindromu həmçinin uşaqlara, xəstələrə, qocalara qulluq edən şəxslərdə də tez-tez müşahidə olunan yorğunluq halıdır. Son elmi araşdırmalar ana və ataların da həkimlər və ya digər işçilər kimi tükənmişlikdən təsirlənə biləcəyini müəyyən etmişdir. [5] Bu sindromdan təsirlənən bir fərddə görülən əlamətlərin ilk sırasında yorğunluq dayanır. Bu cür yorğunluq insanın fiziki və emosional olaraq tükənmiş hiss etməsinə səbəb olur və onun fiziki simptomları baş və qarın ağrısı, iştah və yuxu rejiminin pozulmasıdır.

Tükənmişlik sindromu olan insanlar özlərini yetərsiz hiss edirlər və bunun nəticəsi olaraq onların sosiallaşması çətinləşir, dostlarına, ailə üzvlərinə, iş yoldaşlarına güvənməməyə başlayırlar. Həyatın bitməyən tələblərindən narahat olan və tükənmişlik yaşayan fərdlər olduqları yerdən qaçmağı, təkbaşına tətilə getməyi daha çox xəyal edirlər. Ağır tükənmişlik halı psixosomatik pozğunluqlara, ailə və evlilik həyatında problemlərə, yuxusuzluğa, alkoqol və maddə istifadəsinə səbəb ola bilər.

Digər uzunmüddətli stress növləri kimi emosional tükənmişlik sindromu da bir insanın immunitet sistemini zəiflədə və soyuqdəymə, qrip, yuxusuzluq kimi halların artmasına, psixi sağlamlıqla bağlı problemlərin yaranmasına səbəb ola bilər.

Sindromun əlamətləri daha da ağır səviyyəyə çatdıqda fərddə narahatlıq və ya boşluq hissi yaranır. Onların bu narahatlıq hissi ilə mübarizə aparmaq üçün narkotik maddə, alkoqoldan istifadə etməsi, qumar oynamaq və ya həddindən artıq yemək yeməsi müşahidə edilmişdir.

Vaxt keçdikcə fərd depressiyaya düşür, onun üçün həyat mənasını itirir və özünü ümidsiz hiss etməyə başlayır.

Tükənmişlik sindromunun aradan qaldırılması elə də asan deyildir. İnsan həyatında işdən əlavə başqa sahələrin olması lazım olduğunu anlasa da, onlara vaxt tapa bilmir.

Stressli zamanlarda insanların öz yaxınlarından yardım istəməsi vacibdir. Ətrafdan gələn dəstək stress və tükənmişliyə qarşı ən güclü silahlardan biridir.

Tükənmiş bir insanın bu vəziyyətdən qurtulmasına kömək etmək elə də asan olmasa da, ona dəstək təklif etmək emosional yükünü yüngülləşdirməyə kömək olur. Vəziyyəti düzəltməyə cəhd etməzdən əvvəl fərdin çətinliklərini dinləməyi təklif etmək lazımdır. Problemlərini bölüşə biləcəyi bir insanın olması ona daha yaxşı təsir edəcək.

Ümumiyyətlə normal həyatda stressdən qaçmaq qeyri mümkündür. Lakin vaxtında atılan düzgün addımlar sayəsində stressin tükənmişlik sindromuna çevrilməsinin qarşısını almaq olar. Emosional tükənmişlik sindromu ilə onun ilk əlamətləri nəzərə çarpan kimi mübarizə aparmaq lazımdır. Əks təqdirdə vəziyyət ağırlaşır və psixoloqun köməyi olmadan keçinmək çətin olur.

Tükənmiş insan bir qayda olaraq sindromun ilkin əlamətlərindən xəbərsiz olduğundan onun davranışındakı dəyişiklikləri ilk görənlər onun həmkarları, ətrafında olan yaxın insanlardır. Bu cür təzahürləri vaxtında görmək və onlar üçün dəstək sistemini düzgün təşkil etmək çox vacibdir. Sözsüz ki, xəstəliyin qarşısını almaq onu müalicə etməkdən daha asan olacaqdır. Buna görə də bu sindromun inkişafına səbəb olan amillərin müəyyən edilməsinə və profilaktik proqramlar hazırlanarkən nəzərə alınmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Ədəbiyyat:

1.Водопьянова Н., Старченкова Е., Синдром выгорания, СПб 2008.

2.Грабе М. Синдром выгорания болезнь нашего времени СПб 2008.

3.Akçamete G., Kaner S., Sucuoğlu B. (2001). Ögretmenlerde yükenmişlik iş doyumu ve kişilik. Ankara: Nobel.
4.Işıkhan V. Çalışanlarda tükenmişlik sendromu.
5.https://kayzen.az/blog/psixologiya/20052/emosional-yanma-sindromu.html

ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRİN PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Piriyeva Elnarə Abbas qızı
BDU, Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının dosenti, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Hüseynova Nurlana Anar qızı
BDU-nun II kurs magistrantı

Qarşılıqlı münasibətlər insanlar arasında müəyyən bir fəaliyyət nəticəsində yaranan çoxşaxəli bir prosesdir.Bunun nəticəsi olaraq insanların bir birlərinə qarşı müəyyən subyektiv hisslər əsnasında şəxsiyyətlərarası münasibətlər formalaşır. Bu münasibətlərin araşdırılması istiqamətində bir sıra alimlər tədqiqatlar aparmışlar. Bunlar arasında ən uğurlu araşdırmalar R. Brown, G.Levitt, R. Likert kimi bir sıra digər alimlərə məxsusdur ki, onlar bu sferada müəyyən nəticələrə nail olmuşlar. B.G.Ananiyev, G.M.Andreyeva, V.M.Bexteryev kimi bir sıra elm adamları da şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin və problemlərin yaranması tədqiqatlarını aparıblar. G.Moreno tərəfindən hazırlanan sosiometrik texnika şəxsiyyətlərarası və qruplararası münasibətlərin yaranması, dəyişdirilməsi və təkmilləşdirilməsinin diaqnostikasında həyata keçirilir. Psixologiyada insanlar arasındakı əlaqələr şəxsiyyətlərarası və qruplararası olmaqla iki yerə ayrılır. İctimai münasibətlər fərdlər və sosial qruplar arasında iqtisadi, siyasi və digər əlaqələri nəzərdə tutur [2].

Şəxsiyyətlərarası münasibətlər qarşılıqlı təəssürat və insanların bir-birini necə anlamasından ibarətdir.

Bu qavrayış fərdlərin bir-birində yaratdığı təəssüratlar və qiymətləndirdiyi müxtəlif stereotiplər sistemindən ibarətdir. Ilk təəsürat isə fərdin anatomik, funksional və digər sosial xüsusiyyətlərinin məcmusunu əks etdirir. Bu xüsusiyyətlər hər nə qədər vəhdətdə olsalar da idrak prosesində ilk olaraq sosial xüsusiyyətlər önə keçir. Bunun ən bariz nümunəsi olaraq misal göstərə bilərik ki, qarşımıza kimsə çıxanda ilk olaraq o kimdir? sualını veririk və beləcə insanın sosial dərəcəsini müəyyənləşdiririk.

Şəxsiyyətlərarası əlaqələrdə psixoloji amillərlə yanaşı həm də subyektiv amillər münasibətlər sistemində özünəxas şəkildə təzahür edir. Elə bu səbəbdən qarşımızdakı fərdin subyektiv fikri hər zaman maraq dairəmizdə olur və onun müəyyən məsələlərdə mövqeyini öyənməyə çalışırıq. Bu proses isə müxtəlif vasitələrin köməkliyi ilə həyata keçirilir. Beləliklə, münasibət qurulan şəxsin kimliyi, hansı hisslərlə ətrafdakılara yanaşması, ictimaiyyətdəki rolu kimi bir sıra məsəslələrə aydınlıq gətirilir.

Təsnifata diqqət yetirəsi olsaq görərik ki, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin sosial psixologiyada bir neçə növü müəyyənləşir. Şəxsi, rəsmi, işgüzar , qeyri-rəsmi və s. kimi növlər məhz şəxsiyyətlərarası münasibətlərin sosial psixoloji təsnifatını təşkil edir. Bu münasibətlərdən bir neçəsinin açıqlamasına diqqət yetirsək görərik ki, rəsmi münasibətlər dedikdə elə adından da göründüyü kimi fərdlər arasında münasibətlər uyğun sənəd və normalar əsnasında aparılır. Bu cür əlaqələr adətən rəhbər və işçilər arasında olur. Fərdlər arasındakı münasibətlər rəsmiyyətə dayanır və qarşılıqlı münasibətlərdən kənara çıxılmır. Bu qruplarda hər kəs öz fəaliyyətində səlahiyyətləri daxilində hərəkət edir [2].

Qeyri-rəsmi münasibətlər insanların bir – birinə daha səmimi bağlarla əlaqələndiyi münasibətlərdir və daha çox şəxsi

münasibətlərə dayanır desək yanılmarıq. Bu cür münasibətlər əsasən, subyektiv xarakter daşıyır və insanların bir-birinə qarşı hissləri əsnasında inkişaf edir.

Sosial psixologiyada şəxsiyyətlərarası münasibətlərin daha bir forması şəxsi münasibətlərdir. Şəxsi münasibətlərin özü bir neçə aspektdə inkişaf edərək müxtəlif tipləri yaradır. Bu sahəni araşdıran elm adamlarının gəldiyi qənaət budur ki, şəxsi münasibətlərin fonunda insanların bir-birlərinə qarşı hissləri dayanır və bu bağlılıqlar emosionallıq zəmnində yaranır. Şəxsi münasibətlər zəmnində yaranan və ən geniş yayılan fərdlərarası münasibətlərdən biri məhz tanışlıqlardır. Tanışlıq mövzusuna diqqət yetirərkən bu zaman daha bir neçə psixoloji aspekt vardır ki, bunlar da insanlar arasındakı münasibətlərə təsir edən birbaşa amillərdəndir. Insanlar tanışlıq münasibətlərini belə bir sıra tiplərlə səciyyələndirirlər ki, bunun da üç tipini qeyd edə bilərik. Bunlardan birincisi qarşımızdakı insanı sadəcə üzdən tanımaqla kifayətlənməkdir, ikincisi, yalnız qarşılıqlı münasibətdə olduqlarımızla salamlaşma dərəcəsində tanışlıqıdr. Sonuncu səciyyələndirdiyimiz münasibət növü isə tanışlarımız dediyimiz insanlarla salamlaşır və ortaq mövzularımız haqda müzakirələr edə bilirik. Tanışlıq mövzuları zamanı xüsusən vurğulaya bilərik ki, bu zaman fərdlər arasında hansısa hisslərin olması elə də əhəmiyyət kəsb etmir.

Şəxsi münasibətlər zəmnində səciyyələndirdiyimiz digər psixoloji amillərdən biri insanlarla yoldaşlıq münasibətlərinin qurulmasıdır. Bu münasibətlər demək olar ki, işgüzar təmasa əsaslanır. Burada insanların birgə çalışması zamanı fəalyyətlərinin müəyyən məqsədi, onlar arasında təyin edilən vəzifə bölgüsü kimi bir sıra amillərə əhəmiyyət kəsb edir. Burada məqsədə doğu gedərkən vasitə və nəticələrin ortaq mövqe təşkil etməsi mühüm amillərdəndir.

Dostluq münasibətləri yuxarıda sadaladıqlarımdan psixoloji olaraq bir – birinə qarşı daha çox bağlılıq hiss edən

insanların bir arada olmasıdır. Dostluq münasibətləri ilə bir-birinə bağlı olan insanlar arasında qarşılıqlı mənəvi yaxınlıq , ortaq maraqlar üstünlük təşkil edir. Öz tədqiqatlarında Ə.S.Bayramov və Ə.Ə.Əlizadə qeyd edir ki, qarşılıqlı münasibətlərin hər birində psixoloji məsafələr böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, ailə daxilində tərəflər arasındakı psixoloji məsafələr intim və dostluq çərçivəsində münasibətlərlə formalaşır. Şəxsi zəmində olan münasibətləri isə dostluq, tanışlıq yoldaşlıq və sair kimi psixoloji məsafələrlə hüdudlandıra bilərik və bu münasibətlər daha çox sosial münasibətlər zəmnində inkişaf edir [1].

Yuxarıdakı təsnifatımda şəxsiyyətlərarası münasibətlərdən birinin də məhz işgüzar münasibətlər olduğunu bildirdim. Adından da göründüyü kimi işgüzar münasibətlər müəyyən fəaliyyət fonunda yaranır və işlə bağlı əlaqələrin həyata keçirilməsi zamanı reallaşır. Belə münasibətlərin psixologiyası haqda xüsusən onu vurğulamaq lazımdır ki, buradakı ümümi ab-hava bütünlükdə iş prosesinə və işin səmərəliliyinə təsir edir.

Şəxsiyyətlər arası münasibətlərdə bir sıra şərtlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, bunlardan ən əsas insanları birləşdirən fəaliyyət növləri, təhsil, iş, əlaqələrin yaşandığı vəziyyət, məsələn, adi gündəlik və ya hədindən artıq olması, eyni zamanda qrupun cins tərkibi və etnik mühitini göstərmək olar.

Digər tərəfdən yuxarıda qeyd etdiklərimə əlavə olaraq bildirmək istədim ki, psixoloji faktor olaraq insanlarda yaratdığımız təəssürat şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə bilavasitə rol oynayır. Yaxşı xüsusiyyətlərlə yanaşı, həm də onlara qarşı göstərilən aqressiya, insanların gözündə günahkar fiquru olmaq da bu münasibətlərin bir hissəsidir və belə hallarda ətrafda pis insan, günahkar insan obrazı yaranır. Beləliklə, şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə psixoloji amil olaraq emosionallıq komponentini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Məhz bu emosionallıq amili həm kiçik qrupa, həm də öz növbəsində böyük qrupların

formalaşmasında bilavasitə rol oynayır, həmin emosionallıq çərçivəsində hər bir qrup üzvü arasında fərdlərarası münasibətlər inkişaf edir.

Ədəbiyyat:

1.Ə.S. Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, Sosial psixologiya, Dərslik, 2003, -356səh.
2.S.İ.Seyidov, M.Ə.Həmzəyev,Ümumi psixologiya,Bakı,2014,-653s.
3.Андреева Г.М., Социальная психология,М: Наука, 1994, 384с.
4.Heider Fritz, Şəxsiyyətlərarası münasibətlər psixologiyası, 1958

MÜƏLLİM-YENİYETMƏ MÜNASİBƏTİNİN FORMALAŞMASINDA PSİXO-PEDOQOJİ AMİLLƏRİN ROLU

Abasova Səbinə Baldadaş
Bakı Dövlət Universitetinin II kurs magistrantı

Müəllimin əsas məqsədi məktəbdə həm mənəvi, həm də fiziki cəhətdən sağlam, dinamik sosial şəraitə uğurla uyğunlaşa bilən və fəaliyyət sahəsində özünü reallaşdıra bilən yaradıcı şəxsiyyətin formalaşması üçün real şərait yaratmaqdır. Çox şey dəyişir, amma bir şey dəyişməz olaraq qalır - bunlar təhsil verdiyimiz və öyrətdiyimiz şagirdlərdir. Müəllimin əsas hüququ səmərəli və xoşbəxt şəkildə dərs verməkdir. Şagirdə gedən yol müəllimin ustalığından keçir. Müəllim, əlbəttə ki, psixoloji biliklərə malik olmalı, yeniyetmələri başa düşməlidir, amma bu bilik onun zehni inkişafının göstəricisi olaraq deyil, praktiki fəaliyyətlərdə kömək etmək üçün lazımdır. Zamanımızda, yeniyetmənin psixikasına düşən müxtəlif növ məlumat axını artır [1, s.70]. Yeniyetmə bunu düzgün fərqləndirə bilmir

və buna görə də məsələnin mahiyyətini dərindən araşdırmamağı üstün tutur. Müəllim şagirdlə ünsiyyətin avtoritar yolunu seçərsə avtomatik olaraq inkar obyektinə çevrilir. Sonra avtoritar təzyiqlərə, əmrlərə, icazəsiz göstərişlərə və sübuta yetirilməmiş ifadələrə əsaslanan dərslər çox vaxt yalnız qıcıqlanma və cansıxıcılıq yaradır, hətta problemləri müzakirə etmək marağını da söndürür. Müasir yeniyetmə hər şeydən əvvəl təəccüblənməli, maraqlanmalıdır - sonra onun diqqətini çəkmək mümkündür. Bu keyfiyyətlər hər hansı bir dərsdə olmalıdır, amma ən yaxşısı, bəlkə də bir dərsdə - oyunda qoyulur. Bu sinifdəki tədris və pedaqoji ünsiyyət formalarından biridir.

Uğurlu təhsil fəaliyyətinin şərtlərindən biri də mövzunu öyrənmək marağıdır. Koqnitiv marağın inkişafı, bildiyiniz kimi, dərsdə müxtəlif iş formaları və üsulları, texniki vasitələr və əyani vasitələr sistemindən rasional istifadə ilə asanlaşdırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, dərsdənkənar iş şagirdlərin elmi dünyagörüşünün formalaşması, özünütəhsil bacarıqlarının inkişafı, ümumi üfüqlərinin genişləndirilməsi, müəllim və şagirdin dərsdənkənar işin müxtəlif formaları üçün böyük imkanlar yaradır. Dərs müəllimə daha çox yeni nailiyyət yolları və təhsil məqsədləri tapmağa imkan verir [3, s.159]. Şagird yaxşı oxumasa belə, qabiliyyətlərinə inamını itirməməlidir. Əgər özünə, qabiliyyətlərinə inamını itirmişsə, o zaman məktəbin təsirindən çıxacaqdır. Burada müəllimin əsas humanist missiyası, ən bacarıqsız şagirdin işində uğur sevincini yaşamasını təmin etməkdir. Müəllimin müasir şagirdə gedən yolu çox sadə olmasa da, onları öyrətmək və tərbiyə etmək, onları sevindirmək, aşılmaz çətinliklərlə qorxutmamaq lazımdır. Bu çətin yola qədəm qoyanda müəllim öz işində şəxsi zəngin pedaqoji və təhsil iş təcrübəsini, yeniyetmələri yaxşı şagirdlərə çevirmək texnologiyalarını nəzərə almalıdır. Təlim prosesində hər bir müəllim mövzunun xüsusiyyətlərini, mücərrədliyini unutmamalı, şagirdlərdə sinifdə və dərsdənkənar işlərdə dərsə maraq oyatmaq üçün daim çalışmalıdır. Şagirdlə

hər cür iş yaradıcı yanaşma, ciddi və hərtərəfli müəllim hazırlığı tələb edir. Şagirdlərin sistemli sinif və dərsdənkənar işlərini təşkil edən hər bir müəllim, məzmununun sosial baxımdan faydalı istiqamətini, müxtəlif iş formalarını və çoxlu sayda şagirdin yaradıcılıq fəaliyyətinə cəlb olunmasını təmin edə bilər. Müəllim-şagird əlaqəsi qurmaq və işi şagirdlərin müstəqil şəkildə, heç bir məcburiyyət olmadan, tapşırıqları yerinə yetirəcək şəkildə təşkil etmələri məsləhətdir. Şagirdlərin çoxu yaradıcılıq müstəqilliyinə hazır deyillər və müəllimin rolu daha da çətinləşir - o, eyni zamanda müxtəlif qrup şagirdlərinin işinə nəzarət edərək, onlara sakitcə kömək etməlidir.

Müəllim peşəsi gözəl, nəcib və mükafatlandırıcı olmalıdır. Müəllimin əsas haqqı səmərəli və xoşbəxt şəkildə dərs verməkdir. Hər bir müəllimin müəyyən yolu onun şəxsi, fərdidir. Müəllimlər çox vaxt şagirdlərlə və valideynlərlə münasibətlərini təhlil etməli və pedaqoji səmərəliliyini əslində nümayiş etdirmək üçün onları əhəmiyyətli dərəcədə optimallaşdırmalıdırlar. Müəllim maraq oyatmaq, şagirdin güclü və qabiliyyətli olduğuna inam yaratmaq üçün öz mövzusunun xüsusiyyətlərindən istifadə etməyi öyrənməlidir [2, s.61]. Artıq bu gün işdə istifadə edilməli olan ikinci nəsil standartları ilə təhsilə hansı tələblərin qoyulduğunu bilmək mütləqdir. Hər birimiz başa düşürük ki, bəlkə də ən vacib insan hüquqlarından biri ağıllı olmaq haqqıdır. Yeni psixoloji yönümlü öyrənmə modeli - zənginləşdirici öyrənmə modeli - bunu qurmağa kömək edir. Bu öyrənmə modelində metakognitiv təcrübənin formalaşmasında mühüm rol verilir. Yeniyetmələrin şəxsi təcrübələrini cəlb etməyə və formalaşdırmağa çox diqqət yetirilir. Şagirdin öyrənmə fəaliyyətində əsas şey öyrəndiyi şeyi, bu iş prosesində başına gələnləri başa düşməsidir. Bu prosesdə müəllimin rolu əvəzolunmazdır.

Ədəbiyyat:

1.Məmmədova A. Müəllim-şagird əməkdaşlığının şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında təsiri. Məktəbəqədər və ibtidai təhsil . 2019. №3/228. S. 69-72.
2.Агеева И.А. Успешный учитель: тренинговые и коррекционные программы. Санкт - Петербург: Речь, 2017. 208 с.
3.Гальперин П.Я. Лекции по психологии: учебное пособие для студентов вузов. М.: Высшая школа, 2012. 400 с.

VAGİNİZMİN TƏRİFİ, TƏSNİFATI, ETİOLOGİYASI VƏ MÜALİCƏSİ

Melek Anday Rifat qızı Tolunay
Psixologiya kafedrasının doktorantı

Vaginismus vagina: (qılıf) və ismus: (hərəkət) sözlərinin birləşməsindən formalaşmış, ağrı və/və ya qorxu ilə birləşdikdə cinsi əlaqənin mümkün olmadığı və ya çox ağrılı olduğu pozğunluğu təsvir edir. Təkcə cinsi əlaqə zamanı değil barmaq, tampon və ya ginekoloji müayinə zamanı istifadə olunan spekulum üçün oxşar maneəlar vardır. Bundan əlavə, vajinismus vajinaya daxil olan bir cismin və ya cinsiyyət orqanının təsəvvürü (təxəyyülü) zamanı da baş verə bilər. Cinsi fəaliyyətlə əlaqəli ağrı və qorxu nəticəsində şərti cavab kimi də ifadə etmək olar. Bu vəziyyətdən əziyyət çəkən qadınlar üçün cinsi əlaqə cəhdləri zamanı baş verən şiddətli fiziki ağrı ilə yanaşı, şiddətli ruhi ağrılara səbəb olan ciddi problemdir. Vaginizm, vaginaya daxil olmaqla əlaqəli fobiya səviyyəsində bir qorxu və müşayiət edən vaginanın aşağı 1/3 hissəsində pubo-koksigeal və yaxın əzələlərin (sfinkter vajina və levator ani) qeyri-ixtiyari sıxılmağı ilə müşayiət olunan qorxudan ibarətdir. Çox vaxt bu simptomlar qaçınma ilə müşayiət olunur (Butcher 1999).

Spazm, fobiya və qaçınma bir-birini dəstəkləyən dövrəyə gətirib çıxarır. Salerno Trotula 1547-ci ildə yazdığı "Ginekologiya" dissertasiyasında indi vaginizm adı verdiyimiz statusu "bir qadının cinsi olaraq qıcıqlandırılmasına baxmayaraq bakirə kimi qalmasına səbəb olacaq şekilde vulvasının daralmağı" kimi ifadə etmişdi(Elke 1999). Sonradan Amerikalı ginekoloq Sims 19.yy da "fizioloji oyanmanın artması ilə vaginal sfinkterin spazmodik sıxılması" tərifini istifadə etmişdir. Sims tərəfindən ilk dəfə 1861-ci ildə "vaginizm" anlayışı müəyyən edilmişdir. Sims, vaginizm mövzusunda demişdir ki "Araşdırmalarıma əsasən, evlilik münasibətində hər iki teref üçün bu qədər bədbəxtlik yaradan başqa bir xəstəlik tanımıram. Ancaq deyə bilərəm ki, asan, etibarlı və qəti şəkildə müalicə oluna bilən xəstəlikdir''. Waltard, Sims'in cinsi orqanlara xas olaraq xarakterizə etdiyi həssaslıq anlayışını şübhə altına aldı və vaginal əzələ spazmının ağrı duyğusuna qarşı "fobik cavab" olduğu fikrini müdafiə etdi. Bu səbəbdən vaginizmin müalicəsində cərrahiyyə və ya genişləndirici tətbiqlərdən daha çox "cinsi tərbiyə" və "psixoterapiya" yanaşmalarının əhəmiyyətli olduğunu vurğuladı. DSM-IV-də vaginizm spesifik qadın cinsi disfunksiyası kimi təsnif edilmiş və cinsi ağrı pozuqluqları alt kateqoriyasına daxil edilmişdir.

Müvafiq olaraq, vaginizmin əsas diaqnostik meyarları aşağıdakılardır: (APA 2000):

A.Vaginanın xarici üçdə birinin əzələlərində cinsi əlaqənin (koitus) qarşısını alacaq şəkildə, təkrarlanan və ya davamlı qeyri-iradi sıxılmağın olmağıdır.

B.Bu pozuqluq nəzərə çarpacaq narahatlıq və ya şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə çətinliklər yaradır

C.Bu pozuqluq başqa bir eksen1pozuqluqla daha yaxşı izah olunmur (məs. somatizasiya pozğunluğu) və sadəcə ümumi tibbi vəziyyətin birbaşa fizioloji təsirlərinə bağlı deyildir.

Bu tərifə əlavə olaraq, DSM-IV-də həmçinin; bütün ilkin cinsi disfunksiyaların alt növləri müəyyən edilir: əgər problem,

fərdin ilk cinsi təcrübəsindən etibarən baş verirsə ilkin (ömür boyu), vaginizm söz edilir.

İkinci dərəcəli (qazanılmış) vaginizmdə fərdin cinsi həyatında heç bir əlamətin olmadığı qənaətbəxş bir dövr vardır və problem sonradan yaranır.

Situativ (qismən) vaginizmdə problem müəyyən mühitlərdə meydana gəldiyi halda, digər mühitlərdə baş vermir. Əgər cinsi problem, mühitindən asılı olmayaraq və hər hansı cinsi fəaliyyət zamanı baş verirsə, buna diffuz (total) vaginizm deyilir. DSM-IV vaginizmin diaqnostik meyarları B, C ve vaginizmin alt tipləri bütün digər cinsi disfunksiyalara da aiddir. Bu baxımdan vaginizmin yeganə diferensial diaqnozu cinsi əlaqənin qarşısını alan vaginal sıxılma meyarıdır. (Amerika Psixiatriya Assosiasiyası (APA) 2000).

Sübut edilmiş tək bir etioloji faktör olmasa da müxtəlif səbəblər araşdırılmışdır. Bu səbəblər fiziki və ya psixoloji səbəblər kimi təsnif edilə bilər.

Vaginizmin mümkün somatik səbəbləri ilə bağlı; vaginal atrofiya ve bununla əlaqədar adezyonlar, vaginal əməliyyat və ya intravaginal şüalanma, uterus prolapsiyası, vulvar vestibülit sindromu (VVS), endometriyozis, infeksiyalar, vaginal lezyon və şişlər, cinsi yolla keçən xəstəliklər və pelvik qan təzyiqi anormallikləri daxildir (Reissing ve Khalifé 1999). Lakin bu sadalanan səbəblərin klinikada müşahidə olunan hallar nəzərə alındıqda onların etiologiyaya töhfəsi məhdud görünür.

Psixoanalitik yanaşma vaginizmin etiologiyasını izah etmek üçün digər fərziyyələrdən fərqli olaraq şuuraltı münaqişələrin mərkəzində tez-tez, cinsi münasibətdən zərər görmə qorxusu ilə qarşı cinsə, yəni kişiyə qarşı qısqanclıq və düşmənçilik düşüncələrinin olduğu qeydə alınır.

Vaginizm bəzən qadının statusuna, şəxsiyyətinə, kişiyə və cütlüyə aid olan amillərlə əlaqəli ola bilər. Qadının yoldaşı ilə bir yerdə olmaq isdəməməsi, münasibət qurmağa çalışdıqla-rı mühitdə rahat hiss etməməyi, ailə daxili problemlərin olmağı

və ya partnyoruna qarşı gizli qəzəb hissi yaranması bu vəziyyətin ən çox görülən səbəblərindən biridir. Vaginizmdə cütlüklər üçün ən vacib məsələ də müalicə üsullarıdır. Vaginizmdə hansı müalicə üsulunun faydalı olduğuna dair çox az nəzarətli araşdırmalar mövcuddur. Müalicə nəticələri ilə əlaqədar araşdırmaların əksəriyyətində; nümunələrin sayını bilməmək, qiymətləndirmə və müalicə nəticə ölçmələrinin qeyri-adekvat olmağı, monitorinq işinin ümumiyyətlə edilməməyi və ya qeyri-kafi nəticələndirilməyi və s.

Vaginizmin psixoloji səbəblərdən qaynaqlandığını cütlüklərə izah etmək, özünde vaginismik reaksiya inkişaf etdirən qadının genital strukturları haqqında müsbət düşüncələrə sahib olmağı, hamilə qalmaq üçün güclü istək, daha möhkəm cinsi biliyə sahib olmaq, ən azı üçüncü cinsi terapiya seansına qədər psixiatrik müsahibələrə və ev tapşırıqlarına yaxşı riayət etmək, evlilikdən əvvəl yaxşı münasibətlər və evlilik stressinin aşağı olması proqnoza müsbət təsir göstərir. Müalicədən əvvəl cinsi oyanma və istək problemlərinin olmağı, ailə münasibətlərində problemlər, histrionik və ya narsisistik şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə malik olmaq, cinsi yolla keçən xəstəliklərə yoluxmaq qorxusu, vaginizmin müalicəsi üçün əvvəllər cərrahi əməliyyat keçirmiş olmaq, valideynlərin cinsəlliyə mənfi münasibəti proqnoza mənfi təsir göstərir.

Nəticə etibarı ilə vaginizm təkcə cinsi disfunksiya deyil, həm də psixi pozğunluqdur. Sağlamlığın bir çox komponenti ilə əlaqələndirilir. Diaqnozda çətinliklər nəzərə alınaraq, xəstənin vəziyyəti qiymətləndirilməli və müxtəlif etioloji faktorların ola biləcəyi nəzərdə tutulmalıdır. Müalicəyə uyğun gələn xəstələrdə müvəffəqiyyət nisbətləri çox yüksək olduğundan, bu problemi tanımaq və bu sahədə təhsil almış mütəxəssislərə müraciət etmək vacibdir.

Ədəbiyyat:

1.Ahmed K, Bhugra D (2007) The role of culture insexual dysfunction. Psychiatry, 3(2), 23-25.2008;
2.Bachmann G. (2006) Female sexuality and sexual dysfunction: Are we stuck on the learning curve. The Journal of Sexual Medicine, 3, 639-645.
3.Doğan S, Özkorumak E. (2008) "Ağrılı genital cinsel aktivite ve vajinismus tanısında yaşanan güçlükler", Klinik Psikiyatri, 11:135-142.4. Mahler, M. S., Çam, F. Bergman, A. (2012). İnsan yavrusunun psikolojik doğumu (2.Basım.) (AN Babaoğlu, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
4.Kısa C. (2010) "Kadın Bedeninin Cinselliği Reddedişi: VAJİNİSMUS" cinsel terapi uygulama elkitabı. CK Yayınevi, Ankara, ISBN 978-605-4379-01-9

İDMANÇILARIN UĞUR QAZANMASINDA PSİXOLOJİ HAZIRLIĞIN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Yusifova Nigar Eyvaz qızı
BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının doktorantı

Müasir dövrün tələblərini nəzərə alaraq digər sahələr kimi idmanda və idman məşqlərində yeni inkişafa və tərəqqiyə böyük ehtiyac duyulur. Xüsusilə də olimpiya idman növlərinə marağın yüksək olduğunu nəzərə aldıqda bu daha da vacib bir məsələ kimi ön plana çıxır. Belə idman növlərindən biridə gimnastika hesab olunur. Bu gün ölkəmizdə gimnastika idman növünün yüksək inkişafını və gənclərin marağını nəzərə alsaq, bu növdə məşqlərə daha da ciddi formada yanaşmaq tələb edilir. Lakin məşqlərdə və yarışlarda idmançılarımızın yüksək nəticələr əldə etməsinə təkçə fiziki, texniki və taktiki baxımdan hazırlıqlı olmaları kifayət etmir. Yüksək zirvələri fəth etmək üçün bunlarla yanaşı idmançıların psixoloji hazırlıqlarının yüksəldilməsi və inkişafina böyük ehtiyac duyulur və bu istiqamətdə psixoloji işin aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd edək ki, bir sıra tədqiqatçılar idmançıların psixoloji hazırlığının formalaşmasında iki mərhələ fərqləndirir.

- Ümumi psixoloji hazırlıq
- Xüsusi psixoloji hazırlıq

Ümumi psixoloji hazırlığın məzmunu idmançıların məşqdə uğur qazanmasına imkan verəcək keyfiyyətləri inkişaf etdirməyə yönəlmişdir. Ümumi psixoloji hazırlıq məşq prosesində həyata keçirilir. O, taktiki, texniki hazırlıqla bir yerdə aparılır. Lakin eyni zamanda idmandan kənar fəaliyyət prosesində də həyata keçirilə bilər. Bu o zaman özünü göstərir ki, gənc idmançı müstəqil şəkildə və ya kiminsə köməyi ilə öz psixi proseslərini, şəxsiyyət keyfiyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün müəyyən tapşırıqlardan istifadə edir.

Ümumi psixoloji hazırlığın tərkibinə aşağıdakıları aid etmək mümkündür.

- Mühüm psixoloji funksiyaların və keyfiyyətlərin inkişafı: diqqət, təsəvvür, duyğu, təfəkkür, diqqət, təxəyyül;
- Vacib peşəkar qabiliyyətlərin inkişafı: Hərəkətlərin koordinasiyası, emosionalıq, özünütəhlil qabliyyəti;
- Mühüm mənəvi-əxlaqi və iradi keyfiyyətlərin inkişafı: gimnastikaya məhəbbət, məqsədəyönəlişlık, nizam-intizam, müstəqillik, inadkarlıq;
- Psixi vəziyyətini tənzim etmək, çıxışdan əvvəl diqqətini toplamaq, çıxış zamanı öz gücünü səfərbər etmək, xoşagəlməz situasiyalara qarşı dayana bilmək bacarığını inkişaf etdirmək;
- Gimnastik hərəkətlərin effektiv yerinə yetirilməsi, intellektual, iradi və motivasion hazırlıq və təlim-tərbiyə üçün lazım olan psixoloji funksiyaların və keyfiyyətlərin inkişafı bütün pedoqoji prosesin ayrılmaz hisəsidir və gimnastların bütün hazırlığı dövründə həyata keçirilir [2, 35].

Xüsusi psixoloji hazırlıq isə başlıca olaraq idmançılarda konkret yarışda iştirakına imkan verən psixoloji hazırlığın formalaşdırılmasına istiqamətlənmişdir.

Bu zaman hazırlıq prosesində xüsusi tapşırıqlar həll edilir. Xüsusi psixi hazırlıq konkret yarışlara hazırlaşmaq və ya ayrıca bir tapşırığın yerinə yetirilməsi ilə bağlı olmaqla özü də iki hissəyə bölünür.

Konkret yarışlara psixoloji hazırlıq özündə aşağıdakıları ehtiva edir.

- Hər bir gimnast üçün qarşıdakı həll edilməsi vacib olan xüsusi tapşırıqların qoyulması;
- Gələcək rəqiblərinin rəqabətinin miqyası, yarışların keçirilməsinin yeri və şərtləri, o, cümlədən iştirakçılar haqqında ətraflı məlumatın əldə eilməsi;
- Gimnastlar arasında yarışda iştirak etmək üçün motivin yaradılması;
- Gimnastlarda öz imkanlarına və güçünə inam formalaşdırmaq və qarşıdakı yarışlarda qoyulan hədəflərə çatmaq.
- Gimnastlarda özünəinam hissi idmançı tərəfindən "lehinə" və "əleyhinə" olan bütün amillərin əsaslı təhlili əsasında formalaşır.

Gimnastların mənfi düşüncə və hisslərdən qurtarmaları üçün rəqabət öncəsi emosional vəziyyətlərinə nəzarət edilməsi. Konkret tapşırığın yerinə yetirilməsinə yönəlmiş psixoloji hazırlıq gimnastların psixoloji hazırlığını tamamlayır. Mürəkkəb bir tapşırığı yerinə yetirmək üçün gimnast bütün imkanlarını səfərbər etməli, öz psixikasının resuslarında səmərəli şəkildə istifadə etməyi bacarmadır.

Qeyd edək ki, psixoloji hazırlığın bütün növləri bir-biri ilə sıx şəkildə bağlıdır və ümumi psixoloji hazırlığının əsasında yaranır.

Ədəbiyyat:

1.Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif, 2003, 534 s.1.
2.Смирнов Б.Н. Исследование умения преодолевать действие фактора опасности у юных гимнасток // Вопросы психологии спорта. - Л.: ГДОИФК им. П.Ф.Лесгафта, 1975, с.55-62.

BƏYƏNİLMƏ ARZUSUNUN İNSANIN DAVRANIŞINA TƏSİRİ

Hacıyeva İlahə Dilxoş qızı
Bakı Dövlət Universiteti

İnsan yaradılışı baxımdan təbiət qarşısında zəifliyi vardır. İnsanlar fiziki olaraq həyatlarını davam etdirmək üçün qruplar halında yaşamağa ehtiyac duyurlar. Insanın tələbatları olduğu müddətcə onların sosial həyatı davam edir, sosial həyat davam etdikcə isə onun yeni tələbatları meydana çıxır.

Bəyənilmə duyğusu bizim ən güclü arzularımızdan biridir. Bizim ən güclü emosional tələbatımız birbaşa bizim hisslərimizin ödənməsi və ya ödənməməsi ilə bağlıdır. İnsanlar ilk olaraq sevgiyə ehtiyac duyurlar. Sevgi bəyənilmə ilə eyni emosional tələbatları təmin edir. Bəyənilmə insanları özlərini təhlükəsiz hiss etməyə vadar edir. Bütün insanlarda özünü təhlükəsiz hiss etmə arzusu vardır. Bizim etdiklərimizin əksəriyyəti bu əsas arzunun ətrafında dönür. Bu arzunun həyata keçirilməsi səyləri insanların hərəkətlərini və dünya hadisələrini formalaşdırır. Bu iki əsas emosiyalar arasında bir-biri ilə olan sıx əlaqəni dərk edəndə, niyə hərkəsin bəyənilməyə can atdığı aydın olur. Qeyd etmək lazımdır ki, bəyənilməmək əks effekt verə bilər. Ələ salınmaq və xoşagəlməzliklərlə qarşılaşmaq bizim özgüvənimizi zədələyə bilər. Əgər biz belə neqativ geridönüşlər alarıqsa, bizim şəxsi dəyərlərimiz tükənə bilər. Bu da bizim təhlükəsizlik hissimizi hədələyir və daxili harmoniyamızı pozur [1, səh52].

Uşaqlıqda biz bəyənilməni xarici mənbələrdə axtarırıq. Əgər uşaq valideynləri tərəfindən bəyənilirsə onda onun özünüqiymətləndirməsi sağlam şəkildə formalaşır. Bəzən insanların məqsədi öz şəxsi arzularını həyata keçirmək yox, cəmiyyət tərəfindən qəbul olunan olmaqdı, hətta bu öz maraqlarının əksi olsa belə. Bunun səbəbləri uşaqlıqda yata bilər, ola bilər insan uşaqlıqda valideynlərinin sevgisi, dostlarının hörmətini, müəllimlərin qiymətlərini itirməkdən qorxub.

Böyümə illərində də insan bəyənilməyin mənbələrini xaricdə axtarırlar. Lakin yaşlandıqca əsas bəyənilmə mənbəyində fundamental dəyişmə baş verir. Əgər insanın özünü bəyənilmiş hiss etməsi xarici faktorlardan asılı qalsa, onda o həmişə emosional həssas qalacaqdır. Özünüqiymətləndirməsi isə əşyaların hesabına olacaqdır. Belə situasiya təfəkkürün ehtiyacda, köməksiz, asılı obrazını yaradır. Insanların bəyənilmə mənbələri daxili mənbələr olmalıdır, xarici yox. Insan gərək birinci özünü bəyənsin, onda o həqiqi daxili aləmi və təhlükəsizliyini hiss edəcək. Bəyənilmənin daxili hissi xarici faktorların təsirindən dəyişəcək qədər həsssas olmayana kimi inkişaf etməlidir [2].

Deyə bilərik ki, bəyənilmə arzusunun Ən çox nəzərə çarpan yaş dövrü yeniyetməlikdir. Xüsusilə yeniyetmələr yaşıdları tərəfindən bəyənilməyə ehtiyacı duyurlar. Bəzən bu ehtiyac özlərinin kimliklərini göstərmək ehtiyacından daha üstün olur. Yeniyetmələrin həyatlarının ən vacib məsələsi yaşıdları tərəfindən qəbul edilib, bəyənilib-bəyənilmədikləri və yaşıdları tərəfindən mənimsənilmələridir.

Bəyənilmə arzusu - insanların sevilməvə qəbul edilmə tələbatlarının əsasında həyatlarınnı bir çox sahəsində başqalarından müsbət geridönüş olmağa istiqamətlənmiş istəklər şəklində özünü göstərir. Maslouya görə insanların sevilmə və qəbul edilmə kimi sosial ehtiyaclarının ödənməməsi, insanların özlərini yalnız və tərk edilmiş hiss etmələrinə səbəb ola bilər. buna görə də insanlar özlərinin sevilmə və qəbul olunma ehtiyaclarının ödənməsinə yönəlmiş bəyənilmə arzusu hiss etməkdədir. Bütün bu

dediklərimizi nəzərə alsaq deyə bilərik ki, bəyənilmə arzusu insanların özləri haqqında fikirlərinin müsbət istiqamətə yönəltmək, özlərini yaxşı hiss etmək, sevgi və hörmət ehtiyaclarını ödəmək üçün həyatlarının bir çox sahəsində başqalarından müsbət geri dönüşlər almaq istəyidir [1, səh. 55].

Elə insanlar vardır ki, onlar kiminsə onları sevməməsini, bəyənməməsinə dözə bilmirlər. onlar sevilməmək fikrindən belə pis olurlar, onlar bütün gücləri ilə onlara qarşı laqeyd olan insanların diqqətlərini cəlb etmək, özlərini onlara bəyəndirmək istəyirlər. təəssüflər olsun ki, bunun nəticəsi heç də həmişə yaxşı olmur və əks nəticəyə gətirib çıxarır.

Başqalarının simpatiyasını qazanmağa çalışan insanların davranışlarında aşağıdakı xüsusisiyyətlər özünü göstərir:

- Həmişə hamını razı salmağa çalışırlar;
- Başqalarının bəyənilməsini, sevgisi qazanacaqlarını təxmin belə etsələr xarakterlərinə zidd olan davranışları, düzgün olmayan və hətta təhlükəli olan davranışları belə etməyə hazır olurlar;
- Təklikdə qalmaqdan və kütlənin əksinə getməkdən qorxur, başqasının bəyənməsini qazanmaq üçün hətta düzgün olmayan hərəkətlərin olmasına icaze verirlər;
- Dostluq qurmaq və ya dostluqlarını saxlamaq üçün istəmədiklərini etməyə razı olurlar;
- Kiminsə onları sevməməsini biləndə həyacan və stress keçirirlər;
- Onları sevməyən və ya bəyənməyən insanlarda ilişib qalırlar [3].

Sevimli olmağa çalışan insanlar uşaqlıqda emosional laqeydlikdən əziyyət çəkiblər. ehtimal ki, uşaq emosional, verbal və ya fiziki zorakılığın qurbanı olublar. Belə travmalar sadəcə özün olmağın kifayət olmadığı hissini uzunmüddətli saxlayır. Onlar düşünürlər ki, təkcə özləri heç bir dəyərə malik deyillər və daima dəstək və bəyənilmə axtarırlar.

Sağlam olmayan bəyənilmə arzusu daxilən aşağı özünəhörmət və özgüvən çatışmazlığının mübarizəsinə işarə edir. Bunu təşviq edən amillər müxtəlif ola bilərlər. məsələn, sosial şəbəkələrin yayğınlığı bu hissləri gücləndirir. "layk" (bəyənmə) üzərində olan yarış sağlam olmayan bəyənilmə arzusu olan insanları daxilən narahatçılığa itələyir [1, səh.59]. Arzu olunan bəyənilməni əldə edə bilməmək psixoloji problemlərin dərinləşməsinə səbəb olur, məsələn, depressiya vəziyyəti daha da dərinləşir. Bu problemin bir dəfəlik həlli yoxdur, sağlam olmayan bəyənilmə arzusuna malik şəxslər bu hisslə qarşılaşdıqları hər an yaxınlarından dəstək və ya professional yardım almalıdırlar. Lakin ilk növbədə isə insan özünü sevməyi öyrənməlidir.

Ədəbiyyat:

1.Gülizar Kaşıkara, Yrd.Doç.Dr. Uğur Doğa //beğenilme arzusu: ölçek Gelişdirme, Güvenirlik və Geçerlik Çalışması//MSKU Eğitim Fakültesi Dergisi №2, 2017 s.51-60

2.Курт Смит Нездоровое желание нравиться всем: о чем оно говорит

3.Парфенова Т. В. "Потребность в одобрении. Желание быть принятым!"

İNKLÜZİV MƏKTƏBDƏ PEDAQOJİ KOLLEKTİVİN KƏKƏLƏYƏN UŞAQLARA İNTEQRATİV YANAŞMA MODELİ

Sümeyra Avcı Hüseyin
BDU-nun II kurs doktorantı

Müasir dövrdə aparılan təhsil islahatları kəkələyən uşaqlar üçün də yeni təhsil strategiyasının işlənməsinə ehtiyac yaradır.Təhsil sisteminin yenidənqurma prosesi kəkələyən uşaqlara inklüziv yanaşmanın tətbiqi ilə bağlı bir sıra problemlərin yaranmasını da şərtləndirir.

Kəkələmə kompleks simptomlara malik, mürəkkəb psixofiziki təzahürləri olan nitq pozulmasıdır. Kəkələmə fizioloji çatışmazlıq (zəif sinir sistemi, tənəffüs pozulması), nitq pozulması (nitqdə ilişmə, embolofraziya və s.) və psixoloji əlamətlərlə (diqqətin qüsura cəmlənməsi, loqofobiya və s.) xarakterizə olunur.

İnklüziv təhsil şəraitində uşaqlarda kəkələmənin aradan qaldırılması, onların ümumi təhsil mühi tinə uğurlu daxil edilməsi, yalnız mütəxəssislərin qarşılıqlıfəaliyəti və vahid inteqrativ yanaşmanın tətbiqi ilə mümkündür.

İnklüziv təhsildə mütəxəssislərin qarşılıqlıfəaliyəti və vahid inteqrativ yanaşmanın tətbiqi əlaqəsi nin təşkili konsepsiyanın əsas məzmunu kəkələyən uşaq üçün vahid inkişaf strategiyasının hazır lanmasına və həyata keçirilməsinə və ailəsinə dəstəyin təşkil edilməsinə yönəlmiş peşələrarası əmək daşlıq, məqsədini isə inklüziv təhsil prosesində kəkələyən uşağa effektiv korresiya texnologiyala rının işlənməsi təşkil edir.

Məktəbdə müəllim-loqoped, loqoped -həkim, loqoped - fiziki tərbiyə müəlliminin qarşılıqlı fəaliy yəti inteqrativ yanaşmanın əsasını təşkil edir. Belə ki, həkimlə loqoped uşağın loqopedik müayinə sini aparıb diaqnozunu dəqiqləşdirir, müəllimlərlə loqoped in birgə işi sayəsində müxtəlif fənlərin tədrisi prosesində səlis nitq vərdişləri möhkəmləndirilir,məktəb psixoloqu ilə iş zamanı uşağın di namik müşahidəsi, emosional -iradi sahəsinin normallaşdırılması, kəkələyən uşağın psixoloji xəri təsinin tərtibi təşkil edilir, sinif yoldaşlarının kəkələyən uşağa qarşı adekvat münasibəti formalaş dırılır.

İnklüziv məktəbdə musiqi və fiziki tərbiyə müəllimləri ilə loqopedin birgə fəaliyyəti zamanı kəkə ləyən uşaqlarda nitq nəfəsinin və vokal vərdişlərin formalaşması, nitq motorikası və hərəkət koor dinasiyasının inkişafı, psixi əzələ funksiyaların normal laşması həyata keçirilir.

Uşaqda kəkələməni şiddətləndirən böhranlı məqamlardan biri onun ilk dəfə məktəbə getməsidir. Bu zaman loqopedin

müəllim və psixoloqla inteqrativ qarşılıqlı fəaliy yətinin ən aktual məsələsi kəkələyən uşağı məktəbə hazırlaşdırmaqdır. Bunun üçün loqoped kəkələyən uşağın təlim alacağı sinfin müəllimi ilə mütləq söhbət aparıb ona uşaqla davranmaq üçün aşağıdakı təlimatları verə bilər:

- tədris fəaliyyəti prosesində kəkələyən uşağı digər uşaqlardan təcrid etmək olmaz. onun üçün aşkar müstəsna şərait yaradılmamalı, dərs sorğusu bütün şagirdlərlə eyni şəraitdə aparılmalıdır.

- kəkələyən uşağı məktəbin ictimai işlərinə, bədii fəaliyyətlərə (rəsm, mahnı oxuma) cəlb edilmə lidir.

Kəkələyən uşağın məktəbə hazırlığı zamanı sinif müəllimi və məktəb psixoloqu onda məktəbə qarşı müsbət münasibət və öyrənməyə marağı formalaşdırmaq üçün üç əsas vəzifəni həyata ke çirtməlidir:

1. Uşaqlarda məktəb və təlim haqqında düzgün fikirləri formalaşdırmaq;

2. Məktəbə qarşı müsbət emosional münasibət formalaşdırmaq;

3. Təlim fəaliyyəti təcrübəsini formalaşdırmaq.

Bu sadalanan vəzifələri yerinə yetirmək üçün tədris-tərbiyə prosesində müxtəlif iş forma və metodlarından: məktəb haqqında söhbətlər aparmaq, hekayələr oxumaq və məktəb mövzularında şeirlər öyrənmək, məktəb həyatını əks etdirən şəkillərə baxmaq, məktəbə ekskursiya təşkil etmək və s. istifadə etmək olar.

İnklüziv məktəbin bütün mütəxəssisləri (məktəb həkimi, pedaqoq, loqoped və psixoloq) kəkələ yən uşaq ailəsinə mütləq məsləhət və metodiki kömək göstərməlidirlər. Bunun üçün sorğu anketləri, söhbətlər, valideyn görüşləri, dəyirmi masa və s. kimi iş formalarından istifadə edib aşağıda qeyd edilənləri həyata keçirtmək olar:

- ailənin və ailə tərbiyəsinin xüsusiyyətlərini öyrənmək;

-valideynlərin nitq funksiyalarının inkişafında psixoloji və pedaqoji səriştəsini artırmaq;

-ailələrə psixoloji yardım və informasiya dəstəyi göstərmək;

- inklüziv məktəb mütəxəssisləri ilə valideynlərin işbirliyini təşkil etmək;

Beləliklə də, mütəxəssislərin , həmçinin kəkələyən uşaq ailələrinin qarşılıqlıfəaliyyəti kəkələmənin diaqnostikasının keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa korreksiya strategiyasını müəyyənləşdirməyə; digər mütəxəssislər tərəfindən verilən tövsiyələrin yerinə yetirilməsinə nəzarət etməyə, kəkələyən uşaq larla işləmək üçün ən səmərəli pedaqoji texnologiyaları seçməyə və həyata keçirtməyə imkan ve rir. İnteqrativ yanaşmanın əsas nəticəsi kəkələyən uşaqların təhsilin bütün mərhələlərində inklüziv təhsil şəraitinə (ümumi təhsil müəssisəsi) uğurla daxil olmasıdır.

Ədəbiyyat:

1.2018-2024-cü illərdə Azərbaycanda sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı" Bakı.2017.

2.S.Qasımov, E.Kərimova, İ.Sultanova, T.Ağayeva İnklüziv təhsil Bakı., 2006

3.Алехина С.В. Готовность педагогов как основной фактор успешности инклюзивного процесса в образовании / С.В. Алехина, М.Н. Алексеева, Е.Л. Агафонова // Психологическая наука и образование. – 2011. - №1. – С. 83-91.

4.Архипова Е.Ф. Если ребенок заикается // Современное дошкольное образование. Теория и практика. – 2016. – №6. – С.62–67

5.Егорова Т.В. Социальная интеграция детей с ограниченными возможностями: учебное пособие / Т.В. Егорова. – Балашов: Николаев, 2002 – 80 с.

6.Инклюзивное образование. Настольная книга педагога работающего с детьми с ОВЗ ВЛАДОС 2011.

SOYQIRIMLA BAĞLI PSİXOLOJİ ARAŞDIRMALARDA ƏSAS KONSEPTUAL MƏSƏLƏLƏR

Mənsumova İlkanə İmran qızı
BDU-nun II kurs magistrantı

Müasir dövrümüzdə qloballaşma proseslərinin sürətlə inkişaf etməsinə baxmayaraq soyqırım probleminin geniş şəkildə öyrənilməsi hələ də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Soyqırım anlayışının mahiyyətini bilmək üçün hər şeydən öncə tarixdə soyqırım kimi qəbul edilən bütün hadisələri ümumiləşdirib hamısı üçün oxşar və ya fərqli cəhətləri müqayisəli analiz etmək lazımdır.

Ruanda, Kamboca, Bosniya və Herseqovina və Sudandakı soyqırımlar, Uqandada və Konqoda kütləvi qətllər, Çində mədəni inqilab və Sovet Ukraynasında böyük aclıq, Argentinada və Çilidə siyasi cinayətlər - bunlar XX əsrdə müxtəlif dövrlərdə mütəşəkkil cinayətlərin yalnız bir neçə nümunəsidir. Müxtəlif filosoflar və sosioloqlar soyqırımın normal modelləşmə proseslərinin nəticəsi olaraq qəbul edilə biləcəyini irəli sürürdülər [3]. Bu sosial problemin universallığını qəbul edərək, bəzi sosial psixoloqlar soyqırım və kütləvi qətllərə səbəb olan prosesləri izah etmək üçün müəyyən səylər göstərmişlər. Bir sira sosial elm adamları və tarixçilər soyqırım anlayışının köklərinin, dinamikasının və nəticələrinin müzakirə edilməsində əhəmiyyətli dərəcədə töhfə vermişdilər[8]. Bununla yanaşı, ümumilikdə bu mövzuda sosial-psixoloji araşdırmalar olduqca azdır.

Soyqırım anlayışının mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün onun tarixi kökünü və mahiyyətini araşdırmaq lazımdır.

Soyqırım ("genocide") sözü yunanca "irq" və ya "qəbilə" kimi tərcümə edilən "geno"və latınca "qətl" mənasını verən "cide" sözünün birləşməsindən yaranmışdır. Soyqırım ifadəsi ilk dəfə 1944-cü ildə Polşa-Yəhudi hüquqşünası Raphael Lemkin tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu, "Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında" Konvensiyanın 2-ci maddəsində "milli, etnik, irqi və ya dini qrupu tamamilə və ya qismən məhv etmək niyyəti ilə törədilmiş aşağıdakı hərəkətlərdən biri kimi nəzərdə tutulmuşdur[7]:

- qrup üzvlərini öldürmək;
- qrup üzvlərinə ciddi fiziki və ya mənəvi ziyan vurmaq,
- qrupun tam və ya qismən fiziki məhvi məqsədilə qrupda həyat şərtlərini düşünülmüş şəkildə aşağı salmaq;
- qrupda olacaq doğumların qarşısını almaq üçün tədbirlər görmək;
- uşaqları bir qrupdan zorla digər qrupa köçürmək.

Müəyyən hadisələrin soyqırım olaraq təyin edilməsi ilə bağlı bir çox siyasi mübahisələr də mövcud olmuşdur. Soyqırım və kütləvi qətllər mövzusunda psixoloji və tarixi araşdırmaların nəticəsi olaraq, soyqırım aktlarının kök səbəbləri psixoloji xüsusiyyətlər, patoloji şəxsiyyət xüsusiyyətləri və ya erkən uşaqlıq problemlərinə yönəlmiş cinayətkarlar haqqında patoloji baxışdan uzaqlaşmışdır. Bunun əvəzinə əsas diqqət insani – psixoloji və sosial proseslərin təhlilinə yönəlmişdir[1].

Bu baxımdan, Raul Hilberqin Holokost haqqında kitabı soyqırım ədəbiyyatında sosial rolların stereotipik üçbucağını formalaşdırdı[6]: cinayətkarlar, qurbanlar və izləyicilər. Eyni zamanda, bir çox tədqiqatçı üçün bu tipologiya bəsit xarakter daşıyırdı. Məsələn, bəzi soyqırım alimləri, cinayət törədən qrupların daxilində olan lakin cinayət xarakterli hərəkətlər etməyən şahidlərlə, cinayətkar millətin hərəkətlərini əngəlləmək üçün müdaxilə etməyən digər millətlərin üzvləri olan şahidlər arasındakı fərqlilikləri vurğulayırdılar[9]. Oxşar şəkildə soyqırım təşəbbüskarları ilə qrup üzvlərini öldürmək əmrlərinə ta-

be olan ardıcıllar da bir-birindən fərqləndirilə bilər. Bundan başqa, hətta soyqırım qurbanları arasında da belə fərqlər qoyulurdu. Məsələn, bəzi qurban qrupları silahlı müqavimət göstərərkən, digərləri müəyyən gizli xidmətlərə üzv olmaqla cinayətkarlarla birləşərək sağ qalmağa çalışırdılar. Tarixi faktlar göstərir ki, bir sıra nümunələrdə bəzi qrupların ərzaq və ya təhlükəsizlik ehtiyaclarının yaranması səbəbilə həmin qruplar eyni anda cinayətkar-qurban-izləyici üçbucağının bütün mümkün rollarında iştirak edə bilər[10]. Lakin bu ziddiyyətləri və mürəkkəbliyi qəbul edərək soyqırım və sonrasındakı sosial rolları cinayətkar-qurban-şahid üçbucağı modeli şəklində ayırmaq daha məqsədəuyğun hesab edilir.

Bununla birlikdə, bu fərqləri yalnız sosial göstərici kimi görmək vacibdir. Bu rolların kimə məxsus olması insanların fərdi davranışlarının izahı olaraq deyil, soyqırımdakı mövqelərinin izahı olaraq qəbul edilməlidir.

Psixoloqların və digər sosial elmi işçilərin bu sahədə apardığı işlər, soyqırımın son illərdə necə inkişaf etdiyini izah etmişdir. Bütün bunlar isə soyqırım və kütləvi zorakılığın nəticələrinə marağın artamsına gətirib çıxarmışdır. Soyqırım sonrası psixoloji araşdırmalar cinayətkar-qurban-şahid qruplarının sosial rollarının öyrənilməsinə yönəlmişdir. Bu tədqiqatlar psixologiyanın bir neçə sahəsini (sosial, klinik, kütlə psixologiyası) əhatə edir [1].

Cinayətkar qruplar arasında soyqırımın psixoloji nəticələri ilə bağlı son tədqiqatlar tarixi qurbanın müsbət və mənfi qiymətləndirilməsinə yönəlib[4]. Cinayəti törədənlərin övladları ata-babalarının törətmiş olduğu cinayətlərə bəraət qazandırmağa meyillidirlər. Tarixi cinayətləri izah edərkən, cinayətkar qrupların nəsilləri tez -tez qərəzli atributlardan istifadə edirlər. Onlar tarixi cinayətləri qeyri-sabit və situasiyadan asılı kimi, cinayətkar qrupları isə çox dəyişkən olaraq qəbul edirlər. Tarixi soyqırımı izah edərkən bu qərəz qruplararsı davranışın etnosentik izahına uyğun gəlir. Nəsillər arasında başqa bir bəraət stra-

tegiyası gunahkar qrupların öz talelərində tarixi qurbanları günahlandırmasıdır. Cinayətkar qrupların nümayəndələri isə soyqırım zamanı öz qruplarının törətdikləri cinayətlərə görə onlara hər zaman bəraət qazandırmırlar.

Cinayətkar qrupların keçmişə emosional reaksiyası ilə bağlı uzun illər davam edən araşdırmalardan sonra tarixi vəhşiliklərə nə qədər ümumi əxlaqi reaksiyalar verildiyi hələ də aydın deyil və sosial reaksiyaları proqnozlaşdırmaq hələ də çətindir.

Soyqırımdan sonra qurban qrupları arasında aparılan araşdırmalara dərhal sağ qalanlarla, sağ qalanların nəsilləri ilə və ən azı hadisələrdən sonrakı bir nəsil olan qurban qrupunun üzvləri ilə aparılan araşdırmalar daxildir. Dərhal sağ qalanlar ilk növbədə klinik psixologiyada tədqiq edilmişdir. Bu tədqiqatlar ən çox travmanın tədqiqinə yönəlmişdir[5]. Bura posttravmatik stress pozuntusunun və intiqam hissi kimi mənfi nəticələr, eyni zamanda nadir hallarda rast gəlinən müsbət nəticələr kimi dayanıqlılıq, məna vermək, öhdəsindən gəlmək və altruizmi də əhatə edən posttravmatik böyümə daxildir. Bu sahədə mövcud tədqiqatların çoxu psixiatriya jurnallarında dərc olunur və bunları araşdırmaq üçün sosial-konstruktivistdən daha çox tibbi yanaşma tələb edir.

Soyqırımın nəticələrinə dair klinik araşdırmalara həmçinin sağ qalanların nəsillərində nəsillərarası travma və travma simptomlarının ötürülüb-ötürülməməsi ilə bağlı işlər daxildir. Soyqırımdan sonrakı klinik tədqiqatlara nəsillərarası travmanın araşdırılması və travma əlamətlərinin sağ qalanların nəsillərinə keçib-keçməməsi də daxildir.

Soyqırım və kütləvi qətllər sonrasında aparılmış araşdırmalara nəzər yetirsək belə nəticəyə gələrik ki, hadisələrə izləyici mövqedə duran insanlar, onların şahid olduğu hadisələrə emosional münasibətləri kifayət qədər geniş şəkildə tədqiq olunmamışdır.

Ümumilikdə qeyd etmək lazımdır ki, soyqırım və kütləvi zorakılıqla bağlı araşdırmaların təhlili göstərir ki, bu kimi hadisələr fərdlərin və ictimai şəraitin tədricən transformasiyası nəticəsində baş verir. Ona görə də profilaktik məqsədlə soyqırımla nəticələnə biləcək erkən mərhələləri araşdırmaq və bu proseslərə təsirli şəkildə qarşı çıxmaq ilə bağlı biliklərimizi artırmaq olduqca əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat:

1.Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial Psixologiya. Bakı: Qapp- Poliqraf, 2003, 356 səh.
2.Adorno T., Frenkel-Brunswick E., Levenson D. & Sanford R. The Authoritarian Personality. New York: Harper & Row, 1950.
3.Bauman Z. Modernity and the Holocaust. Cambridge, UK: Polity, 1989, 238 pages.
4.Doosje B., & Branscombe N. R. Attributions for the negative historical actions of a group. European journal of Social Psychology, 33, 235-248 2003.
5.Field N. P., & Chhim S. Desire for revenge and attitudes toward the Khmer Rouge tribunal among Cambodian. Journal of Loss and Trauma. 13, 352-372. 2008.

ОТНОШЕНИЕ ОНКОЛОГОВ К СУИЦИДАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ БОЛЬНЫХ ЗЛОКАЧЕСТВЕННЫМИ НОВООБРАЗОВАНИЯМИ

Махмудова Эльнора Бегалиевна,
Бакинский Государственный Университет

Онкологические больные составляют одну из наиболее суицидально-опасных категорий пациентов с соматической патологией. Снижение суицидальной готовности и

предотвращение самоубийств этих пациентов являются важными задачами лечебно-реабилитационных мероприятий, проводимых врачом в амбулаторных и стационарных условиях.

Цель исследования - проанализировать отношение онкологов к суицидальной активности пациентов и оценить тактику их поведения.

Материал и методы. Данные были получены в ходе опроса по специально разработанной анкете 107 врачей-онкологов со стажем работы от 1 года до 32 лет [в среднем - (12,59±4,1) года]. Среди опрошенных мужчин - 55,1 %, женщин - 44,9 %. Опрос проводился один раз.

Результаты и их обсуждение. Данные опроса показали, что 44,9 % специалистов ранее сталкивались с суицидальными действиями пациентов в своей медицинской практике (они непосредственно наблюдали за этими пациентами или были свидетелями подобных случаев с коллегами по работе). В то же время врачи отметили, что только 6,2 % открыто сообщили о своих суицидальных намерениях, а косвенно - 27,1 % пациентов. В то же время ретроспективно онкологи указали на наличие явных признаков депрессии у 77,1 % самоубийц [3].

В целом эти данные соответствуют литературе, но низкий процент пациентов, сообщающих о своих суицидальных намерениях, расходится с нашими результатами, полученными при анализе суицидальных действий, где эти показатели составили 26,5 % и 32,7 % соответственно. Разница в 20 % в частоте открытых сообщений пациентов, наряду с объективными причинами, также может быть обусловлена нежеланием врачей брать на себя какую-либо ответственность за совершенное самоубийство.

Более близкие цифры к полученным нами цифрам дают данные опроса о частоте сообщений пациентов с суицидальными идеями. Так, 29,9 % онкологов указали, что

пациенты самостоятельно высказывают суицидальные идеи, 22,4 % – только при их активном выявлении. По словам врачей, большинство пациентов (47,7 %) не высказывают мыслей о таком плане. Интересно, что 47,7 % онкологов активно не выявляют аутоагрессивные идеи. Половина респондентов (51,4 %) сообщили, что они идентифицируют суицидальное поведение только в том случае, если у пациента есть признаки депрессии. В то же время среди лиц, заполнивших анкеты, только один специалист указал, что он всегда активно расспрашивает пациентов на эту тему. Основой такой тактики, по его словам, стал случай самостоятельного повешения пациента в отделении онкологического диспансера в день дежурства этого врача.

По данным опроса, 61,7 % онкологов связали низкий процент активного выявления суицидальных идей с возможностью провоцирования самоубийств пациентов. Между тем большинство экспертов довольно точно определяют наиболее суицидальные периоды. Так, 32,0% врачей считают, что самоубийство с наибольшей вероятностью произойдет при некупируемом болевом синдроме, 18,0% - при значительном ухудшении состояния, 15,8% - при выявлении рецидива заболевания и метастазов, 15,0 % - на этапе диагностики онкопатологии. Эти данные согласуются с выявленными нами периодами повышенной суицидальной готовности пациентов [1].

Исследования показали, что простое сообщение о наличии суицидальных мыслей редко является самоцелью для пациентов. Как правило, в то же время они пытаются получить какую-то помощь. Анализ анкет показал, что в 41,1 % случаев пациенты обращаются за консультацией по лечению, 19,6 % обращаются за психологической помощью, а в 12,2 % случаев внешнее проявление повышенной суицидальной готовности направлено на получение какого–либо дополнительного лечения, реже (в 5,6 % случаев) -

назначение наркотических средств для контроля болевых проявлений. Эти данные подтверждают преимущественно соматогенную обусловленность суицидального поведения у пациентов с запущенным раком и являются дополнительным доказательством необходимости повышения качества паллиативной помощи [2].

Ответы, характеризующие тактику онкологов, когда пациенты высказывают им суицидальные идеи, показали, что в большинстве случаев (58,8 %) врачи активно убеждают пациентов в нерациональности такого выхода. В то же время каждый четвертый (23,4 %) пациент указал, что в такой ситуации они не сосредотачиваются на этой теме и стараются уйти от разговора, а 15,0 % ограничиваются лишь минимальными нейтральными замечаниями по поводу этих высказываний. Эти цифры показывают, что 4 из 10 пациентов могут не получить необходимого внимания и помощи от врача в ответ на свои заявления, что в целом подтверждает данные, полученные нами в группе самоубийц [4].

Вопрос о возможности врача совершать самоубийства пациентов остается малоизученным. Среди опрошенных 29,0 % указали на такие просьбы пациентов. В то же время большинство врачей (74,8%) выразили категорическое неприятие ассистированного самоубийства, а 24,3% отметили, что это возможно только в исключительных случаях: на запущенных стадиях онкологического процесса с явлениями недостаточности органов (59,0%), при сильном болевом синдроме (28,2%) или неспособности пациента к самообслуживанию (12,8%).

Аутоагрессивные идеи также могут быть реализованы извне в виде просьб об эвтаназии. На наличие таких проявлений со стороны пациентов указали 41,1 % врачей. И хотя 74,8 % категорически отрицали возможность пропаганды самоубийства, только 55,1 % респондентов выра-

зили негативное отношение к эвтаназии, а 44,0 % согласились с возможностью эвтаназии в исключительных случаях. Участие в эвтаназии было отвергнуто всеми врачами.

Полученные данные свидетельствуют о неоднозначном отношении онкологов к суицидальному поведению пациентов, а также о неспособности их оказать психологическую помощь. Это обосновывает необходимость включения некоторых вопросов суицидологии в учебные программы онкологов.

Литература:

1.Любов Е.Б. и группа исследователей. Опыт, осведомленность и отношение больничного психиатрического персонала к суицидальному поведению // Суицидология. 2015. Том 6, № 2 (19). с. 18-29.

2.Терентьева З.М. Клинико-эпидемиологическое обследование профилактики и коррекции суицидального поведения онкологических больных, отказавшихся от специального лечения: Дисс. канд. мед. наук. Уфа, 2007, 154 с.

3.Johnson F., Glare P. Pain in hospitalized patients with cancer. Prevalence, clinical characteristics, impact on quality of life and patient-related barriers // Psycho-oncol. 2000, Volume 9, № 5. p. 30.

4.Krant M., Roy Ph. Срочная медицинская помощь в онкологии. Москва: Медицина, 1985, с. 383-394.

DİLALTI QƏDƏH ANOMALİYALARININ NİTQ İNKİŞAFINA TƏSİRİNİN PSİXO-PEDAQOJİ TƏHLİLİ

Aysel İsmayılova
BDU, Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin
IV kurs tələbəsi
Diyanə İbrahimova
BDU, Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının müəllimi

Ankiloqlossiya (qısa dil qədəhi) , digər adı ilə Hipertrofik linqual frenulum dilaltı pərdənin qısalığı ilə xarakterizə edilən, özlüyündə dil qədəhinin normadan qısa və ya qalın olması ilə özünü göstərən, çox geniş yayılmış və müxtəlif sferalarda bir sıra problemlər doğuran oral anomaliyadır. Normal anatomik quruluşa əsasən dilaltı qədəh dilin alt qismində və orta xətdə yerləşən, quruluş etibarilə ağız döşəməsinə bağlı olan elastik toxumadır.Bu anomaliya, əsasən, körpə dünyaya gəldikdən sonra həkim müayinəsi zamanı ortaya çıxır. Ankiloqlossiya ilə doğulan körpələrin 25-80%-i əmmə, çeynəmə aktı, disfagiya ilə bağlı problemlərlə üzləşirlər. Buna səbəb dilin hərəkət qabiliyyətində maneənin olmasıdır ki, bu da öz növbəsində körpədə dil diş əti xətti üzərinə uzana bilmir, ana südü ilə qidalanmaq üçün çənələrindən istifadə edə bilmirlər. Nəticə etibarilə isə körpədə döşdən imtina, inkişafla bağlı bir sıra pozuntular meydana gəlir. Ankiloqlossiya eyni zamanda qidalanma, çeynəmə aktı, oral-motor koordinasiyası, disfagiya (udma aktı pozğunluğu), ağız suyunun axması halları ilə də özünü göstərir. Bu, növbəti etaplarda özgüvənin aşağı enməsi, eyni zamanda bir sıra psixoloji problemlərə yol aça bilər. Diaqnozun qoyulması üçün uşaq cərrahı, defektoloq-loqoped tərəfindən müayinə prosesi həyata keçirilməlidir.

Dilaltı qədəh müayinəsi necə aparılmalıdır? Körpələrdə dil qədəhi müayinəsi aparılarkən, körpə ananın qucağında və ya müayinə stolunda arxasıüstə uzadılmalı, həkim körpənin baş

qismi tərəfə keçməli və hər iki əlinin işarə barmağı ilə körpənin dili altdan yuxarıya doğru qaldırılaraq dil qədəhinin
-gərginliyi
-yerləşmə yeri (ön dil qədəhi, arxa dil qədəhi)
-dil formasında deformasiya
-sərbəst dil əhatəsi (dilin ucu ilə dil qədəhinin başlama nöqtəsi arasındakı məsafə) müayinə edilir.

Yeni dil qədəhi qruplaşdırma sisteminə görə ön dil qədəhi *(I, II, III tip)* müayinə zamanı aydın şəkildə diaqnoz edilir. Arxa dil qədəhi isə (*IV tip* submukozal (selik ifraz edən qişa)) yalnız əl ilə müayinə zamanı aşkar edilir. Submukozal dil qədəhi bəzən "dil qısalığı" ilə səhv salınır. Dilaltı qədəh anomaliyasının korreksiyası bəzi hallarda cərrahi əməliyyata göstəriş prosesi ilə başlayır.

Dilaltı pərdə əməliyyatına göstərişlər:
• Dildə deformasiyalar ("v" şəklində və ya ürək formasında dil)
• Dil ağız döşəməsindən əhəmiyyətli dərəcədə az yuxarı qalxırsa və dil ağızdan çıxarıldıqda, çox az qismi xaricə çıxırsa
• Dil ağız döşəməsinə və diş ətinə doğru çox bitişikdirsə - bu hallarda cərrahi əməliyyata göstəriş verilir.

Əməliyyat adətən qansız, lokal anesteziya ilə aparılır. Tikişsiz cərrahi əməliyyatlarda dil pərdəsinin çərtilməsindən iki gün sonra loqoped tərəfindən qədəhin yenidən bitişməməsi üçün xüsusi texnikalarla masaj edilməlidir.

Dr.Kotlov tərəfindən dilaltı pərdə qruplaşdırılması təsnif edilmişdir. Klinik olaraq qəbul edilmiş normal dilaltı pərdə məsafəsi 16 mm-dən böyükdür. Bu qruplaşdırmaya əsasən qədəh anomaliyalarının 4 sinifi vardır:
I sinif - yüngül ankiloqlossiya (12-16 mm)
II sinif - orta ankiloqlossiya (8-11 mm)
III sinif - ağır ankiloqlossiya (3-7 mm)
IV sinif - tam ankiloqlossiya (3 mm-dən kiçik)

Dil qədəhində baş verən bu anomaliyalar körpələrdə ana südü ilə qidalanmadan imtina, zəif çəki artımı, disfagiya (udma aktı pozğunluğu) , 1-3 yaş arası uşaqlarda dil hərəkətlərindəki məhdudiyyətlə əlaqədar çeynəmə aktında problemlər, isterika, aqressiv davranışlar, yuxu problemləri, məktəbəqədər və məktəb yaşı dövrlərində isə nitqdə baş verən problemlər (səslərin qüsurlu tələffüzü) özünü göstərir.

Bu hallarda dil qədəhi anomaliyasından şübhələnmək olar:

•Nitq qüsurlarının olması

•Sürətli və ya uca səslə danışdıqda nitqin qismən anlaşıqsız və fısıltılı olması

•Dili ağız kənarlarına çıxara bilməmək

•Dilin uc qismində bölünmə (haçalanma)

•Çənə ağrıları (xüsusilə alt çənə)

•Boyun ağrısı (dil ucunu önə çıxararkən köməkçi boyun və çənə əzələlərinin istifadəsi ilə əlaqədar)

Qısa və gərgin dil qədəhi olan şəxslərdə bu əlamətlər görülür: Ağızın tam açılması və dilin yuxarı doğru qaldırılmasında məhdudiyyət.Sürətli nitq və bəzi səalərin tələffüzü zamanı pozuntunun qeydə alınması.Uca səslə danışdıqda nitq aydınlığının pozulması. Ağız açılıb bağlanarkən çənədən "klik" (clicky jaws) səsinin gəlməsi. Çənə ağrıları. Miqren. Proqnatiya (alt çənənin önə doğru çıxması- dişləm anomaliyası). Stomatoloji problemlər (əksər hallarda diş əti iltihabı xəstəlikləri). Sosial- kommunikativ sferalarda problemlər (loqofobiya, naqislik hissi və.s.).Yaşlılarda dil qədəhi anomaliyası bir çox hallarda protez dişləri saxlaya bilməmə kimi problemlərə yol açır.

Korreksiya prosesi adətən cərrahi əməliyyatdan sonra xüsusi loqopedik masajla başlayır və disfagiya, çeynəmə aktı kimi problemlər xüsusi defektoloji loqopedik metodikalarla aradan qaldırılır. Sonrakı mərhələdə qüsurlu səs tələffüzü səslərin qoyulması, avtomatlaşdırılması və diferensiasiyası ilə

korreksiya edilir. Bəzən korreksiya mərhələsində yüngül və orta dərəcəli dilaltı pərdə anomaliyası xüsusi loqopedik masaj vasitəsilə tam korreksiya olunaraq normal ölçüyə çatdırlır. Korreksiya mərhələsi zamanı şəxsə paralel olaraq psixoloji, emosional dəstəyin göstərilməsi də vacib nüanslardan biridir.

Ədəbiyyat:

1.C.Məmmədov, Ş.İsmayılova, İ.Əlizadə, L.Orucova, S.Qaziyeva, X.Eyvazova, F.Abdullazadə, Əlil və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların aşkarlanması üzrə metodik vəsait, Bakı, 2013

2.N.Hüseynova, L. Rüstəmova Xüsusi Pedaqogika, Bakı, 2007

Малофеев Н.Н., Шматко Н.Д. Отечественные модели интегрированного обучения детей с отклонениями в развитии и опасность механического перенозападных моделей интеграции// Актуальные проблемы интегрированного обучения. М., 2001. С. 8-13

ПРАВОСОЗНАНИЕ: ПОНЯТИЕ И СТРУКТУРА

Тейба Халилова
Диссертант кафедры психологии БГУ

Правосознание — сфера общественного, группового и индивидуального сознания, отражающая правовую действительность в форме юридических знаний, оценочных отношений к праву и практике его применения, правовых установок и ценностных ориентации, координирующие человеческое поведение в юридически значимых обстоятельствах. Это совокупность представлений и чувств, взглядов и эмоций, оценок и тенденций, выражающих отношение людей к функционирующему праву [4]. Правосознание является категорией которое, изучается и рассматривается многими науками.

Правосознание является как процессом, так и результатом отражения права в сознании людей. На каждом периоде развития человечества правовые взгляды общества противоречили. В этапе динамического политического, экономического, социального, культурного развития и модернизации общества актуализируется значение правосознания. Правосознание определяет пути дальнейшего развития общества, а также влияет на отдельную личность. Правосознание является такой категорией, которое имеет свой познавательный аппарат, свою систему ценностей и способов оценки, сложную структуру.

В структуре правового сознания по глубине отражения правового явления выделяют: обыденное и теоретическое и профессиональное правосознание. Первый уровень правосознания – обыденное, возникает под влиянием жизненных условий и характерна широкой массе общества. Это первичная стадия правовой социализации личности. Оно формируется в процессе семейного воспитания и выражает отношение личности к праву на бытовом уровне. Профессиональное правосознание формируется в результате специальной подготовки, личность на этом уровне обладает знаниями о законе и умениями навыками его использования [1]. Следует отметить тот факт, что это не только знание законов, но в то же время умение правильно толковать и применять правовые акты. В правоприменительной практике и при обеспечении защиты прав и закона граждан участвует две группы факторов: 1) правосознание граждан, которые вступают в процессе защиты своих прав; 2) правосознание представителей государственных правоохранительных органов. А.Г. Самусевич в структуре профессионального правосознания правоприменителя выделяет три основных элемента: психологический, социологический и юридический (правовая позиция), каждый из этих элементов находятся во взаимосвязи и дополняют друг

друга в то же время имеют определенные специфические черты [3]. Таким образом профессиональное правосознание является условием эффективного осуществления механизма защиты прав и свобод граждан, правовой и политической системы. Теоретическое правосознание это третий уровень правосознания, в отличие от обыденного который носит эмпирический характер, формируется на основе знания и исследования правовой действительности.

В теории права в структуре правосознания выделяют следующие элементы: информационный, оценочный и волевой элемент. Личность может обладать поверхностной или полной информацией о законе и праве весь спектр информации о праве, о законе справедливости включает информационный элемент. Оценочный элемент – после ознакомления с объектом права, личность оценивает его на основе своих убеждений. Результатом этого процесса может быть позитивная, отрицательная либо нейтральная оценка. Волевой элемент – личность получив и оценив информацию об объекте права решает действовать по закону или стремится действовать протии закона.

По Е.В.Змановской структура правосознания личности содержит: знание и понимание законов; принятие правил и уверенность в их полезности и справедливости; готовность (желание, согласие) и способность действовать в согласии с законами [2].

В структуре правосознания выделяют следующие типы оценочных отношений: 1) отношение к праву в целом (нормам, принципам); 2) отношение к правовому поведению окружающих и к объектам деятельности (преступлениям, преступникам и преступности); 3) отношение к правоохранительным органам; 4) отношение к своему правовому поведению.

Таким образом правосознание является динамической категорией которое изменяется в течении всей жизни

в результате приобретения опыта. Правосознание формируется под воздействием социальной реальности отражает ее и оказывает на нее воздействие. Источником правовой активности личности является правосознание. Структура правосознания представляет сложную систему, и дифференцированы его компоненты могут быть в научных целях, выступая как единое целое.

Литература:

1.Ахмедшин Р.Л. Лекции по правовой психологии. Учебное пособиеТомск, 2019.
2.Борисова С.Е. Юридическая психология (психология в деятельности следователя).Орел, 2011.
3.Самусевич А.Г. Правосознание правоприменителя: структурно-функциональный анализ // Вестник ИрГТУ. 2014. №5 (88). с. 272.)
4.Столяренко А.М. Прикладная юридическая психология М.: Юнити-Дана, 2001.

SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD UŞAQLARIN PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Quliyeva Pərvin Vaqif qızı
BDU-nun qiyabi doktorantı

Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar – öz həmyaşıdları ilə müqayisədə inkişaflarında geriqalma və ya hərəki, qavrama (koqnitiv), kommunikativ, sensor və başqa funksiyaların pozulması aşkar olunan uşaqlardır [1, səh. 4].
Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların yaranmasının bir sıra səbəbləri vardır. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdıra bilərik:

Endogen (və ya daxili) səbəblər. Bu səbəblər 3 qrupa ayrılır:

- Prenatal (anadan olana qədər): bura ananın xəstəlikləri, sinir pozulmaları, travmalar, genetiklik aid edilir.
- Natal (doğum zamanı): bura ağır keçən doğuş, vaxtından tez doğum, həkimlərin müdaxiləsini aid etmək olar.
- Postnatal (doğumdan sonra): bura məsələn, uşağın harasa dəyməsi, yıxılması və s. aid etmək olar.

Ekzogen (və ya xarici) səbəblər: sosial bioloji səbəblər – bunlar ekologiya, tütünçəkmə, narkomaniya, alkoqolizm, spid kimi səbəblər aid edilir [3, səh. 8].

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar dedikdə onları bir neçə qrupa ayırmaq olar:

- Eşitmə imkanları məhdud uşaqlar
- Görmə imkanları məhdud uşaqlar
- Ağır nitq pozulmaları olan uşaqlar
- Somatik xəstəlikli uşaqlar
- Əqli gerilikli uşaqlar
- Psixi inkişafı ləngimiş uşaqlar
- Dayaq-hərəkət sistemi ppozulmaları olan uşaqlar (USİ)
- Erkən uşaqlıq autizmi olan uşaqlar

Təbiidir ki, hər bir qrup uşaqların problemlərindən irəli gələrək onlar özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olurlar. Bu xüsusiyyətlərlə bərabər bəzi xüsusiyyətlər vardır ki, onları ümumi xüsusiyyətlər olaraq adlandıra bilərik. Bu məqaləmizdə biz sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların bəzi ümumi psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirəcəyik.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların psixoloji xüsusiyyətlərindən danışarkən bəzi məqamlara xüsusi diqqət yetirməliyik. Belə uşaqlarda qavramanın aşağı səviyyəsi müşahidə edilir ki, bu da sensor informasiyanın uzunmüddətli qəbulu və işlənməsini tələb edir. Məkan qavrayışının yaxşı inkişaf etməməsi səbəbindən sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar formanın tam təhlilini apara bilmir, simmetriklik yarada bilmir, fiqurun hissələrini birləşdirib və ya ayıra bilmirlər [3, səh. 5].

Diqqətləri davamsız, dağınıq olur. Uşaqlar bir fəaliyyətdən digərinə keçidi çətinliklə bacarırlar. Diqqətin mərkəzləşməsinin kifayət qədər inkişaf etməməsi uşaqların aşağı intellektual aktivliyi ilə şərtlənir. Belə uşaqlar qüsurlu özünütənzim vərdiş və bacarıqları, təlimdə məsuliyyətsizlik və marağın olmaması ilə seçilirlər. Hafizə sahəsi isə həcm baxımdan məhdud, qısamüddətli yaddaşın uzunmüddətlidən, mexaniki yaddaşın məntiqi yaddaşdan, əyani hafiəzinin sözlü hafizədən daha üstün olur. Idrak fəaliyyəti zəifləmiş olur. Belə uşaqlarda informasiyanın işlənməsi sürəti olduqca zəif olur. Əyani-əməli təfəkkür əyani-obrazlı və sözlü-məntiqi təfəkkürə nisbətən daha inkişaf etmiş olur.

Onların həm yaşıdları, həm də böyüklərlə ünsiyyətə olan tələbatı aşağı səviyyədə olur. Bu səbəbdən də onların oyun fəaliyyəti passiv şəkildə keçir və demək olar ki, inkişaf etməmişdir. Sujetli oyunları çox sadə, ünsiyyətləri və rollu oyunları isə kasad olur.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların nitqində nitqi funksiyaların pozulması və ya dil sistemi komponentlərinin tam formalaşmaması müşahidə olunur. Belə uşaqlara psixomotor bacarıqların ləngiməsi nəticəsində həddən artıq yorğunluq, əzginlik, iş qabiliyyətinin aşağı olması xarakterikdir. Bütün bunların nəticəsində uşaqların təlim fəaliyyətinə psixoloji hazırlığı, təlim vərdiş və bacarıqlarının tam formalaşmaması baş verir və bu uşaqların məktəbə getdikləri zaman qarşılarına bir çox çətinliklər çıxarır [3, səh. 9].

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların qarşılaşdıqları bəzi ümumi çətinliklərə də diqqət yetirək. Bu çətinliklərə - idrak fəaliyyətinə motivasiyanın aşağı olması,ətraf aləm haqqında təsəvvürlərin məhdud olması, tapşırıqları yerinə yetirmə sürətinin aşağı olması, daimi yardıma ehtiyacı olması, diqqətin xüsusiyyətlərinin zəifliyi, nitq, təfəkkürün aşağı inkişaf səviyyəsində olması, təlimatları anlamaqda çətinliklər, infantilizm, hərəki koordinasiyalrın pozulması, aşağı özünüqiymətləndirmə,

yüksək həyəcanlılıq,əzələlərin gərginliyi, kiçik və böyük motorikanın yaxşı inkişaf etməməsi, həddən artıq tez yorulma və ya əksinə yüksək oyanıqlığı aid edə bilərik [2, səh.50].

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar çətinliklərlə daha çox məktəb yaşına çatdıqda qarşılaşırlar. Onların malik olduqları xüsusiyyətlər və qarşılaşdıqları digər çətinliklər belə uşaqların təlimə adaptasiyasını da çətinləşdirir. Bütün bu çətinlikləri aradan qaldırmaq, uşaqları sağlam cəmiyyətə inteqrasiya etmək üçün hələ 1970-ci illərdən dünyanın bir çox ölkələrində müxtəlif proqramlar işlənib hazırlanmış, uşaqları təlim fəaliyyətinə adaptasiya etmək üçün müxtəlif formalar həyata keçirilmişdir. Xarici ölkələrin sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təlim prosesinə inteqrasiya olunması üçün apardıqları belə çoxillik tədqiqatlarının müsbət nəticələri hazırda ölkəmizdə uğurla istifadə edilməkdədir.

Belə təhsil formalarından biri də inkluziv təhsildir. Inkluziv təhsil sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların cəmiyyətə qazandılması, onların sosiallaşması üçün yaradılmışdır. Belə ki, ümumdünya dəhsil sistemində sağılamlıq imkanalrı məhdud uşaqların xüsusi, ayrıca təhsil almaqları düzgün hesab edilmir. Inkluziv təhsil haqqında qanun Azərbaycanda 2004-cü ildən etibarən qüvvəyə minmişdir. 2005-ci ildən isə bir çox məktəblərdə tədbiq edilməyə başlanılmışdır. Inkluziv təhsil dedikdə sağılamlıq imkanları məhdud uşaqların öz sağlam həmyaşıdları ilə eyni sinifdə təhsil almaqları nəzərəd tutulur. Bu zmana həmin uşaqlara köməkçi müəllimlər təyin olur. Inkluziv təhsil istər sağlam, istərsə də xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların birgə təhsil almaq hüququnu təmin edir.

Ədəbiyyat:

1.C.Məmmədov, Ş.İsmayılova, İ.Əlizadə, L.Orucova, S.Qaziyeva, X.Eyvazova, F.Abdullazadə, Əlil və sağlamlıq

imkanları məhdud uşaqların aşkarlanması üzrə metodik vəsait, Bakı, 2013
2.N.Hüseynova, L. Rüstəmova Xüsusi Pedaqogika, Bakı, 2007
Малофеев Н.Н., Шматко Н.Д. Отечественные модели интегрированного обучения детей с отклонениями в развитии и опасность механического переносзападных моделей интеграции// Актуальные проблемы интегрированного обучения. М., 2001. С. 8-13

MUTİZM PROBLEMİNİN PSİXOLOJİ ƏDƏBİYYATLARDA TƏHLİLİ

Solmaz Hüseynova
BDU, Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin
IV kurs tələbəsi
Diyanə İbrahimova
BDU, Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının müəllimi

Mutizm Latınca "mutus" sözündən götürülmüşdür və mənası "səssiz" , "susmaq" deməkdir. Uşağın danışa bildiyi halda danışmaqdan imtina etməsi psixoloji bir problemdir və bu narahatlıq Mutizm adlanır. Mutizm psixohərəki pozulmanın simptomudur.

Mutizmli uşaların ilk tədqiqatçısı Q.İtardır. "İntellektual funksiyaların zədələnməsindn irəli gələn mutizm" adlı əsərində (1828) o intellektual mutizmi olan uşaqlara assosial davranışın xas olduğunu göstərir. Bu uşaqlar həmyaşıdları ünsiyyət qurmağa maraq göstərmir, əksinə bu ünsiyyətdən qaçırlar. Əgər belə situasiya yaranarsa, yaşıdları ilə münasibət yaratmaqda çətinlik yaşayırlar. Mutizmli uşaqlar üçün böyüklər yalnız öz tələbatlarının ödənilməsi üçün vasitədir. Onlara empatik yanaşmır, varlıqlarından sevinc hissi duymur, onlara emosional bağlılıq hissi yaşamırlar.

Mutizmli uşaqlarda başqalarının müraciətlərinə cavab reaksiyaları, ya olmur, ya da sönük olur. Onlar ətrafdakılarla

ünsiyyətə tələbatın aşağı səviyyəsini nümayiş etdiməklə yanaşı, hərəkətlərində müvafiq davranış pozuntuları da müşahidə olunur, lakin danışmaq, başqasının nitqini başa düşmək qabiliyyəti qorunub saxlanılır.

Mutizm bir neçə əsas qrupa bölünür:

- Selektiv mutizm
- Elektiv mutizm
- Total mutizm.

Selektiv mutizmi bir sıra araşdırmalara əsasən irsi amillərlə əlaqələndirirlər. Selektiv mutizmli uşaqlarda emosiyaların inteqrasiyası zamanı disfunksiya vardır. Selektiv mutizm zamanı uşaq danışma qabiliyyəti olduğu halda özünü rahat hissetmədiyi yerdə danışmır ya da danışa bilmir. Eyni zamanda selektiv mutizmli uşaqlar bir və ya bir neçə şəxsi seçir və yalnız onlarla ünsiyyət qururlar. Ailələr uşaqlarının normal vəziyyətdə evdə danışdıqlarını və problem yaşamadıqlarını ancaq sosial mühitdə ya da məktəbdə danışmadıqlarını ifadə edirlər. Selektiv mutizm - əlamətləri aşağıdakılardır:

- Psixi inkişafın yaşa görələngiməsi
- Davranışın çətin sosiallaşması
- Emosional sahənin disharmoniyası: sosial mühitdə həyəcanlanma, başqalarının ona diqqətindən ehtiyatlanma, utancaqlıq və qorxu
- Sosial fobiyaların situativ əlamətləri
- Ünsiyyət zamanı nitqdə reqressivlik
- Insanlarla münasibətdə seçicilik, çətinliklər
- Təlim çətinlikləri, öyrənmə marağının zəifliyi

Elektiv mutizmli uşaqlarda rast gəlinən əlamətlər: Məkana və ya şəxslərə qarşı neqativ münasibət, yeni şəraitə və ya mühitə yüksək dərəcədə həssaslığın olması , adaptasiya və uyğunlaşma prosesinin pozulması, psixoloji cəhətdən yüklənmələrə qarşı isterik reaksiyaların olması ,özünün nitq ,ünsiyyət, kommunikativ , intellektual çatışmazlıqlarına qarşı sosiofobiyalı münasibət.

Torey Haydenə görə Elektiv mutizmin 4 növü müəyyən edilmişdir:

- Simbiotik mutizm- Yetişkinlərin davranışlarına nəzarət etmək üçün istifadə olunan mutizm
- Danışıq fobiyası və ya qorxusu – öz səsinin eşidilməsinə qarşı qorxu, ailə sirrinin saxlanılması məqsədilə istifadə olunan mutizm
- Reaktiv mutizm-istismar və travmadan qaynaqlanan
- Passiv aqressiv və ya Hayden səssizliyi -Antisosial davranışla əlaqəli olan mutizm

Total mutizm zamanı isə insan heç bir halda heç kimlə ünsiyyət qurmur və danışmır. Total mutizmə yaşlı insanlarda rast gəlinir. Yaranması psixoloji və psixiatrik səbəblərlə bağlıdır.Total mutizmli insanlar həyatın hər sahəsində ,ünsiyyətdə olduqları heç kimlə danışmırlar.Ünsiyyəti əgər varsa sadəcə yazılı şəkildə qururlar.

Mutizmin uşaqlarda yaranmasına səbəb olan bəzi faktorlara nəzər salsaq aşağıdakıları fərqləndirə bilərik: psixi travma, şiddət, valideynlərin mükəməliyyətçi və nəzarətçi olmaları; anksiyete problemi; baş beynin zədələnməsi (qan dövranının pozulması,beyindaxili təzyiq).

XBT 10 -a görə Mutizmin Diaqnozu qoyularkən aşağıdakı simptomlar nəzərə alınır;

- Başqa vəziyyətlərdə danışa bildiyi halda,müəyyən yerlərdə danışa bilməməsi
- Pozuntunun ən az bir ay müddətində davam etməsi
- Pozuntunun məktəbə , sosial ünsiyyətə və ya peşə bacarıqlarına mane olması

Mutizmin müalicəsi və korreksiyası zamanı Davranış terapiyasından, Koqnitiv davranış terapiyasından, ailə terapiyasından və oyun terapiyasından istifadə olunur.

Mutizm zamanı valideynlərə aşağıdakı kimi məsləhətlər vermək olar. İlk öncə ailəni bu problem haqqında məlumatlandırmaq lazımdır. Uşağın ailəsi ilə ünsiyyət saxlanılaraq

uşağı danışmağa cəsarətləndirmək üçün onunla tez-tez güvənli ünsiyyət qurmaq lazımdır. Susmaq şüurlu şəkildə edilmir. Bu məsələyə diqqətlə yanaşılmalıdır. Uşağı danışmağa məcbur etmək onun daha da qapalı olmasına səbəb ola bilər. Bu səbəbdən məcburiyyətə yol verilməməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, mutizm vaxtında müalicə olunmadıqda uşaqlar içinəqapanıq və özgüvəni aşağı şəxslər ola bilərlər. Buna görə də diaqnoz qoyulduğu gündən müalicə başlanmalı və korreksiya olunmalıdır. Terapiya qrup işi şəklində(uşaq psixoloqları, müəllimlər, loqopedlər) aparılmalıdır.

Ədəbiyyat:

1.C.Məmmədov, Ş.İsmayılova, İ.Əlizadə, L.Orucova, S.Qaziyeva, X.Eyvazova, F.Abdullazadə, Əlil və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların aşkarlanması üzrə metodik vəsait, Bakı, 2013

2.N.Hüseynova, L. Rüstəmova Xüsusi Pedaqogika, Bakı, 2007

Малофеев Н.Н., Шматко Н.Д. Отечественные модели интегрированного обучения детей с отклонениями в развитии и опасность механического перенозападных моделей интеграции// Актуальные проблемы интегрированного обучения. М., 2001. С. 8-13

MÜNDƏRİCAT

Əliyeva Kamilə, Cabbarov Rəşid. Müasir şəraitdə şəxsiyyətin inkişafında dəyərlərin rolu...4

Мухтарова Нубар. Личность шахида бессмертна!..............9

Гусейнова Гульнара.Роль семьи в формировании культурно - нравственных ценностей подрастающего поколения...17

Məmmədov Tohid, Dadaşzadə Əhliman. Davamlı insan inkişafı və Müstəqil Azərbaycan...23

Велиев Дахил, Маммедли Ирана. Психологические механизмы толерантного поведения……………………….30

Cabbarova Lalə. C.Gerbnerin nəzəriyyəsində medianın sosial-psixoloji təsir effektləri...35

Sultanova İlhamə. Əbdül Əlizadənin üçtərkibli taksonomiyasında şəxsiyyətin polimədəni inkişaf məsələləri 39

Эюбова Мехрибан. Психологический аспект исследования проблемы адаптации и адаптивного поведения в системе научного знания..43

Nuriyeva Məlahət. Ekstremal şəraitdə təhsilin təşkili məsələləri.. 55

Məmmədli İranə, Elnarə Piriyeva, Mustafayev Müşviq. Psixologiyada dəyərlərin tədqiqinə müxtəlif yanaşmalar.........60

Nəsirova Nigar. Əqlin tənqidiliyi və onun xüsusiyyətləri........65

Aslanova Şahnaz. Şəxsiyyətin dəyərlər sisteminin formalaşmasına təsir göstərən etnik psixoloji amillərin təhlili....................69

Hacıyeva Ayna. Şəxsiyyətin inkişafına emosiyaların təsirinin təhlili...73

İbrahimova Diyanə. Moda subyektlərinin sosial – psixoloji xüsusiyyətlərinə dair..80

Сафарова Джамиля. Психолого-педагогические проблемы патриотического воспитания в среде студенческой молодежи 84

Həsənova Ülkər. Təhsildə gender stereotipləri........................88

Dadaşova Aydan. Gender assimmetriyası gender sosiallaşması kontekstində..92

Qurbanova Nərminə. Mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsirin bəzi məsələlərinə dair..96

Rza Xaqan. Vətən müharibəsi Azərbaycan mediasında.........101

Cəbrayılova Səbinə. Ekstrasensor qayrayışın tədqiq olunması qaydaları..106

Quliyeva Gülnar. Kiçik məktəblilərdə "mən obrazı"nın formalaşmasının psixoloji təhlili..112

Kazımova Məhbubə. Yeniyetmələrin aqressiv davranışı və art terapiya...114

Paşayeva Ayşən. Ər-arvad arasında meydana gələn konfliktlərin səbəbləri və həlli yolları..117

Həsənova Aytəkin. Kiçikyaşlı uşaqların inkişafında oyunun rolu..121

Cəlilova Aisa. Emosional yanma sindromu psixoloji fenomen kimi...125

Piriyeva Elnarə, Hüseynova Nurlana. Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin psixoloji xüsusiyyətləri...................................129

Abasova Səbinə. Müəllim - yeniyetmə münasibətinin formalaşmasında psixo-pedaqoji amillərin rolu..................................133

Melek Tolunay. Vaginizmin tərifi, təsnifatı, etiologiyası və müalicəsi 136

Yusifova Nigar. İdmançıların uğur qazanmasında psixoloji hazırlığın əsas istiqamətləri..140

Hacıyeva İlahə. Bəyənilmə arzusunun insan davranışına təsiri 143

Sümeyra Avcı. İnklüziv məktəbdə pedaqoji kollektivin kəkələyən uşaqlara inteqrativ yanaşma modeli.....................146

Mənsumova İlkanə.Soyqırımla bağlı psixoloji araşdırmalarda əsas konseptual məsələlər 150

Махмудова Эльнора. Отношение онкологов к суицидальной активности больных злокачественными новообразованиями..154

İsmayılova Aysel, İbrahimova Diyanə. Dilaltı qədəh anomaliyalarının nitq inkişafına təsirinin psixopedaqoji təhlili..159

Халилова Тейба. Правосознание: понятие и структура....162

Quliyeva Pərvin. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların psixoloji xüsusiyyətləri..165

Hüseynova Solmaz, İbrahimova Diyanə. Mutizm probleminin psixoloji ədəbiyyatlarda təhlili..169

Texniki redaktor: **D.R.İbrahimova**

Ümumrespublika
elmi-praktik konfransın materialları
(3 noyabr 2021-ci il)

Naşir: Elnarə Abbasova
Texniki redaktor: Asim Səfərov

Çapa imzalanmışdır:
Kağız formatı: 60x84 1/16 Həcmi: 16.75 ç.v.
Sayı: 100

“Füyüzat: nəşriyyatının mətbəəsində çap olunmuşdur